

การใช้สมุนไพรตามพุทธานุญาตเพื่องานสาธารณสุขมูลฐาน

A USAGE OF THE HERBAL MEDICINE BY THE BUDDHA'S PERMISSION
FOR PRIMARY HEALTH CARE

นายเสนาะ ขาวขำ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

การใช้สมุนไพรมตามพุทธานุญาตเพื่องานสาธารณสุขมูลฐาน

นายเสนาะ ขาวขำ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Usage of The Herbal Medicine by the Buddha's Permission
for Primary Health Care

Mr. Sanoë Khaokham

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Doctor of Philosophy
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2015

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เรื่อง “การใช้สมุนไพรมตามพุทธานุญาตเพื่องานสาธารณสุขมูลฐาน” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

(พระเมธาวิเชียร ดร.)

(พระมหากฤษณะ ตรุโน ผศ.ดร.)

(นพ.เทวัญ ธานีรัตน์)

(ผศ.ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน)

กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหากฤษณะ ตรุโน ผศ.ดร.

น.พ.เทวัญ ธานีรัตน์

(นายเสนาะ ขาวขำ)

ชื่อผู้วิจัย

ประธานกรรมการ

กรรมการ

กรรมการ

กรรมการ

ประธานกรรมการ

กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์	: การใช้สมุนไพรตามพหุธานุญาติเพื่องานสาธารณสุขมูลฐาน
ผู้วิจัย	: นายเสนาะ ขาวขำ
ปริญญา	: พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์	: พระมหากฤษณะ ตรุโณ ผศ.ดร., ป.ธ.๓, พธ.บ., พธ.ม. (ปรัชญา), Ph.D. (Phil). น.พ.เทวีญู ธาณีรัตน์
วันสำเร็จการศึกษา	: ๒๙ มิถุนายน ๒๕๕๙

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีวัตถุประสงค์ของการวิจัย ๓ ประการ (๑) เพื่อศึกษาการใช้สมุนไพรตามพหุธานุญาติ (๒) เพื่อศึกษาการใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน (๓) เพื่อศึกษาแนวทางการใช้สมุนไพรตามพหุธานุญาติเพื่อทางสาธารณสุขมูลฐาน ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ

ผลการวิจัยพบว่า

๑. สมุนไพรที่อยู่หลายชนิดการใช้สมุนไพรแต่ละชนิดก็มีข้อกำหนดและเงื่อนไขที่แตกต่างกันออกไป เพื่อความเหมาะสมในแนวทางของตน สมุนไพรที่มีสรรพคุณที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละชนิด จึงมีความจำเป็นต้องทำการศึกษาการใช้สมุนไพรทั้งหลายดังกล่าวเพื่อความถูกต้องและปลอดภัย สำหรับการใช้สมุนไพรตามพหุธานุญาติส่วนใหญ่จะไม่บอกว่าสมุนไพรใดมีสรรพคุณแก้โรคอะไร ขนาดและการใช้ยาสมุนไพรก็ไม่ได้บอกว่ากินยาจำนวนเท่าไร กินก่อนหรือหลังอาหารจะมีก็เพียงส่วนน้อย เช่น กระเทียมแก้โรคลม เสียดท้อง เป็นต้น

๒. สำหรับการใช้สมุนไพรในแนวทางสาธารณสุขมูลฐานจะต้องบอกขนาดและวิธีการใช้ยาแต่ละตัวพร้อมทั้งรายละเอียดในการใช้ยาทุกขั้นตอน สำหรับการใช้ยาสมุนไพรตามพหุธานุญาติเพื่องานสาธารณสุขมูลฐานก็มีความแตกต่างอีกเช่นเดียวกัน กล่าวคือ สมุนไพรตามพหุธานุญาติใช้แก้หามผสมกับยาตัวอื่นได้ แต่งานสาธารณสุขมูลฐานนั้นให้ใช้สมุนไพรเดี่ยว

๓. แนวทางการใช้สมุนไพรที่พบบ่อยมี ๑๑ ชนิด คือ ๑. ขิง ๒. กระเทียม ๓. กะเพรา ๔. ดีปลี ๕. ข่า ๖. หัวหอม ๗. แมงลัก ๘. บอระเพ็ด ๙. สะเดา ๑๐. มะขามป้อม ๑๑. ขมิ้น สมุนไพรดังกล่าวจะเน้นการรักษาโรคให้หายเช่นเดียวกัน

อนิสงส์ที่ได้จากการใช้สมุนไพรทั้งสองแนวทางดังกล่าวแล้วข้างต้น ยังก่อให้เกิดประโยชน์ในด้านอื่นอีกมากมายสำหรับมนุษยชาติ เช่น ๑. ความปลอดภัย ๒. ประหยัด ๓. เหมาะสำหรับผู้ที่อยู่ห่างไกล ๔. ไม่ต้องกลัวปัญหาขาดแคลนยา ๕. เป็นพืชเศรษฐกิจ เป็นต้น

Dissertation Title : A Usage of The Herbal Medicine by the Buddha's
Permission for Primary Health Care

Researcher : Mr. Sanoë Khaokham

Degree : Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)

Dissertation Paper Supervisory : Asst. Prof. Dr.Phramaha Grissana Buchagul, Pali III,
B.A., M.A. (Phil), Ph.D. (Phil).
Tevun Taneeruttana

Date of Completion : 29 June 2016

Abstract

This thesis has 3 objectives, namely, (1) to study on the use of herbs allowed by Lord Buddha, (2) to study on the use of herbs in fundamental public health works, and (3) to explore the use of herbs that are both allowed by Lord Buddha and used in fundamental public health works.

The findings from the research reveal the following facts.

1. There are various herbs used in all the three aforementioned ways with different specifications and requirements, which are appropriate to each way. Herbs also have different properties. Hence, it is necessary to explore the use of herbs in all the three ways for safety and accuracy. In Buddhism, the use of herbs does not indicate the properties, dose or way of consumption of each herb, such as to be in-taken before or after a meal. However, there are such indications for few herbs such as garlic can cure a stomachache.

2. In fundamental public health works, properties, doses and utilizations of each herb have to be indicated in details. The difference between Buddhist way and fundamental public health way is that Buddhist medical doctrine indicates that nut grass can be used together with other herbs but fundamental public health principle suggests the use of single herb.

3. There are 11 herbs that are frequently used, namely, 1) ginger, 2) garlic, 3) holy basil, long pepper, greater galangal, nut grass, lemon basil, heart-leaved moonseed, neem tree, Indian gooseberry and turmeric. These herbs can cure diseases.

Apart from the aforementioned advantage, the use of herbs in all the two ways also have other advantages for mankind, namely, (1) safety, (2) economy, (3) availability for those in distance from standard health care services, (4) free from shortage-related problems, and (5) promotion as economic plants.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยอาศัยความช่วยเหลือเมตตาอนุเคราะห์จากผู้มีอุปการคุณหลายท่านด้วยกัน ผู้วิจัยขอขอบคุณ พระอาจารย์เมธาวิเชียร ส.ศ.ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระอาจารย์มหากุญชร ตรุโณ และ อาจารย์นายแพทย์เทวัญ ธาณิรัตน์ ที่รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และให้ความกรุณาให้ความชี้แนะในการเขียนวิทยานิพนธ์ ทั้งได้ตรวจสอบแก้ไขในการเขียนวิทยานิพนธ์และให้กำลังใจเสมอมา

ขอขอบคุณ คุณณัฐกานต์ ศิริวงษ์ธรรม คุณสุทธิ พันธุ์หินกรอง และ คุณสิริวิมล ลือชา ที่ให้ความช่วยเหลือสิ่งทุกอย่างมิได้ขัดสนด้วยดีตลอดมา

คุณงามความดีที่มีสารประโยชน์ของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ขอมอบให้แก่ผู้มีพระคุณทุกท่านที่กล่าวนามมาแล้ว และครูอาจารย์ที่ไม่ได้กล่าวนาม เป็นผู้ให้อาณัติที่ดีแก่ข้าพเจ้า

สำหรับการดำเนินการในการทำวิจัยครั้งนี้ หากมีความผิดพลาดประการใด ผู้วิจัยขอน้อมรับคำแนะนำจากทุกท่านด้วยกุศลจิตทุกประการ

ท้ายที่สุดนี้ขอมอบบุญกุศลและความดีงามทุกอย่างให้แก่ครูอาจารย์ในอดีต ตลอดจนญาติมิตรที่เคารพรักทั้งหลาย ขอได้รับในส่วนบุญกุศลนี้โดยทั่วกัน

นายเสนาะ ขาวขำ

มกราคม ๒๕๕๙

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๖
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๖
๑.๔ นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๖
๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๗
๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๒
๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๒
บทที่ ๒ การใช้สมุนไพรตามพุทธาณุญาต	๑๓
๒.๑ บริบทการใช้สมุนไพรตามพุทธาณุญาต	๑๓
๒.๒ ความหมายของคำว่า ยา (เภสัช)	๒๕
๒.๓ หลักการและตัวยาสมุนไพร	๒๖
๒.๓.๑ หลักการใช้สมุนไพร	๒๖
๒.๓.๒ ตัวยาสมุนไพร	๒๖
๒.๔ หลักที่เกี่ยวข้องกับยาและสมุนไพร	๒๙
๒.๔.๑ พระพุทธานุญาตมูลเภสัช	๒๙
๒.๔.๒ พระพุทธานุญาตกสาวเภสัช	๒๙
๒.๔.๓ พระพุทธานุญาตป็นณเภสัช	๓๐
๒.๔.๔ พระพุทธานุญาตผลเภสัช (ผะ-ละ-เพ-สัด)	๓๐
๒.๔.๕ พระพุทธานุญาตชตุเภสัช	๓๐
๒.๔.๖ พระพุทธานุญาตเกี่ยวกับยาตา	๓๐
๒.๔.๗ พระพุทธานุญาตเภสัช ๕	๓๑

๒.๔.๘ พระพุทธทานุญตถั่วเขียว	๓๑
๒.๔.๙ พระพุทธทานุญต ผลไม้ที่ใช้เพาะพันธุ์ไม่ได้	๓๑
๒.๕ การใช้สมุนไพรตามพุทธทานุญตและสรรพคุณ	๓๒
๒.๖ สมุฏฐานของโรคในแพทยศาสตร์สงเคราะห์	๕๖
บทที่ ๓ การใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน	๖๙
๓.๑ บริบทการใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน	๖๙
๓.๒ ความหมายของสมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน	๗๕
๓.๓ หลักการและวิธีการใช้สมุนไพร	๗๖
๓.๓.๑ หลักการใช้สมุนไพร	๗๖
๓.๓.๒ วิธีการใช้สมุนไพร	๗๘
๓.๔ สารสำคัญในสมุนไพรและวิธีการเตรียมสมุนไพร	๘๒
๓.๕ การใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน	๘๔
บทที่ ๔ แนวทางใช้สมุนไพรตามพุทธทานุญตเพื่องานสาธารณสุขมูลฐาน	๑๐๔
๔.๑ การใช้สมุนไพรที่ตรงกันทั้งสองแนวทาง	๑๐๔
๔.๒ ประโยชน์ที่ได้จากการใช้สมุนไพร	๑๑๒
๔.๓ ความรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับสมุนไพรทั้ง ๑๑ ชนิด	๑๑๕
๔.๔ การใช้สมุนไพรตามพุทธทานุญตเพื่องานสาธารณสุขมูลฐานในเชิงนโยบาย	๑๒๔
๔.๕ แนวทางการใช้สมุนไพรตามพุทธทานุญตเพื่องานสาธารณสุขมูลฐาน ในการบำบัดโรค	๑๒๕
๔.๖ แนวทางการใช้สมุนไพรตามพุทธทานุญตเพื่องานสาธารณสุขมูลฐาน โดยการนำธรรมเข้ามาเสริม	๑๒๕
๔.๗ แนวทางการใช้สมุนไพรตามพุทธทานุญตเพื่องานสาธารณสุขมูลฐาน ในการอนุรักษ์เป็นภูมิปัญญา	๑๒๗
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๒๘
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๒๘
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๓๓
บรรณานุกรม	๑๓๔
ประวัติผู้วิจัย	๑๓๙

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้ข้อมูลอ้างอิงจากพระไตรปิฎกอรรถกถา ภาษาบาลี และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ การใช้หมายเลขอ้างอิงพระไตรปิฎกภาษาไทย จะแจ้งเล่ม / ข้อ / หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ตัวอย่างเช่น วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑ หมายถึง วินัยปิฎก มหาวรรค เล่ม ๔ ข้อ ๑๔ หน้า ๒๑

พระวินัยปิฎก

วิ.ม.	(บาลี)	วินัยปิฎก	มหาวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.	(บาลี)	วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.ม.หา.	(ไทย)	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

องทสก.	(บาลี)	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย	ทสกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง ทสก.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	อังคฺตตรนิกาย	ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถา	(ภาษาไทย)
ขุ.เถรี.	(บาลี)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรีคาถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.อ.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบทอรรถกถา	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พุทธประวัติ เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระประวัติของพระพุทธเจ้า ในที่นี้หมายถึงเฉพาะพระพุทธเจ้า พระนามว่า สิทธัตถะ หรือ โคตมะ ซึ่งเริ่มตั้งแต่พระองค์ทรงประสูติจนถึงเสด็จขึ้นปรินิพพาน รวมเรียกว่า “พุทธประวัติ” การศึกษาพุทธประวัติ นับว่ามีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจพระพุทธศาสนา เพราะจะทำให้ทราบถึงพระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้า เข้าใจเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระองค์ ตลอดจนเหตุผลการแสดงธรรมในโอกาสต่าง ๆ ด้วย ดังนั้นพุทธประวัติจึงเสมือนภาพลักษณ์ของพระพุทธศาสนา หากศึกษาพุทธประวัติโดยละเอียด จะพบว่าพระพุทธเจ้าทรงมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับธรรมชาติตลอดพระชนมชีพ โดยเฉพาะ เมื่อพระองค์ทรงผนวชแล้ว ทรงบำเพ็ญเพียรจนได้ตรัสรู้ ทรงประกาศพระสัทธรรมที่ได้ตรัสรู้นั้นอยู่เป็นเวลา ๔๕ ปี และแม้วาระสุดท้ายแห่งพระชนมชีพ พระองค์ก็ได้เสด็จขึ้นปรินิพพานท่ามกลางธรรมชาติทั้งสิ้น

ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธเจ้ากับธรรมชาติ เป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ได้รับการถ่ายทอดมาสู่พุทธบริษัททางหลักคำสอน เช่น พระดำรัสที่ทรงติเตียนภิกษุชาวรัฐอาฬวีที่ตัดต้นไม้ว่า “นะโมขมะบุรุษทั้งหลาย ไฉน พวกเธอจึงได้ตัดเองบ้าง ใช้ให้คนอื่นตัดบ้าง ซึ่งต้นไม้ เพราะคนทั้งหลายเข้าใจว่าต้นไม้มีชีวิต การกระทำของพวกเธอนั้น ไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของหมู่ชนผู้ที่ยังไม่เลื่อมใสหรือไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสยิ่งของหมู่ชนที่เลื่อมใสแล้ว” พระดำรัสว่า “ท่านทั้งหลาย จงตัดป่า (กิเลส) อย่าตัดต้นไม้ (ป่า) ภัยย่อมเกิดแต่ป่า (กิเลส) ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายตัดป่า (กิเลส) แล้ว จงเป็นผู้ไม่มีป่า (คือไม่มีกิเลส)...”^๑ หรือพระดำรัสว่า “บุคคลพึงนั่ง หรือนอนที่ร่มไม้ใด ไม่ควรหักแม่กิ่งแห่งไม้นั้น เพราะว่ามีผู้ประทุษร้ายมิตร เป็นคนเลวทราม” พระพุทธเจ้า ทรงเปรียบเทียบต้นไม้หรือธรรมชาติว่า เป็นเสมือนเพื่อนของมนุษย์ ดังนั้นชาวพุทธจึงรู้สึกอบอุ่น เมื่ออยู่ใกล้ชิดกับธรรมชาติ ด้วยเชื่อว่า ณ ที่ใดมีธรรมชาติ ณ ที่นั้นมีธรรมะ ณ ที่ใดมีธรรมะ ณ ที่นั้นมีพระพุทธเจ้า และยังเชื่อว่า การอุปโภคธรรมชาติอย่างระมัดระวัง บำรุงรักษาธรรมชาติ ชื่อว่า ได้บูชาพระพุทธเจ้าด้วย และการปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า เพื่อให้บรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดของชีวิต คือ พระนิพพาน ธรรมชาติก็มีส่วนเกื้อกูล สนับสนุนให้เป็นไปได้

^๑ วิ. มหา (ไทย) ๒/๓๕๔/๔๒๐-๔๒๑.

โดยง่าย ยิ่งอยู่ใกล้ชิดกับธรรมชาติมากเท่าใด ยิ่งจะมีความก้าวหน้ามากขึ้นเท่านั้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมะที่พระองค์ตรัสรู้นั้นก็คือ ธรรมชาติ ดังนั้น หลักธรรมที่พระองค์ตรัสสอนจึงเป็นเรื่องของ ธรรมชาติ การปฏิบัติที่สอดคล้องกับธรรมชาตินั้น ทำให้เกิดการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขระหว่างมนุษย์ สัตว์ และสิ่งแวดล้อม ซึ่งล้วนเป็นองค์ประกอบของธรรมชาติ

พระพุทธเจ้าทรงดำรงพระชนมชีพอยู่ท่ามกลางธรรมชาติ ทรงถือการอยู่ป่าเป็นวัตรโดยตลอด ทรงประกาศพระสัทธรรมที่สอดคล้องกลมกลืนกับธรรมชาติ และทรงเน้นให้พระสาวกตระหนักถึงคุณค่าของธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธเจ้ากับธรรมชาตินั้น หากสังเกตจะพบว่า มีต้นไม้อยู่หลายชนิดที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับพระองค์ เช่น ต้นโพธิ์ ต้นสาละ ต้นอชปาลนิโครธ เป็นต้น ซึ่งต้นไม้แต่ละชนิดก็มีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าในโอกาสและเหตุการณ์ต่าง ๆ มากมาย เช่น ต้นสาละ เกี่ยวข้องกับการประสูติและการปรินิพพาน ต้นโพธิ์ เกี่ยวข้องกับการตรัสรู้และการเสวยวิมุตติสุขของพระพุทธเจ้า เป็นต้น

จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนากับธรรมชาติ มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด การดำรงพระชนมชีพของพระพุทธเจ้าและพระสาวกนั้น เป็นไปอย่างกลมกลืนสอดคล้องกับ ธรรมชาติ เป็นภาพลักษณ์แห่งความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ โดยที่มนุษย์ต้องอาศัย ธรรมชาติเป็นอยู่โดยแท้ ปัจจัย ๔ คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค มนุษย์ได้จาก ธรรมชาติทั้งสิ้น ประกอบกับสมัยพุทธกาล ธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์ และการพึ่งพาอาศัย ธรรมชาติของมนุษย์เป็นไปอย่างเรียบง่าย ใช้ธรรมชาติอย่างทะนุถนอมและเห็นคุณค่า ดังข้อความตอนหนึ่งที่พระมหากัสสปะ ผู้สืบทอดแล้ว ผู้มีความตระหนกอย่างยิ่งในความงดงามของธรรมชาติ ท่านได้กล่าวชื่นชมธรรมชาติไว้อย่างน่าฟังว่า “กลับจากบิณฑบาตแล้วขึ้นสู่ภูเขา เฟ่งฉานอยู่ ปราศจากการยึดมั่น ภารกิจได้กระทำแล้ว (ได้บรรลุพระอรหันต์แล้ว) ปราศจากอาสวะภูมิภาคอัน ประกอบด้วยระเบียบแห่งต้นกุ่มทั้งหลาย นารี้นรมย์ใจ กีก้องด้วยเสียงข้างร้อง นารี้นรมย์ ล้วนแล้ว ด้วยภูเขา ย่อมทำให้เรายินดี ภูเขาที่มีสีเขียวประดุจเมฆงดงาม มีธารน้ำ เย็นใสสะอาด ดารดาเข้าไปด้วย หนุ้า ที่มีสีเหมือนแมลงทับทิมทอง”^๒ ความงดงามของธรรมชาติ ช่วยหล่อหลอมจิตใจของมนุษย์ให้ งดงามและพบความสุขได้

สมัยพุทธกาล ธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์ การพึ่งพาอาศัยธรรมชาติของมนุษย์ก็เป็นไป อย่างรู้คุณค่า จึงเป็นปัจจัยให้มนุษย์ได้รับความสุข และพบความสุขอย่างยิ่ง คือ บรรลุถึงพระนิพพาน ได้ ปัจจุบันมนุษย์มิได้ใช้ธรรมชาติเท่าที่จำเป็นตามหลักปัจจัย ๔ ดังกล่าว

นอกจากนั้นยังมีนิสัย ๔

^๒ พุ. เถร. (ไทย) ๓๖/๓๙๘/๔๐๙.

นิสสัย คือ ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต พระพุทธเจ้าทรงชี้แนะไว้ว่า เมื่อพระอุปมาयीให้อุปสมบทแก่กุลบุตรเสร็จใหม่ ๆ พึงบอกนิสสัย เพื่อให้รู้แนวทางปฏิบัติที่ถูกต้องดังพระพุทธานุญาตเกี่ยวกับนิสสัย ๔ ว่า

“ทันใดนั้นแหละ (หลังการให้อุปสมบทเสร็จใหม่ ๆ) พึงวัดเงา พึงบอกประมาณแห่งฤดู พึงบอกส่วนแห่งวัน พึงบอกสังคีติ พึงบอกนิสสัย (ซึ่งมีอยู่ ๔ ประการ) ดังนี้

๑. บรรพชาอาศัยโภชนะ คือ คำข่าวนั้นหาได้มาด้วยกำลังแห่งปลีแข้ง (บิณฑบาต) เธอ (ผู้ที่ได้รับการบรรพชาอุปสมบทแล้ว) พึงทำความอุตสาหะในการบิณฑบาตตลอดชีวิต (ของการบวช) อติเรกลาก คือ ภัตถวายสงฆ์ ภัตเฉพาะสงฆ์ การนิมนต์ ภัตถวายตามสลาก ภัตถวายในปิกษ์ ภัตถวายในวันอุโบสถ (เป็นเพียงส่วนเสริมเข้ามาเท่านั้น)

๒. บรรพชาอาศัยบังสุกุลจีวร (นุ่งห่มผ้าบังสุกุล) เธอพึงทำความอุตสาหะในการนุ่งห่มผ้าบังสุกุลจีวรนั้นตลอดชีวิต อติเรกลาก คือ ผ้าเปลือกไม้ ผ้าฝ้าย ผ้าไหม ผ้าขนสัตว์ ผ้าปาน ผ้าแกมกัน (เป็นเพียงส่วนที่เสริมเข้ามาเท่านั้น) (สมัยพุทธกาลผ้าบังสุกุลจีวรหายาก และผู้มีศรัทธาจะถวายผ้าจีวรสำเร็จที่เรียกว่า “คหบดีจีวร” ยังไม่มี ต่อมาหมอชีวกโกมารภักข์ได้กราบทูลขอพรจากพระพุทธเจ้า ขอให้พระสงฆ์สามารถรับคหบดีจีวรจากผู้มีจิตศรัทธาถวาย พระพุทธเจ้าก็ทรงอนุญาตนับแต่นั้นมา พระสงฆ์จึงสามารถรับผ้าไตรจีวรที่ทายกผู้มีศรัทธาถวายได้)

๓. บรรพชาอาศัยโคนต้นไม้เป็นเสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย) เธอพึงทำความอุตสาหะในการอยู่โคนต้นไม้เป็นเสนาสนะตลอดชีวิต อติเรกลาก คือ วิหาร เรือนมุงแถบเดียว เรือนชั้น เรือนโล้น และถ้ำ (เป็นเพียงส่วนที่เสริมเข้ามาเท่านั้น)

๔. บรรพชาอาศัยน้ำมูลตมน้ำเป็นยา (เภสัช) เธอพึงทำความอุตสาหะในการอาศัยน้ำมูลตมน้ำเป็นยานั้นตลอดชีวิต อติเรกลาก คือ เนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ฯ (เป็นเพียงส่วนที่เสริมเข้ามาเท่านั้น)^๓

เรื่องปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิตนั้น พระพุทธเจ้าทรงมีพระประสงค์ให้พระสาวกไม่สะสมสิ่งใด ๆ อันจะเป็นเหตุให้ยึดติด และสะดวกต่อการที่จะแยกย้ายไปปฏิบัติธรรมในที่อื่น หลักนิสสัย ๔ นี้ เป็นหลักในการดำเนินชีวิตของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ตลอดชีวิต ซึ่งถือได้ว่าเป็นงานสาธารณสุขมูลฐานในสมัยพุทธกาล

ดังนั้น การนำเสนอหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ว่าด้วยสมุนไพรมะพร้าวที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา จึงน่าจะเป็นโลกทัศน์ที่ดี ให้มนุษย์ได้ศึกษาและใช้ประกอบการพิจารณาบทบาทของตนเองที่มีต่อธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมในปัจจุบัน อันจะนำไปสู่การสร้างจิตสำนึกร่วมกันในหมู่มนุษย์ ให้ตระหนักถึงคุณค่าของธรรมชาติ ใช้ธรรมชาติอย่างรู้คุณค่า อันเป็นปัจจัยให้มนุษย์ได้รับความสุขได้

^๓ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔๓/๑๘๖-๑๘๗.

อย่างสมบูรณ์ ทั้งในระดับโลกียะ คือ ความเป็นปกติสุขในการดำเนินชีวิต ในฐานะสัตว์โลกชนิดหนึ่ง และในระดับโลกุตระ คือ บรรลุเป้าหมายสูงสุดแห่งชีวิต ยังจิตให้หลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งปวงได้ ในที่สุด มีข้อสังเกตอย่างหนึ่งว่า พระนักปฏิบัติทั้งหลายยุคปัจจุบัน เช่น พระอาจารย์ฝั้น อาจาโร พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต หลวงพ่อชา อาภทโท หลวงปู่ดูล์ อนาลโย เป็นต้น พระผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบเหล่านั้น ล้วนพบความสุขด้วยการเข้าถึงธรรมะ คือ ธรรมชาติโดยแท้

การใช้สมุนไพรในการรักษาโรคมะเร็งมาเป็นเวลานาน ไม่ว่าจะเป็นการใช้สมุนไพรเดี่ยวหรือในรูปยาตำรับ ซึ่งในสมุนไพรประกอบด้วยสารประกอบทางเคมีหลายชนิดที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งสรรพคุณของพืชสมุนไพรจะขึ้นอยู่กับชนิดและปริมาณของสารประกอบทางเคมีเหล่านี้ ในแต่ละส่วนของพืชสมุนไพรมีสารประกอบที่แตกต่างกันไป และนอกจากนี้ชนิดและปริมาณของสารเคมีจะแปรไปตามปัจจัยอื่น ๆ อีกเช่นชนิดของพันธุ์สมุนไพร สภาพแวดล้อมที่ปลูก ช่วงเวลาที่เก็บ เป็นต้น

มนุษย์มีวิวัฒนาการในการประยุกต์ใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ จึงรู้จักนำสมุนไพรมาใช้เป็นอาหาร เชื้อเพลิง เครื่องนุ่งห่ม และส่วนหนึ่งก็ใช้เป็นยารักษาโรค รูปแบบการใช้สมุนไพรที่มีความแตกต่างกันตามความหลากหลายของเผ่าพันธุ์มนุษย์ และความหลากหลายทางชีวภาพและสิ่งแวดล้อมของแต่ละท้องถิ่น

สมุนไพร หมายถึง ยาที่ได้จากพฤกษศาสตร์ สัตว์ หรือแร่ธาตุ ซึ่งมีได้ผสมหรือปรุง หรือแปรสภาพ (ตามความหมายของยาสมุนไพรในพระราชบัญญัติยา พ.ศ. ๒๕๑๐) สมุนไพรสำหรับงานสาธารณสุขมูลฐานส่วนใหญ่เป็นต้นไม้ ซึ่งต้นไม้อะไรเหล่านี้จะมีส่วนประกอบสำคัญอยู่ ๕ ส่วน คือ ราก ลำต้น ใบ ดอก และผล ส่วนของพืชเหล่านี้ต่างมีรูปร่างลักษณะโครงสร้างและบทบาทหน้าที่แตกต่างกันไป เช่นเดียวกับร่างกายมนุษย์ที่มีอวัยวะแตกต่างกันและต่างก็ทำหน้าที่ไม่เหมือนกัน ข้อสำคัญในการนำยาสมุนไพรมาใช้ก็ต้องคำนึงถึงหลักการใช้ให้ถูกต้องด้วย คือ

๑. ใช้ให้ถูกต้อง สมุนไพรที่มีชื่อพ้องหรือซ้ำกันมาก และบางท้องถิ่นก็เรียกไม่เหมือนกัน จึงต้องรู้จักสมุนไพร และใช้ให้ถูกต้อง

๒. ใช้ให้ถูกส่วน ต้นสมุนไพรไม่ว่าจะเป็นราก ใบ ดอก เปลือก ผล เมล็ด จะมีฤทธิ์ไม่เท่ากัน บางทีผลแก่-ผลอ่อน จะมีฤทธิ์แตกต่างกัน ดังนั้นจึงต้องรู้ว่าส่วนใดใช้เป็นยาได้

๓. ใช้ให้ถูกขนาด สมุนไพรถ้าใช้น้อยไปก็รักษาไม่ได้ผล แต่ถ้ามากไปอาจเป็นอันตรายหรือเกิดพิษต่อร่างกาย

๔. ใช้ให้ถูกวิธี สมุนไพรบางชนิดต้องใช้สด บางชนิดต้องบดกับเหล้า บางชนิดต้องต้ม จะต้องรู้จักวิธีใช้ให้ถูกต้อง

๕. ใช้ให้ถูกกับโรค เช่น ท้องผูกต้องใช้ยาระบาย ถ้าใช้ยาที่มีฤทธิ์ฝาดสมานจะทำให้ท้องผูกยิ่งขึ้นความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับสมุนไพร จึงควรค่าต่อการศึกษาวิจัย และจักเป็นข้อมูลให้มนุษย์ได้ศึกษาเปรียบเทียบระหว่างสมุนไพรในพุทธศาสนากับมนุษย์มีความผูกพันกัน

อย่างไร และได้แบบอย่างที่ดีในการดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกลมกลืนกับธรรมชาติตามพุทธจริยา ซึ่งจะ เป็นปัจจัยให้มนุษย์ได้รับความสุข บรรลุเป้าหมายสูงสุดแห่งชีวิตได้ ดังที่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต สาวกทั้งหลายเป็นตัวอย่างและนำไปสู่การปลุกจิตสำนึกร่วมกันในหมู่มนุษย์ต่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ทางธรรมชาติ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลต่อสังคมมนุษย์โดยรวมต่อไป

ในที่นี้ผู้วิจัยจะขอกล่าวเฉพาะสมุนไพรที่พระพุทธเจ้าทรงมีพระพุทธานุญาตแก่พระสาวก ให้นำมาใช้เป็นพืชสมุนไพรบำบัดรักษาโรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในหมู่พระสงฆ์สาวก กล่าวคือ เมื่อภิกษุ อาหาร (เจ็บป่วย) และมีความจำเป็นต้องใช้พืชบางชนิดเป็นยา จึงกราบทูลให้พระพุทธเจ้าทรงทราบ พระองค์ก็ทรงพิจารณาอนุญาตเป็นกรณีไป ทั้งนี้เพื่อให้เป็นไปตามพระวินัยที่ทรงบัญญัติแล้ว และเพื่อ ความเหมาะสมแก่สมณวิสัย พืชสมุนไพรที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ใช้เป็นยาได้ เช่น ขมิ้น ขิง ว่านน้ำ ว่านเปราะ อดุพิต แผลก หัวหมู เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีสมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐานอีก ที่กระทรวงสาธารณสุขอนุญาตให้ใช้เป็นยาเดี่ยว เมื่อครั้งหมอชิวโกมารภัจ เรียนแพทย์อยู่ ๗ ปี ยัง ไม่สำเร็จศิลปะนี้เลย จึงเข้าไปถามอาจารย์ทศปาโมกข์ ได้รับคำตอบว่า

“พ่อชิวก ถ้าอย่างนั้น เธอจงถือเสียม เทียวไปรอบเมืองตักสิลา^๔ เป็นระยะทางด้านละ ๑ โยชน์ โดยรอบ ตรวจสอบว่า สิ่งใดใช้เป็นยาไม่ได้ ให้ขุดเอาสิ่งนั้นมาให้อาจารย์ดู”^๔

ชิวกรับคำอาจารย์แล้วถือเสียมออกเดินทางและตรวจสอบโดยรอบเมืองตักสิลา เป็นระยะ ด้านละ ๑ โยชน์ ไม่พบว่าสิ่งใดที่ใช้เป็นยาไม่ได้ จึงกลับมาเรียนให้อาจารย์ทศปาโมกข์ทราบว่ามี สิ่งใดที่ใช้เป็นยาไม่ได้ อาจารย์จึงบอกกับชิวกว่า “พ่อชิวก เธอศึกษาสำเร็จแล้ว เหนือนี้ก็พอที่เธอจะ ครองชีพได้ (ประกอบอาชีพได้) นั้นแสดงว่าต้นไม้ (สมุนไพร) ก็ใช้เป็นยาได้ทุกชนิด หลักการแพทย์ ดังเดิมถือว่า สรรพสิ่งเกิดจากธาตุ ๔ จึงสามารถใช้เป็นยาได้ทั้งสิ้น ควรใช้ประโยชน์ให้คุ้มค่า และต้อง คำนึงถึงคุณลักษณะของสมุนไพรด้วย เช่น รูป สี กลิ่น รส ชื่อ

ในช่วงต้นพุทธกาล ภิกษุสงฆ์ต้องรักษาพยาบาลกันเองในเวลาเจ็บป่วย แสวงหายารักษา โรคจากญาติหรือจากอุบาสกอุบาสิกาที่ออกปวารณาไว้ ซึ่งไม่ได้รับความสะดวกเท่าที่ควร

ต่อมาเมื่อชิวโกมารภัจ เดินทางไปศึกษาวิชาแพทย์ที่ตักสิลา กลับมากรุงราชคฤห์เข้ารับ ตำแหน่งเป็นแพทย์หลวงถวายการรักษาพยาบาลพระเจ้าพิมพิสาร และข้าราชการบริพาร ถวายการ รักษาพยาบาลพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ที่อาพาธทางกาย ตั้งแต่นั้นมา พระภิกษุสงฆ์ เฉพาะที่อยู่ อาศัยในกรุงราชคฤห์ ซึ่งเป็นศูนย์กลางแห่งพระพุทธศาสนาในยุคต้น ก็ไม่ลำบากในการรักษาพยาบาล ในการแสวงหาเภสัชบำบัดใช้ในคราวเกิดความเจ็บไข้ขึ้นมา

^๔ วิ. ม. (ไทย) ๕/๑๒๙/๑๕๙-๑๖๐.

ในการใช้สมุนไพรที่ใช้เป็นยาตามคำสอนในพระพุทธศาสนา^๕ มิใช่ว่าทุกคนจะสามารถใช้รักษาโรคเดียวกันได้ เพราะยาชนิดหนึ่งอาจรักษาบางคนได้ แต่อาจจะเป็นยาพิษสำหรับผู้อื่น แม้ยาที่เป็นพิษแก่บางคนก็อาจเป็นยารักษาโรคของคนบางคน ด้วยเหตุนี้เอง การใช้สมุนไพรจึงจำเป็นต้องพิจารณาถึงภาวะของร่างกายที่แตกต่างกัน ดังบันทึกอยู่ในพระไตรปิฎกว่า “ยาสำรองของบุคคลบางคนเป็นยาถ่ายของบุคคลบางคน ยาพิษแข็งกล้าร้ายของคนบางพวกเป็นยาถ่ายของคนบางพวก ยาพิษกล้าร้ายแรงของคนบางพวกเป็นยารักษาโรคของคนบางพวก”^๕

ดังนั้น ผู้วิจัยจะทำการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้มาจากสมุนไพรตามพุทธาณุญาต และสมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน ว่ามีคุณสมบัติทางยา ตลอดจนทั้งการใช้เป็นอย่างไรบ้าง ในแต่ละชนิดของสมุนไพรดังกล่าว เพื่อให้เกิดความปลอดภัยในชีวิตของมนุษย์ต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาการใช้สมุนไพรตามพุทธาณุญาต
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาแนวทางการใช้สมุนไพรตามพุทธาณุญาตเพื่องานสาธารณสุขมูลฐาน

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ สมุนไพรตามพุทธาณุญาตเป็นอย่างไร ?
- ๑.๓.๒ สมุนไพรตามที่กระทรวงสาธารณสุขอนุญาตมีอะไรบ้าง ?
- ๑.๓.๓ การใช้สมุนไพรตามพุทธาณุญาตเพื่องานสาธารณสุขมูลฐานมีแนวทางอย่างไร ?

๑.๔ นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

- ๑.๔.๑ สมุนไพรตามพุทธาณุญาต หมายถึง สมุนไพรพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ใช้เป็นยา
- ๑.๔.๒ สมุนไพรตามที่กระทรวงสาธารณสุขอนุญาต หมายถึง สมุนไพรที่ปรากฏชื่อในตำราหรือเอกสารทางกระทรวงสาธารณสุขเป็นสมุนไพรที่กระทรวงสาธารณสุขอนุญาตให้ใช้เฉพาะกรณี
- ๑.๔.๓ สมุนไพร หมายถึง ยาที่ได้จากพฤกษศาสตร์ สัตว์ หรือแร่ธาตุ ซึ่งมีได้ผสมปรุงหรือแปรสภาพ
- ๑.๔.๔ พุทธาณุญาต หมายถึง พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต

^๕ พระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่มที่ ๓๒, ๒๕๒๕.

- ๑.๔.๕ มูลเภสัช หมายถึง สมุนไพรที่ใช้รากเป็นยา
- ๑.๔.๖ กสาวเภสัช หมายถึง สมุนไพรที่ใช้น้ำผาดเป็นยา
- ๑.๔.๗ ปฉณเภสัช หมายถึง สมุนไพรที่ใช้ใบเป็นยา
- ๑.๔.๘ ผลเภสัช (ผะ-ละ-เพ-สัด) หมายถึง สมุนไพรที่ใช้ผลเป็นยา
- ๑.๔.๙ ชตฺเภสัช หมายถึง สมุนไพรที่ใช้ยาเป็นยาง
- ๑.๔.๑๐ สมุนไพรที่ตงกัน หมายถึง สมุนไพรที่นำมารักษาโรคในพุทธศาสนา ตรงกันกับสมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน

๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๕.๑ **สิวลี ศิริไล** ได้นิพนธ์ตำราเพื่อเป็นคู่มือศึกษาสำหรับนักศึกษาพยาบาลเรื่อง “จริยศาสตร์สำหรับพยาบาล” ในหนังสือเล่มนี้กล่าวถึง แนวคิดเรื่องสุขภาพแบบองค์รวม สรุปความได้ว่า แนวคิดเรื่องสุขภาพแบบองค์รวมเป็นแนวคิดที่ขยายขอบเขตของรูปแบบการให้บริการทางสุขภาพให้มีลักษณะมุ่งเน้นในแนวของการแพทย์แบบมนุษยนิยม ว่าโดยความหมาย แนวคิดนี้หมายถึง ภาวะสุขภาพทั้งทางร่างกาย จิตใจ จิตวิญญาณ และสภาพแวดล้อม^๖

๑.๕.๒ **พระมหาปองปรีดา ปริบุญโณ (จำปาศรี)** ได้เสนอวิทยานิพนธ์เรื่อง “การป้องกันและการรักษาโรคตามหลักพระพุทธศาสนา” สารสำคัญของวิทยานิพนธ์เล่มนี้กล่าวถึงการป้องกันรักษาโรคโดยวิธีต่าง ๆ ตามหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งผู้วิจัยได้สรุปวิธีการรักษาโรคทางกายไว้ ๓ วิธี คือ (๑) การรักษาด้วยวิธีการทางการแพทย์ (๒) การรักษาโดยใช้ธรรมบำบัด และ (๓) การรักษาด้วยพลังจิต ส่วนโรคทางใจนั้น ผู้วิจัยสรุปว่าต้องบำบัดด้วยการเจริญวิปัสสนา การใช้โยนิโสมนสิการ การใช้สมาธิบำบัด และการคบหากัลยาณมิตร ส่วนการป้องกันโรคทำนุให้ปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา ในงานวิจัยเรื่องดังกล่าว ผู้วิจัยไม่ได้วิเคราะห์ในประเด็นว่า วิธีการป้องกันและรักษาโรคตามหลักพระพุทธศาสนา มีลักษณะเป็นแบบองค์รวมหรือไม่ เป็นแต่นำเสนอวิธีการป้องกันรักษาโรคเท่าที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์เท่านั้น^๗

^๖ สิวลี ศิริไล, **จริยศาสตร์สำหรับพยาบาล**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕๓-๑๕๕.

^๗ พระมหาปองปรีดา ปริบุญโณ (จำปาศรี), “การป้องกันและการรักษาโรคตามหลักพระพุทธศาสนา,” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

๑.๕.๓ **พระมหาธานี นันทวิสาร์** บทบาทพระสงฆ์กับการรักษา : กรณีศึกษาพระครูจันทคุณวัฒน์ วัดน้ำวน ตำบลบางเตือ อำเภอมือง จังหวัดปทุมธานี^๘ วิทยานิพนธ์นี้ศึกษาถึงหลักการในการรักษาสุขภาพในพระพุทธศาสนา บทบาทของพระสงฆ์กับการรักษาสุขภาพในอดีตความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับการรักษาสุขภาพ กระบวนการเรียนรู้ของพระสงฆ์ไทยกับการรักษาสุขภาพ นอกจากนี้ยังได้ศึกษากรณีพระครูจันทคุณที่ได้ให้การรักษาผู้ป่วยที่ขอความช่วยเหลือจากท่าน

๑.๕.๔ **วิไลพร ภาภูตานนท์ ณ มหาสารคาม** ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง บทบาทของพระสงฆ์ไทยที่เป็นหมอพระในด้านการบำบัดรักษาโรคแก่ชุมชน พบว่าพระสงฆ์ไทยมีบทบาทในด้านการบำบัดรักษาโรคและเป็นที่ปรึกษาปัญหาทางด้านโรคและสุขภาพให้แก่พุทธศาสนิกชนและเป็นที่ยอมรับในฐานะเดียวกับหมอแผนโบราณในสังคมไทยทุกระดับในฐานะทางสังคมเป็นเวลาช้านาน จนกระทั่งวัฒนธรรมทางการแพทย์และสาธารณสุขของไทยได้เปลี่ยนแปลงพัฒนาไปสู่ระบบแผนใหม่ตามแบบตะวันตก แต่การใช้ยาสมุนไพร โดยอาศัยหลักธรรมชาติบำบัดทุกวันนี้ยังใช้อยู่ คือ การใช้ยาสมุนไพรแบบดั้งเดิม^๙

๑.๕.๕ **ยงยุทธ วัชรดุลย์ และคนอื่น ๆ** ได้พูดถึง สถานภาพหมอแผนโบราณ ที่รักษาโรคกระดูกและข้อในประเทศไทยว่า ในประเทศไทยมีแพทย์แผนโบราณหรือหมอพื้นบ้านที่ผู้ป่วยนิยมไปบำบัดรักษาเฉลี่ยประมาณวันละ ๑-๕ คน และมีหมอพื้นบ้านที่ผู้ป่วยนิยมไปรักษาโรคกันเป็นจำนวนมาก เมื่อเทียบกับโรคอื่น ๆ เพราะผู้ป่วยและญาติมีความเชื่อถือความศรัทธาในศักยภาพของการรักษาโรคกระดูกเป็นของหมอน้ำมนต์และหมอน้ำมนต์ที่รักษาได้เป็นอย่างดี ซึ่งบางแห่งมีการรักษาโดยใช้สมุนไพรประกอบด้วยเพื่อบรรเทาความเจ็บปวด^{๑๐}

๑.๕.๖ **เพ็ญญา ทรัพย์เจริญ** ได้กล่าวถึงยาสมุนไพรไว้ว่า ยาสมุนไพรเป็นผลิตภัณฑ์หรือยาที่สามารถก่อให้เกิดการพึ่งตนเองของชุมชนอีกระดับหนึ่ง ในช่วงที่ผ่านมา กระทรวงสาธารณสุขได้มีนโยบายส่งเสริมการผลิตและการใช้สมุนไพรทั้งในระดับอุตสาหกรรมและในรูปสาธารณสุขมูลฐานในระดับอุตสาหกรรมนั้น ปัจจุบันองค์การเภสัชกรรมได้ผลิตยาสมุนไพรสำเร็จรูปหลายชนิด เช่น กระเทียมสกัด ขมิ้นเป็นแคปซูล ไฟลิจิซาล ยาแก้ไอมะแว้ง ยาระบายมะขามแขก ซึ่งสนับสนุนใน

^๘ พระมหาธานี นันทวิสาร์, “บทบาทของพระสงฆ์กับการรักษา : กรณีศึกษาพระครูจันทคุณวัฒน์ วัดน้ำวน ตำบลบางเตือ อำเภอมือง จังหวัดปทุมธานี.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล), ๒๕๔๐.

^๙ วิไลพร ภาภูตานนท์ ณ มหาสารคาม, บทบาทของพระสงฆ์ไทยที่เป็นหมอพระในด้านการบำบัดรักษาโรคแห่งชุมชน, (ม.ป.ท. : ๒๕๒๑), หน้า ๓๔.

^{๑๐} ยงยุทธ วัชรดุลย์, สถานภาพหมอแผนโบราณที่รักษาโรคกระดูกและข้อในประเทศไทย ในการแพทย์แผนไทยภูมิปัญญาแห่งการพึ่งตนเอง, (กรุงเทพมหานคร : เอช. เอน. การพิมพ์, ๒๕๒๔), หน้า ๓๒.

ระบบบริการสาธารณสุขของรัฐและประชาชนทั่วไปในระดับสาธารณสุขมูลฐานก็ได้รับการผสมผสานให้มีการดำเนินงาน ด้านการแพทย์แผนไทย และสมุนไพรชุมชน รวมทั้งมีคลินิกบริการด้านการแพทย์แผนไทยในโรงพยาบาลชุมชนและสถานเอนามัย^{๑๑}

๑.๕.๗ **ประดิษฐ์ จิระเดชประไพ** ได้ศึกษาเรื่อง การดำรงอยู่และปรับเปลี่ยนของระบบการแพทย์พื้นบ้าน ศึกษากรณีการใช้สมุนไพร ในจังหวัดพิษณุโลก ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการรักษาโรคว่า ยาสมุนไพร มีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับไสยศาสตร์โดยเริ่มตั้งแต่การปลูกก็ต้องเป็นไปตามฤกษ์ยาม เมื่อจะเก็บมาประกอบยาก็ต้องเก็บตามฤกษ์ยามด้วย ในเวลาที่จะรักษาก็จะใช้คาถาอาคมช่วยปลูกเสกประกอบด้วย เพราะช่วงเวลาที่เหมาะสม สมุนไพรจะมีฤทธิ์ทางยาสูง ทำให้คนรุ่นหลังเห็นเป็นสิ่งมกมาย แต่ถ้าพิจารณาดูให้ดีจะเห็นว่าการใช้ไสยศาสตร์เข้ามาเกี่ยวข้อง เป็นเรื่องของจิตวิทยาอย่างหนึ่ง รวมทั้งเป็นวิทยาศาสตร์ด้วย ยาสมุนไพรจึงเป็นการรักษาทางกาย การใช้คาถาอาคมจึงเป็นการรักษาอาการทางใจ^{๑๒}

๑.๕.๘ **นภาพร นำเบญจพล** ได้ทำการศึกษาบทบาทของพระสงฆ์ไทยที่มีต่อสาธารณสุขมูลฐาน : ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดนครราชสีมา^{๑๓} สรุปได้ความว่า คำสอนของพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับสาธารณสุขมูลฐานที่ปรากฏในพระไตรปิฎกโดยละเอียด ทั้งในเรื่องการรักษาโรค การพยาบาล การดูแลสุขภาพแวดล้อม สุขภาพอนามัยของพระสงฆ์เอง พร้อมทั้งได้ศึกษาถึงเภสัชต่าง ๆ การส่งเสริมโภชนาการในสมัยพุทธกาล การพยาบาลผู้ป่วย การรักษาสิ่งแวดล้อมและการฟื้นฟูสภาพชุมชนในสมัยพุทธกาล เช่น ส้วม กุฏิ วิหาร ที่นอน การรักษาความสะอาดในที่อยู่อาศัย ส่วนภาคสนามนั้น ผู้วิจัยได้ศึกษากลุ่มตัวอย่าง ซึ่งเป็นพระสงฆ์ในจังหวัดนครราชสีมาที่มีบทบาทต่อสาธารณสุขมูลฐาน ผู้วิจัยพบว่า พระสงฆ์เคยสนับสนุนงานสาธารณสุขมา โดยจะช่วยแนะนำชาวบ้านให้ไปใช้บริการที่สถานบริการสาธารณสุข การรู้จักใช้ยาและการรักษาพยาบาล

๑.๕.๙ **ทิวา ธรรมอำนวยโชค** ได้ทำการศึกษาพุทธศาสนาและการรักษาพยาบาล : วิเคราะห์บทบาทของพระสงฆ์ในการรักษาพยาบาลของชาวบ้านในกรุงเทพมหานครและจังหวัด

^{๑๑} เพ็ญญา ทรัพย์เจริญ, “การนวดไทยสำหรับเจ้าหน้าที่สาธารณสุข”, **สรุปรายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการ** (กรุงเทพมหานคร : กระทรวงสาธารณสุข, ๒๕๓๗), หน้า ๑.

^{๑๒} ประดิษฐ์ จิระเดชประไพ, “การดำรงอยู่และปรับเปลี่ยนของระบบการแพทย์พื้นบ้าน ศึกษากรณีการใช้ยาสมุนไพรในจังหวัดพิษณุโลก”, **ปริญญาานิพนธ์การศึกษาคณะศึกษาศาสตร์**, (คณะศึกษาศาสตร์ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๔๐), หน้า ๑๕.

^{๑๓} นภาพร นำเบญจพล, “บทบาทของพระสงฆ์ไทยที่มีต่อสาธารณสุขมูลฐาน : ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดนครราชสีมา”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล), ๒๕๒๙.

ใกล้เคียง^{๑๔} วิทยานิพนธ์นี้ได้ศึกษาวิเคราะห์บทบาทของพระสงฆ์ ที่รักษาชาวบ้านในเขตกรุงเทพมหานคร และจังหวัดใกล้เคียง พระสงฆ์มีความเชื่อพื้นฐานในเรื่องสมุฏฐานของโรค การวินิจฉัยโรค และวิธีการรักษา ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และการเปรียบเทียบวิธีการรักษาโรคกับวิธีการพัฒนาทางจิต, ส่วนการวิจัยภาคสนามนั้น ผู้วิจัยศึกษาที่เขตกรุงเทพมหานคร ได้แก่ วัดเขตุนวิมลมังคลาราม และวัดเวฬุราชิน ในเขตจังหวัดใกล้เคียง ได้แก่ วัดพวงแก้ว จังหวัดปทุมธานี และวัดกลางเกาะแก้ว จังหวัดสมุทรสาคร ผู้ป่วยที่มารับการรักษามีความเชื่อพื้นฐานทางการแพทย์แผนโบราณไทย อันมีเรื่องไสยศาสตร์ผสมอยู่ด้วย หมอพระบางท่านรักษาผู้ป่วยด้วยยาแผนปัจจุบันร่วมกับการใช้สมุนไพร ผู้ป่วยส่วนมากมีแนวโน้ม ทักษะคติ แรงจูงใจ และเหตุผลในการรักษาที่คล้ายคลึงกัน ส่วนใหญ่มีการศึกษาต่ำ ไม่รู้หนังสือ เมื่อเจ็บป่วยจะรู้สึกสิ้นหวัง เพราะมีเศรษฐกิจค่อนข้างต่ำ สิ่งเหล่านี้บ่งบอกถึงปัญหาการแพทย์แผนไทยที่เข้าไม่ถึงประชาชนอย่างแท้จริง ทำให้ผู้ป่วยเข้ารับการรักษากับหมอพระ ดังนั้น หมอพระจึงประสบผลสำเร็จในการรักษาโรคทางกายและทางใจ และเป็นที่ยึดมั่นว่า หมอพระจะสามารถแก้ไขปัญหาได้ หากได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาล โดยการอบรมให้ความรู้ทางการแพทย์สมัยใหม่ที่ถูกต้อง

๑.๕.๑๐ **พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)** ได้สรุปประยูคต์เรื่อง การแพทย์ยุคใหม่ในพุทธทัศน์^{๑๕} หนังสือเล่มนี้ได้รวมคำบรรยายในโอกาสต่าง ๆ ไว้หลายเรื่อง ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการแพทย์แนวพุทธ ได้เปรียบพระพุทเจ้าเป็นหมอที่ให้การรักษาโรคทางใจให้คนพ้นจากกิเลสซึ่งเป็นเชื้อโรค การใช้วิธีการรักษาโรคอย่างอริยสัจ ๔ ความสัมพันธ์ของกายและจิตเป็นสาเหตุให้เกิดโรคและให้หายจากโรค คนในสังคมปัจจุบันมักจะมีอาการเครียดในการเป็นอยู่และการประกอบอาชีพ โทษณงค์ ๗ เป็นหมวดธรรมที่ใช้ระงับความเครียดได้ดี และสามารถรักษาโรคได้อีกด้วยเป็นต้น

๑.๕.๑๑ **พระมหาบุญเรือน ปภังโก (พิลาพันธ์)** การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องเมตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท^{๑๖} วิทยานิพนธ์นี้ได้ศึกษาเรื่องเมตตาอย่างละเอียด ทั้งความหมาย โทษของการขาดเมตตา คุณของความเป็นผู้มีเมตตา เมตตาระดับพื้นฐานทำให้คนรักกันเอื้ออาทรกัน ระดับกลางทำให้จิตสะอาดลดกิเลสให้เบาบาง ระดับสูงทำให้หมดกิเลสต้นเหตุ เมตตานี้เป็นเครื่องกำจัดหรือบรรเทาได้เป็นอย่างดี ซึ่งโทษของความพยาบาท ความขัดเคืองใจ เพราะจะทำให้คนเรามีความรักต่อกัน

^{๑๔} ทิวา ธรรมอำนวยโชค, “พุทธศาสนาและการรักษาพยาบาล : วิเคราะห์บทบาทของพระสงฆ์ในการรักษาพยาบาลของชาวบ้านในกรุงเทพมหานครและจังหวัดใกล้เคียง”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล), ๒๕๓๐.

^{๑๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **การแพทย์ยุคใหม่ในพุทธทัศน์**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมสารจำกัด), ๒๕๔๒.

^{๑๖} พระมหาบุญเรือน ปภังโก (พิลาพันธ์), “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องเมตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๒.

ไม่เบียดเบียนกัน และด้วยจิตใจที่รักคนอื่นก็จะขจัดความเห็นแก่ตัวออกไปจากใจ โดยการแบ่งปันความสุขเสียสละให้ความช่วยเหลือผู้อื่น อันเป็นการขจัดโรคทางใจชนิดหนึ่ง

๑.๕.๑๒ **สมชาย สุรชาติ** ได้ศึกษาบทบาทของพระสงฆ์ไทยในการส่งเสริมการใช้สมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเองของชาวชนบท : ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดอุบลราชธานี^{๑๗} วิทยานิพนธ์นี้ศึกษาพระพุทธศาสนาในเรื่องโรคภัยไข้เจ็บ การบำบัดรักษาโรคทางกายและโรคทางใจ ที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา นอกจากนั้นยังได้ศึกษาถึงบทบาทพระสงฆ์ไทยในการรักษาโรค โดยเฉพาะการใช้สมุนไพรที่จังหวัดอุบลราชธานี อันเป็นการส่งเสริมชุมชนให้เห็นความสำคัญของสมุนไพรพื้นบ้าน เพื่อรักษาอาการเจ็บป่วยขั้นพื้นฐาน โดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายมากเกินไป นอกจากนี้พระสงฆ์เองยังสามารถทำหน้าที่ได้ดี เช่น ขณะกำลังแสดงธรรม พระสงฆ์จะสอดแทรกความรู้ในการประกอบยาสมุนไพรใช้รักษาโรค การแจกพันธุ์พืชสมุนไพรให้ชาวบ้านนำไปปลูก อนึ่ง กลุ่มตัวอย่างที่ศึกษามีความเห็นว่าการอบรมความรู้ด้านสาธารณสุข และการใช้สมุนไพรแก่พระสงฆ์ เพื่อให้พระสงฆ์สามารถเป็นที่พึ่งแก่คนยากจนได้ในภาวะจำเป็น ที่ไม่อาจพึ่งพิงการรักษาจากหน่วยงานของรัฐและเอกชนได้

๑.๕.๑๓ **พริตจ๊อฟ คาปร้า** เขียนหนังสือเรื่อง “จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ” ในฉบับแปลเป็นไทย เล่ม ๓ ได้กล่าวถึงแนวคิดเรื่องสุขภาพแบบองค์รวมไว้ ๑ บท สรุปความได้ว่า แนวคิดสุขภาพแบบองค์รวมเป็นแนวคิดที่เชื่อในความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างกระบวนการทางกายกับทางจิต ความเจ็บป่วยทั้งหลายเกี่ยวพันกับจิตใจ ดังนั้นในการดูแลรักษาจึงต้องอาศัยวิธีการที่เรียกว่า “เวชศาสตร์กายจิตสัมพันธ์” ซึ่งพริตจ๊อฟ คาปร้า คาดการณ์ไว้ว่า เวชศาสตร์แผนกนี้ในอนาคตจะมีความสำคัญต่อระบบการรักษาสุขภาพแบบองค์รวม^{๑๘}

เอกสารและงานวิจัยดังกล่าวจะเน้นไปในเชิงเดี่ยวไม่ค่อยมีการเปรียบเทียบกัน ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาทั้งเรื่องสมุนไพรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและสมุนไพรในการสาธารณสุขมูลฐานที่กระทรวงสาธารณสุขอนุญาตให้ใช้เป็นยาเดี่ยวต่อไป

^{๑๗} สมชาย สุรชาติ, “บทบาทของพระสงฆ์ไทยในการส่งเสริมการใช้สมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเองของชาวชนบท : ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดอุบลราชธานี”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์บัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล), ๒๕๓๐.

^{๑๘} พริตจ๊อฟ คาปร้า, จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ ๓ : มองความจริงด้วยทัศนะใหม่, แปลโดย พระประชา ปสนนธมโม, พระไพศาล วิสาโล, สันติสุข โสภณสิริ และ รสนา โตสิตระกูล, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกลด์คิมทอง, ๒๕๔๖), หน้า ๖๑-๑๓๓.

๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย

ผู้วิจัยได้ใช้วิธีดำเนินการวิจัยเป็นขั้นตอนดังนี้

๑.๖.๑ ขั้นรวบรวมข้อมูล โดยยึดพระไตรปิฎกเป็นหลัก รวมทั้งอรรถกถาต่าง ๆ ตลอดจนหนังสืออื่นที่เกี่ยวข้อง เช่น ปฐมสมโพธิ์ พุทธประวัติ วินัยมุข หนังสือทางพระพุทธศาสนาที่ท่านผู้รู้ได้แต่งไว้ รวมทั้งเอกสารจากคณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล และตำราแพทย์แผนโบราณทั่วไป สาขาเภสัชกรรม กระทรวงสาธารณสุขด้วย

๑.๖.๒ ขั้นศึกษาค้นคว้าเป็นการศึกษาค้นคว้าจากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ (๑.๖.๑) และศึกษาจากงานวิจัยหรือวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้อง เช่น วิทยานิพนธ์ของ พระมหาปองปริดา ปริบุญโญ เรื่อง “การป้องกันและการรักษาโรคตามหลักพระพุทธศาสนา” วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย) ๒๕๔๕ กับ นภาพรี นำเบญจพล “บทบาทของพระสงฆ์ไทยที่มีต่อสาธารณสุขมูลฐาน” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล) ๒๕๒๙ เป็นต้น

๑.๖.๓ ขั้นหาข้อมูลเพิ่มเติม นอกจากที่ได้ศึกษาค้นคว้าจากเอกสารต่าง ๆ ที่ถูกต้องแล้ว ผู้วิจัยยังได้สอบถามท่านผู้รู้เพื่อให้ได้ข้อมูลเพิ่มเติมและนำไปสู่การศึกษาค้นคว้าให้ได้เนื้อหาที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๑.๖.๔ ขั้นรวบรวมและเรียบเรียง เป็นขั้นตอนการเรียบเรียงเนื้อหาจากที่ต่าง ๆ ดังกล่าวมาโดยยึดพระไตรปิฎกเป็นหลัก

๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๗.๑ ได้ทราบการใช้สมุนไพรตามพุทธาณูญาติ

๑.๗.๒ ได้ทราบการใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน

๑.๗.๓ ได้ทราบ แนวทางการใช้สมุนไพรตามพุทธาณูญาติและงานสาธารณสุขมูลฐาน

๑.๗.๔ ได้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อวงวิชาการและการศึกษาวิจัยต่อไป

บทที่ ๒

การใช้สมุนไพรตามพุทธานุญาต

๒.๑ บริบทการใช้สมุนไพรตามพุทธานุญาต

ความหมายของต้นไม้ (สมุนไพร) ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา

คำว่า “ไม้หรือต้นไม้” พระพุทธศาสนามีคำที่ใช้เรียกอยู่หลายคำ เช่น ต้นไม้ (รุกข) พืช (ภูตคาม-พืชคาม) หรือธรรมชาติ และตามนัยแห่งพระพุทธศาสนา คำว่า ต้นไม้ ไม่ว่าจะป็นต้นไม้ขนาดเล็ก หรือขนาดใหญ่ รวมถึงพืชทุกชนิด หากมีความหมายรวมอยู่ในคำว่า “ภูตคาม” ทั้งสิ้น เพราะคำว่า “ภูตคาม” มีความหมายกว้าง ครอบคลุมถึงพืช ๕ ชนิด ดังนี้

๑. พืชที่เกิดจากเหง้า คือ พืชที่ใช้เหง้าเพาะ หรือขยายพันธุ์ ได้แก่ ขมิ้น ขิง แผลก หลู่้า หัวหมู กล้วย หรือพืชชนิดอื่นใด ที่ใช้เหง้าเพาะได้

๒. พืชที่เกิดจากต้น คือ พืชที่ขยายพันธุ์ได้ด้วยวิธีการตอน ได้แก่ ต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นมะเดื่อ ต้นมะขวิด หรือพืชชนิดอื่นใด ที่เกิดจากต้น

๓. พืชที่เกิดจากข้อ คือ พืชที่ใช้ข้อปลูก ได้แก่ อ้อย ไม้้อ ไม้ไผ่ มันสำปะหลัง หรือพืชชนิดอื่นใด ที่ใช้ข้อปลูก

๔. พืชเกิดจากยอด คือ พืชที่ใช้ยอดปักกิ่งงอกได้ ได้แก่ ผักบุง แมงลัก มันแกว หรือ พืชชนิดอื่นใด ที่เกิดจากยอด งอกได้จากยอด

๕. พืชที่เกิดจากเมล็ด คือ พืชที่ใช้เมล็ดเพาะ ได้แก่ มะม่วง มะขาม มะละกอ ถั่ว ข้าว งา หรือพืชชนิดอื่นใด ที่เกิดได้จากเมล็ด^๑

นอกจากคำว่า ภูตคาม ดังกล่าว ยังมีคำว่า พืชคาม ที่ใช้ร่วมกับคำว่า ภูตคาม ซึ่งหมายถึง พืชหรือของเขียว ที่ถูกพรากออกจากที่แล้วยังสามารถงอกได้อีก เช่น ผักบุง มันแกว เป็นต้น ถึงกระนั้นก็มีความหมายรวมอยู่ในคำว่า ภูตคาม ทั้งสิ้น

ดังนั้น คำว่า “ไม้หรือต้นไม้” ตามนัยแห่งพระพุทธศาสนา และที่ใช้ในวิธานิพนธ์นี้ จึงหมายถึง ต้นไม้ทั่ว ๆ ไปและพืชทุกชนิด ตามความหมายของคำว่า “ภูตคาม” นั้น

^๑ วิ.มหา (ไทย) ๒/๓๕๕/๔๒๑-๔๒๒.

สำหรับสมุนไพรมะพร้าวที่ใช้ในสมัยพุทธกาลนั้น พระองค์ทรงกำหนดหลักการไว้เพื่อให้สมกับสมณวิสัย เกรงว่าพระสาวกจะกลายเป็นหมอรักษาโรคจนลืมนิบัติธรรมของพระองค์ จึงได้วางหลักเอาไว้ดังนี้

(๑) หลักคำสอนเกี่ยวกับต้นไม้

พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบท (พระวินัย) แก่พระสาวก เกี่ยวกับต้นไม้ ปรากฏในพระวินัยปิฎก ฎุตคามวรรต กล่าวว่

สมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงประทับอยู่ ณ อคคาฬเจดีย์ เขตรัฐอาฬวี พวกภิกษุชาวรัฐอาฬวี นั้นพากันกระทำการกรรม (การก่อสร้าง) จึงตัดต้นไม้เองบ้าง ใช้ให้คนอื่นตัดบ้าง และภิกษุชาวรัฐอาฬวี รูปหนึ่งก็ตัดต้นไม้ (เพื่อทำที่อยู่) เทวดาที่สิงสถิตอยู่ต้นไม้ นั้น ได้พูดกับภิกษุรูปนั้นว่า “ท่านเจ้าขา ท่านประสงค์จะทำที่อยู่ของท่าน โปรดอย่าตัดต้นไม้อันเป็นที่อยู่ของข้าพเจ้าเลย” ภิกษุนั้นไม่เชื่อฟังจึงตัดต้นไม้ นั้น และพันผูกแขนลูกของเทวดา ซึ่งกำลังนอนอยู่บนวิมานทิพย์ คือ ต้นไม้ นั้น เทวดานั้นเป็นผู้มาจากสำนักของเจ้าจตุมาหาราชที่ล่วงวิสัยแห่งจักขุของพวกมนุษย์ได้คิดขึ้นว่า “ถ้ากระไรเสีย เราฟังว่าภิกษุรูปนั้นเสีย ณ ที่นี้” และคิดต่ออีกว่า “การที่เราจะฟังว่าภิกษุรูปนี้เสีย ณ ที่นั้นนั้นไม่สมควรแน่ อย่ากระนั้นเลย เราควรไปกราบทูลเรื่องนี้แด่พระภาคเจ้าให้ทรงทราบจะดีกว่า”

เทวดาตนนั้นจึงได้เข้าไปเฝ้าและกราบทูล ให้พระพุทธเจ้าทรงทราบตามความเป็นจริงทุกประการ พระพุทธเจ้าก็ตรัสสาธุการว่า “ดีแล้ว ดีแล้วเทวดา ดิฉันทราบดีจริง ๆ ที่ท่านไม่ฆ่าภิกษุรูปนั้น ถ้าท่านฆ่าภิกษุรูปนั้นในวันนี้ ตัวท่านเองจะพึงได้รับบาปกรรมเป็นอันมาก ไปเกิดเทวดาต้นไม้ในที่อื่นอันว่างแล้วมีอยู่ ท่านจงไปอยู่ที่ต้นไม้ นั้นเกิด”

นอกจากนั้น ประชาชนก็พากันเพ่งโทษ ตีเตียน โพนทะนาว่า “โฉน พระสมณะเชื้อสายพระศากยบุตรจึงตัดต้นไม้เองบ้าง ใช้ให้คนอื่นตัดบ้าง พระสมณะเชื้อสายพระศากยบุตรทั้งหลายย่อมเบียดเบียนอินทรีย์อย่างหนึ่งซึ่งมีชีวะ (มีชีวิต)”

ภิกษุทั้งหลายได้ทราบเรื่องนั้นแล้ว ได้กราบทูลให้พระพุทธเจ้าทรงทราบ พระพุทธเจ้าก็ทรงให้เรียกภิกษุชาวรัฐอาฬวีมาสอบสวน ทราบตามความจริงแล้ว ก็ทรงตีเตียนว่า “ณะโมฆะบุรุษทั้งหลาย โฉนพวกเธอจึงได้ตัดเองบ้าง ใช้ให้คนอื่นตัดบ้าง ซึ่งต้นไม้ เพราะคนทั้งหลายสำคัญในต้นไม้ว่ามีชีวะ (มีชีวิต) การกระทำของพวกเธอไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของหมู่ชนที่ยังไม่เลื่อมใส หรือเพื่อความเลื่อมใสยิ่งของหมู่ชนที่เลื่อมใสแล้วเป็นต้น” ทรงแสดงธรรมมีกถาที่เหมาะสมกับเรื่องนั้นแก่ภิกษุทั้งหลายและตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุ นั้นแล เราจักบัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า ภิกษุเป็นปาจิตติย เพราะการปรากฏฎุตคาม”^๒

^๒ วินย.ม.ท. (ไทย) ๒/๓๕๔/๔๒๐-๔๒๑.

(๒) หลักการใช้ยาตามพุทธานุญาต

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ยาตามนัยแห่งพระพุทธศาสนา หมายถึง ยารักษาโรค อาหาร และ พุทธธรรม แต่ผู้วิจัยจะศึกษาเฉพาะยารักษาโรคเท่านั้น คือ หลักคำสอนเกี่ยวกับยา ที่หมายถึง ยารักษาโรค

หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่หมายถึง ยารักษาโรคโดยตรง ปรากฏในภสัชขันธ์พระพุทธานุญาตเจ้าทรงมีพระพุทธานุญาตเกี่ยวกับภสัชแก่พระสาวกไว้ ดังนี้ ๑. พระพุทธานุญาตภสัชทั้ง ๕ ในกาล ๒. พระพุทธานุญาตภสัชทั้ง ๕ นอกกาล ๓. พระพุทธานุญาตมูลภสัช ๔. พระพุทธานุญาตภสัช ๕. พระพุทธานุญาตปณณภสัช ๖. พระพุทธานุญาตผลภสัช ๗. พระพุทธานุญาตชตภสัช ๘. พระพุทธานุญาตโลณภสัช ๙. พระพุทธานุญาตจณภสัช ๑๐. พระพุทธานุญาตเกี่ยวกับยาตา ๑๑. พระพุทธานุญาตตำรายามหาวิภู ๔ อย่าง ๑๒. พระพุทธานุญาตยาตองโลณโสจิริกะ^๓

(๓) หลักนิสสัย ๔

นิสสัย คือ ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต พระพุทธเจ้าทรงชี้แนะไว้ว่า เมื่อพระอุปัชฌาย์ให้อุปสมบทแก่กุลบุตรเสร็จใหม่ ๆ พึงบอกนิสสัย เพื่อให้รู้แนวทางปฏิบัติที่ถูกต้อง ดังพระพุทธานุญาตเกี่ยวกับนิสสัย ๔ ว่า

“ทันใดนั้นแหละ (หลังการให้อุปสมบทเสร็จใหม่ ๆ) พึงวัดเงา พึงบอกประมาณแห่งฤดู พึงบอกส่วนแห่งวัน พึงบอกสังคีติ พึงบอกนิสสัย (ซึ่งมีอยู่ ๔ ประการ) ดังนี้

๑. บรรพชาอาศัยโภชนะ คือ คำข่าวนั้นหาได้มาด้วยกำลังแห่งปลีแข้ง (บิณฑบาต) เธอ (ผู้ที่ได้รับการบรรพชา-อุปสมบทแล้ว) พึงทำความอุตสาหะในการบิณฑบาตตลอดชีวิต (ของการบวช) อติเรกลาก คือ ภัตถวายสงฆ์ ภัตเฉพาะสงฆ์ การนิมนต์ ภัตถวายตามสลาก ภัตถวายในปักษ์ ภัตถวายในวันอุโบสถ.....(เป็นเพียงส่วนเสริมเข้ามาเท่านั้น)

๒. บรรพชาอาศัยบังสุกุลจีวร (นุ่งห่มผ้าบังสุกุล) เธอพึงทำความอุตสาหะในการนุ่งห่มผ้าบังสุกุลจีวรนั้นตลอดชีวิต อติเรกลาก คือ ผ้าเปลือกไม้ ผ้าฝ้าย ผ้าไหม ผ้าขนสัตว์ ผ้าปาน ผ้าแกมกัน (เป็นเพียงส่วนเสริมเข้ามาเท่านั้น) (สมัยพุทธกาล ผ้าบังสุกุลจีวรหายาก และผู้มีศรัทธาจะถวายผ้าจีวรสำเร็จที่เรียกว่า “คหบดีจีวร” ยังไม่มี ต่อมาหมอชีวกโกมารภัจจ์ได้กราบทูลขอพรจากพระพุทธเจ้า ขอให้พระสงฆ์สามารถรับคหบดีจีวรจากผู้มีศรัทธาถวาย พระพุทธเจ้าก็ทรงอนุญาต นับแต่นั้นมา พระสงฆ์จึงสามารถรับผ้าไตรจีวรที่หายากจากผู้มีศรัทธาถวายได้)

^๓ วินย.ม.ท. (ไทย) ๕/๒๕-๔๘/๓๖-๕๖.

๓. บรรพชาอาศัยโคนต้นไม้เป็นเสนาสนะ (ที่อยู่อาศัย) เธอพึงทำความอุตสาหะในการอยู่โคนต้นไม้เป็นเสนาสนะตลอดชีวิต อติเรกลาก คือ วิหาร เรือนมุงแถบเดียว เรือนชั้น เรือนโล้น และถ้ำ (เป็นเพียงส่วนเสริมเข้ามาเท่านั้น)

๔. บรรพชาอาศัยน้ำมูตรเน่าเป็นยา (เภสัช) เธอพึงทำความอุตสาหะในการอาศัยน้ำมูตรเน่าเป็นยานั้นตลอดชีวิต อติเรกลาก คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ฯ (เป็นเพียงส่วนที่เสริมเข้ามาเท่านั้น)^๔

เรื่องปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิตนั้น พระพุทธเจ้าทรงมีพระประสงค์ให้พระสาวกไม่สะสมสิ่งใด ๆ อันจะเป็นเหตุให้ยึดติด และสะดวกต่อการที่จะย้ายไปปฏิบัติธรรมในที่อื่น หลักนิสสัย ๔ นี้เป็นหลักในการดำเนินชีวิตของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาตลอดชีวิต^๕

(๔) หลักคำสอนเรื่องการถนอมพันธุ์พืช

การถนอมพันธุ์พืช พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เพราะทรงเล็งเห็นว่าผลไม้บางชนิดที่อาจงอกได้ หรือที่ยังมีเชื้ออยู่ อันจะเป็นส่วนสำคัญในการขยายพันธุ์พืชเหล่านั้น และทรงมีพระพุทธานุญาตให้รับประเคนและฉันผลไม้ได้เพียง ๕ ลักษณะเท่านั้น ดังพระดำรัสที่ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงรับประเคนฉันเถิด เราอนุญาตให้ฉันผลไม้อันควรแก่สมณะ ๕ ลักษณะ คือ

๑. ผลไม้ที่ลนด้วยไฟ
๒. ผลไม้ที่กรีดด้วยศัสตรา
๓. ผลไม้ที่จิกด้วยเล็บ
๓. ผลไม้ที่ไม่มีเมล็ด
๕. ผลไม้ที่ปลี่ยนเมล็ดออกแล้ว ฯ”

ข้อวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์เกี่ยวกับสมุนไพรร กล่าวคือ พระภิกษุสงฆ์ต้องถือศีล ๒๒๗ มีข้อที่เกี่ยวกับสมุนไพรรหรือพืชพันธุ์จำนวน ๕ ชนิด ได้แก่ ๑. ห้ามทำลายต้นไม้ ๒. ห้ามนำน้ำที่มีสัตว์รุดหยูารดดิน ๓. ห้ามดื่มสุราเมรัย (เกิดจากผลไม้มาดอง) ๔. ห้ามใช้น้ำที่มีตัวสัตว์ไปรดต้นไม้ ๕. ห้ามทำกล่องเข็มด้วยกระดูก, งา, เขาสัตว์^๖ (สมุนไพรรที่เป็นวัตถุ) แสดงให้เห็นว่าพระองค์ไม่ต้องการให้ภิกษุทั้งหลายเบียดเบียนพืชและสัตว์ ซึ่งชาวบ้านถือว่าเป็นสมุนไพรร นอกจากนั้นในคิริมานันทสูตร ยังได้

^๔ วินย.ม. (ไทย) ๔/๑๔๓/๑๘๖-๑๘๗.

^๕ วินย.ม. (ไทย) ๔/๒๑๗-๒๑๙/๒๙๒-๒๙๔.

^๖ วิ.ม. (ไทย) ๑/๙๑-๙๔/๒๗๘-๒๘๓.

กล่าวถึงการรักษาอาการอาพาธของพระศิริมานนท์^๗ ซึ่งเป็นการรักษาเองด้วยความเตตากรุณา ความว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี สมัยนั้นแล ท่านพระศิริมานนท์อาพาธ ได้รับทุกข์เป็นไข้หนัก ท่านพระอานนท์จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิเวทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ท่านพระศิริมานนท์อาพาธ ได้รับทุกข์ เป็นไข้หนักขอประทานวโรกาส ขอพระผู้มีพระภาคได้โปรดอนุเคราะห์เสด็จไปเยี่ยมท่านพระศิริมานนท์ยังที่อยู่เถิด พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ ถ้าเธอเข้าไปหาแล้วกล่าวสัญญา ๑๐ประการแก่ศิริมานนท์ภิกษุ เป็นไปได้ที่การอาพาธของศิริมานนท์ภิกษุจะสงบระงับโดยฉับพลันเพราะได้ฟังสัญญา ๑๐ประการนี้

สัญญา ๑๐ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. อนิจจสัญญา
๒. อนัตตสัญญา
๓. อสุภสัญญา
๔. อาทีนวสัญญา
๕. ปหานสัญญา
๖. วิราคสัญญา
๗. นิโรธสัญญา
๘. สัพพโลเก อนภิตรสัญญา
๙. สัพพสังขารेषु อนิจจสัญญา
๑๐. อานาปานสติ

อนิจจสัญญา เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี พิจารณาว่า ‘รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง’ เป็นผู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงในอุปาทานชั้น ๕ นี้อยู่อย่างนี้เรียกว่า อนิจจสัญญา

อนัตตสัญญา เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี พิจารณาเห็นว่า ตาเป็นอนัตตา รูปเป็นอนัตตา หูเป็นอนัตตา เสียงเป็นอนัตตา จมูกเป็นอนัตตา กลิ่นเป็นอนัตตา ลิ้นเป็นอนัตตา รสเป็นอนัตตา กายเป็นอนัตตา โผฏฐัพพะเป็นอนัตตา ใจเป็นอนัตตา ธรรมารมณ์เป็นอนัตตา

^๗ อก.ทส.ภ. (ไทย) ๒๔/๖๐/๑๒๘.

เป็นผู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตาในอายตนะทั้งหลายที่เป็นภายในและภายนอก ๖ ประการนี้อยู่อย่างนี้เรียกว่า อนัตตสัญญา

อสุภสัญญา เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นกายนี้เท่านั้น ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ ว่า ‘ในกายนี้มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต^๘ หัวใจ ตับปังผัด ม้าม^๙ ปอด ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือดเหนียว มันข้น น้ำตา เพลอมน้ำ น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร’ เป็นผู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่งามในกายนี้้อยู่อย่างนี้ นี้เรียกว่า อสุภสัญญา

อาทิวาสัญญา เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี พิจารณาเห็นว่า ‘กายนี้มีทุกข์มาก มีโทษมาก เพราะฉะนั้น อาพาธต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นในกายนี้คือ โรคตา โรคหู โรคจมูก โรคลิ้น โรคกาย โรคศีรษะ โรคที่ใบหู โรคปาก โรคฟันโรคโอ โรคที่ต โรคไขหวัด โรคไข้พิษ โรคไข้เชื่อมซึม โรคท้อง โรคลมสลบโรคลงแดง^{๑๐} โรคจุกเสียด โรคลงราก โรคเรื้อน โรคฝี โรคกลาก โรคมอคร่อ โรคลมบ้าหมู โรคหิดเปื่อย โรคหิดดำน โรคคุดทะราด โรคหูด โรคละอองบวม โรคอาเจียนเป็นเลือด โรคดีโรคเบาหวาน โรคเริม โรคพุพอง โรคจริตสีดวง อาพาธมีดีเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีเสลดเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีลมเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีไข้สันนิบาตเป็นสมุฏฐาน อาพาธที่เกิดแต่ฤดูแปรปรวน อาพาธที่เกิดแต่การบริหารที่ไม่สม่ำเสมอ อาพาธที่เกิดแต่ความเพียรเกินกำลัง อาพาธที่เกิดแต่วิบากของกรรม ความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ’ เป็นผู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นโทษในกายนี้้อยู่อย่างนี้ นี้เรียกว่า อาทิวาสัญญา

^๘ ไต แปลจากคำว่า “วุกก” (โบราณแปลว่า ม้าม) ได้แก่ ก้อนเนื้อ ๒ ก้อน มีขั้วเดียวกัน รูปร่างคล้ายลูกสะบ้าของเด็ก ๆ หรือคล้ายผลมะม่วง ๒ ผลที่ติดอยู่ในขั้วเดียวกัน มีเอ็นใหญ่รัดจากลำคอลลงไปถึงหัวใจ แล้วแยกออกห้อยอยู่ทั้ง ๒ ข้าง (ขุ.ขุ.อ. ๓/๔๓) พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ ให้ความหมายของคำว่า “ไต” ว่า “อวัยวะคู่หนึ่งของคนและสัตว์อยู่ในช่องท้องใกล้กระดูกสันหลัง ทำหน้าที่ขับของเสียออกมากับน้ำปัสสาวะ Buddhadatta Mahathera, A. Concise Pali-English Dictionary, 1985, (224); และ Rhys Davids, T.W. Pali-English Dictionary, 1921-1925, (591) ให้ความหมายคำว่า “วุกก” ตรงกับคำว่า “ไต” (Kidney)

^๙ ม้าม แปลจากคำว่า “ปีหก” ตาม (ขุ.ขุ.อ. ๓/๔๕) (โบราณแปลว่า ไต); พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ ให้ความหมายไว้ว่า “อวัยวะภายในร่างกาย ริมกระเพาะอาหารข้างซ้าย มีหน้าที่ทำลายเม็ดเลือดแดงสร้างเม็ดเลือดเหลืองและสร้างภูมิคุ้มกันแก่ร่างกาย”

^{๑๐} นังคู้บัลลังก์ หมายถึง นังพขาเข้าหากันทั้ง ๒ ข้าง เรียกว่านังขัตสมธา (วิ.อ. ๑/๑๖๕/๔๔๕)

ปหานสัญญา เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไม่รับกามวิตกที่เกิดขึ้น ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ทำให้ถึงความเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป ไม่รับพยาบาทวิตกที่เกิดขึ้น ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุดทำให้ถึงความเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป ไม่รับวิหิงสาวิตกที่เกิดขึ้น ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ทำให้ถึงความเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป ไม่รับบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเกิดขึ้นอีก ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ทำให้ถึงความเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป นี้เรียกว่าปหานสัญญา

วิราคสัญญา เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี พิจารณาเห็นว่า ‘ภาวะที่สงบ ประณีต คือความระงับสังขารทั้งปวง ความสละคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนด นิพพาน’ นี้เรียกว่า วิราคสัญญา

นิโรธสัญญา เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี พิจารณาเห็นว่า ‘ภาวะที่สงบ ประณีต คือความระงับสังขารทั้งปวง ความสละคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความดับ นิพพาน’ นี้เรียกว่า นิโรธสัญญา

สัพพโลเก อนภิตตสัญญา เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละอุปาทานในโลกที่เป็นเหตุตั้งมั่น ยึดมั่น และเป็นอนุสัยแห่งจิตตเวทนา ไม่ถือมั่น นี้เรียกว่า สัพพโลเก อนภิตตสัญญา^๑ โรคหลงแดง หมายถึงโรคที่ถ่ายอุจจาระท้องเดิน เป็นเลือด

สัพพสังขารสุ อนิจจสัญญา เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมอดัด ระอา รังเกียจในสังขารทั้งปวง นี้เรียกว่าสัพพสังขารสุ อนิจจสัญญา

อานาปานสติ เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์^{๑๑} ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า^{๑๒} มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก^{๑๓}

^{๑๑} นั่งคู้บัลลังก์

^{๑๒} ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า หมายถึง ตั้งสติกำหนดอารมณ์กัมมัฏฐาน (วิ.อ. ๑/๑๖๕/๔๔๕)

^{๑๓} ตามอรรถกถาพระสูตรนี้ อัสสาสะ หมายถึง หายใจเข้า ปัสสาสะ หมายถึงหายใจออก (อัสสาโสติ อนโตปวิสนนาสิกวาโต. ปัสสาโสติ พหินิกขมนนาสิกวาโต. ม.ม.อ.๒/๓๐๕/๑๓๖) ส่วนตามอรรถกถาวินัยกลับกัน คือ อัสสาสะ หมายถึงหายใจออก ปัสสาสะ หมายถึงหายใจเข้า (อัสสาโสติ พหินิกขมนวาโต ปัสสาโสติ อนโตปวิสนวาโต. วิ.อ. ๑/๑๖๕/๔๔๖)

อานาปานสติ ๑๖ ขั้น^{๑๔}

๑. เมื่อหายใจเข้ายาวก็รู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว
เมื่อหายใจออกยาวก็รู้ชัดว่าหายใจออกยาว
๒. เมื่อหายใจเข้าสั้นก็รู้ชัดว่าหายใจเข้าสั้น
เมื่อหายใจออกสั้นก็รู้ชัดว่าหายใจออกสั้น
๓. สำเนียงกว่า จะรู้ชัดกองลมทั้งปวง หายใจเข้า
สำเนียงกว่า จะรู้ชัดกองลมทั้งปวง หายใจออก
๔. สำเนียงกว่า จะระงับกายสังขาร หายใจเข้า
สำเนียงกว่า จะระงับกายสังขาร หายใจออก
๕. สำเนียงกว่า จะรู้ชัดปีติ หายใจเข้า
สำเนียงกว่า จะรู้ชัดปีติ หายใจออก
๖. สำเนียงกว่า จะรู้ชัดสุข หายใจเข้า
สำเนียงกว่า จะรู้ชัดสุข หายใจออก
๗. สำเนียงกว่า จะรู้ชัดจิตตสังขาร หายใจเข้า
สำเนียงกว่า จะรู้ชัดจิตตสังขาร หายใจออก
๘. สำเนียงกว่า จะระงับจิตตสังขาร หายใจเข้า
สำเนียงกว่า จะระงับจิตตสังขาร หายใจออก
๙. สำเนียงกว่า จะรู้ชัดจิต หายใจเข้า
สำเนียงกว่า จะรู้ชัดจิต หายใจออก
๑๐. สำเนียงกว่า จะยังจิตให้บันเทิง หายใจเข้า
สำเนียงกว่า จะยังจิตให้บันเทิง หายใจออก
๑๑. สำเนียงกว่า จะตั้งจิตมั่น หายใจเข้า
สำเนียงกว่า จะตั้งจิตมั่น หายใจออก
๑๒. สำเนียงกว่า จะเปลื้องจิต หายใจเข้า
สำเนียงกว่า จะเปลื้องจิต หายใจออก
๑๓. สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจเข้า
สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจออก
๑๔. สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจเข้า
สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นความคลายออกได้ หายใจออก

^{๑๔} ดู ม.ม. ๑๓/๑๔๑/๙๕-๖, ม.อ. ๑๔/๑๔๗/๑๓๐-๑๓๑, ส.ม. ๑๙/๙๗๗/๒๖๙.

๑๕. สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นความดับไป หายใจเข้า

สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นความดับไป หายใจออก

๑๖. สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นความสละคืน หายใจเข้า

สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นความสละคืน หายใจออก

นี้เรียกว่า อานาปานสติ

ถ้าเธอจะพึงเข้าไปหาแล้วกล่าวสัญญา ๑๐ ประการนี้แก่คิริमानนท์ภิกษุเป็นไปได้ที่อาพาธของคิริमानนท์ภิกษุนั้นจะระงับไปโดยฉับพลันเพราะได้ฟังสัญญา ๑๐ ประการนี้

ครั้งนั้นแล ท่านพระอานนท์ได้เรียนสัญญา ๑๐ ประการนี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาคเข้าไปหาท่านพระคิริमानนท์ถึงที่อยู่ กล่าวสัญญา ๑๐ ประการนี้แก่ท่านพระคิริमानนท์ ขณะนั่นเอง อาพาธของท่านพระคิริमानนท์สงบระงับลงโดยฉับพลันเพราะได้ฟังสัญญา ๑๐ ประการนี้ ท่านพระคิริมานนท์ได้หายขาดจากอาพาธนั้น

อาพาธนั้น เป็นโรคอันท่านพระคิริมานนท์ละได้ อย่างนี้แล

คิริมานันท์สูตรที่ ๑๐ จบ

สัจจิตตวรรคที่ ๑ จบ^{๑๕}

รวมพระสูตรที่มีในวรรคนี้ คือ

๑. สัจจิตตสูตร

๒. สารีปุตตสูตร

๓. ฐิติสูตร

๔. สมถสูตร

๕. ปรีหานสูตร

๖. ปฐมสัญญาสูตร

๗. ทุติยสัญญาสูตร

๘. มุลกสูตร

๙. ปัพพัชชาสูตร

๑๐. คิริมานันท์สูตร

และในพระไตรปิฎกยังได้กล่าวถึงการรักษาอาการป่วยของพระพุทฺธคัตตติสสเถระ^{๑๖} ซึ่งเป็นการรักษาด้วยความเมตตาปรานีเช่นเดียวกัน ความว่า

พระศาสดา เมื่อประทับอยู่ในกรุงสาวัตถี ทรงปรารภพระเถระชื่อว่า พุทฺธคัตตติสสเถระตรัสพระธรรมเทศานี้ว่า “อจิริ วตฺย กายโ” เป็นต้น

พระเถระกายเนา

ได้ยินว่า กุลบุตรชาวกรุงสาวัตถีผู้หนึ่ง ฟังธรรมกถาในสำนักของพระศาสดา ถวายชีวิตในพระศาสนา ได้บรรพชาอุปสมบทแล้ว ได้ชื่อว่า พระติสสเถระ. เมื่อกาลล่วงไปๆ โรคเกิดขึ้นในสรีระของท่าน ต่อมาทั้งหลายประมาณเท่าเมล็ดฝักกาดผุดขึ้น. มัน (โตขึ้น) โดยลำดับ ประมาณเท่าเมล็ดถั่ว

^{๑๕} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๐/๔๒๙.

^{๑๖} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๒๕/๔๑/๓๘.

เขียว ประมาณเท่าเมล็ดถั่วดำ ประมาณเท่าเมล็ดกระเบา ประมาณเท่าผลมะขามป้อม ประมาณเท่าผลมะตูม แตกแล้ว. สรีระทั้งสี่ได้เป็นช่องเล็กช่องน้อย ชื่อของท่านเกิดขึ้นแล้วว่า พระพุทฺธิคตติสสเถระ (พระติสสเถระผู้มีกายเฝ้า).

ต่อมา ในกาลเป็นส่วนอื่น กระจกของท่านแตกแล้ว. ท่านได้เป็นผู้ที่ใครๆ ปฏิบัติไม่ได้. ฝ้านุ่นและผ้าห่มเปื้อนด้วยหนองและเลือด ได้เป็นเช่นกับขนมร่างแห. พวกภิกษุผู้มีสัทวิหาริกเป็นต้นไม่อาจจะปฏิบัติได้ (จึงพากัน) ทอดทิ้งแล้ว. ท่านเป็นผู้ไม่มีที่ ฟังนอน (แห้ว) แล้ว.

พระพุทธเจ้าทรงพยาบาลและทรงแสดงธรรม

ก็ธรรมดาว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมไม่ทรงละการตรวจดูโลกสิ้น ๒ วาระ (คือ) ในกาลใกล้รุ่ง เมื่อทรงตรวจดูโลก ทรงตรวจดูจำเดิมแต่ขอบปากแห่งจักรวาล ทำพระญาณให้มุ่งต่อพระคันธกุฎี, เมื่อทรงตรวจดูเวลาเย็น ทรงตรวจดูจำเดิมแต่พระคันธกุฎี ทำพระญาณให้มุ่งต่อที่ (ออกไป) ภายนอก.

ก็ในสมัยนั้น พระพุทฺธิคตติสสเถระปรากฏแล้วภายในข่าย คือพระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า. พระศาสดาทรงเห็นอุปนิสัยแห่งพระอรหัตของติสสภิกษุ ทรงดำริว่า “ภิกษุนี้ถูกพวกสัทวิหาริกเป็นต้นทอดทิ้งแล้ว, บัดนี้ เธอยกเว้นเราเสีย ก็ไม่มีที่ฟังอื่น” ดังนี้แล้ว จึงเสด็จออกจากพระคันธกุฎี เหมือนเสด็จเที่ยวจาริกในวิหาร เสด็จไปสู่โรงไฟ ทรงล้างหม้อ ใส่ น้ำ ยกตั้งบนเตา เมื่อทรงรอให้น้ำร้อน ได้ประทับยืนในโรงไฟนั่นเอง, ทรงรู้ความที่น้ำร้อนแล้ว เสด็จไปจับปลายเตียงที่ติสสภิกษุนอน.

ในกาลนั้น พวกภิกษุกราบทูลว่า “ขอพระองค์จงเสด็จหลีกไป พระเจ้าข้า พวกข้าพระองค์จักยก^{๑๗} (เอง) แล้ว (ช่วยกัน) ยกเตียง นำไปสู่โรงไฟ.

พระศาสดาทรงให้นำรางมา ทรงเทน้ำร้อน (ใส่) แล้ว ทรงสั่งภิกษุเหล่านั้นให้ (เปลื้อง) เอาผ้าห่มของเธอ ให้ขยำด้วยน้ำร้อน แล้วให้ผึ่งแดด.

ลำดับนั้น พระศาสดาประทับยืนอยู่ที่ใกล้ของเธอ ทรงรดสรีระนั้นให้ชุ่มด้วยน้ำอุ่น ทรงดูสรีระของเธอ ให้เธออาบแล้ว. ในที่สุดแห่งการอาบของเธอ, ผ้าห่มนั้นแห้งแล้ว.

ที่นั่น พระศาสดาทรงช่วยเธอให้นุ่งผ้าห่มนั้น ทรงให้ขยำผ้ากาสาვეที่เธอนุ่งด้วยน้ำ แล้วให้ผึ่งแดด. ที่นั่น เมื่อน้ำที่กายของเธอพอขาด (คือแห้ง) ฝ้านุ่นนั้นก็แห้ง. เธอนุ่งผ้ากาสาვეผืนหนึ่ง ห่มผ้ากาสาვეผืนหนึ่ง เป็นผู้มีสรีระเบา มีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง นอนบนเตียงแล้ว.

พระศาสดาประทับยืน ณ ที่เหนือศีรษะของเธอ ตรัสว่า “ภิกษุ กายของเธอ นี้ มีวิญญูณไปปราศแล้ว หากอุปการะมิได้ จักนอนบนแผ่นดิน เหมือนท่อนไม้”

ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า

^{๑๗} สำนักภาษามคธใช้ คหธาตุ.

๗. อจิริ วัตย์ กาโย ปฐวี อธิเสสสติ
 ฉุฑุโท อเปตวิญญาโณ นีรตถำ กลิงคร
 ไม่นานหนอ ภายนี้จักนอนทับแผ่นดิน.
 ภายนี้มีวิญญาณไปปราศ อันบุคคลทิ้งแล้ว, ราวกับ
 ท่อนไม้ไม่มีประโยชน์ฉะนั้น.

แก้อรธ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อจิริ วัต เป็นต้น ความว่า ภิกษุต่อกาลไม่นานเลย ภายนี้จักนอนทับแผ่นดิน คือจักนอนเบื่องบนแห่งแผ่นดินที่สั้วนอนแล้วด้วยการนอนปกตินี้.

ด้วยบทว่า ฉุฑุโท พระศาสดาทรงแสดงเนื้อความว่า “ภายนี้ จักเป็นของชื่อว่าเปล่า เพราะความมีวิญญาณไปปราศ ถูกทอดทิ้งแล้วนอน.”

เหมือนอะไร?

เหมือนท่อนไม้ ไม่มีประโยชน์.

อธิบายว่า เหมือนท่อนไม้อันไร้อุปการะ ไม่มีประโยชน์,

จริงอยู่ พวกมนุษย์ผู้มีความต้องการด้วยทัฬหสัมภาระ เข้าไปสุป่าแล้ว ตัดไม้ตรงโดยสัณฐานแห่งไม้ตรง ไม้คดโดยสัณฐานแห่งไม้คด ถือเอา (เป็น) ทัฬหสัมภาระ, แต่ตัดไม้เป็นโพรง ไม้ฝุ ไม้ไม่มีแก่น ไม้เกิดเป็นตะปุ่มตะป่ำที่เหลือ ทิ้งไว้ในป่านั้นนั่นเอง มนุษย์พวกอื่นผู้มีความต้องการด้วยทัฬหสัมภาระมาแล้ว ชื่อว่าหวังถือเอาชิ้นไม้ที่ถูกทิ้งไว้นั้น ย่อมไม่มี,

มนุษย์เหล่านั้นแลดูไม้นั้นแล้ว ย่อมถือเอาไม้ที่เป็นอุปการะแก่ตนเท่านั้น; ไม้นอกนี้ ย่อมเป็นไม้ถมแผ่นดิน^{๑๘} อย่างเดียว, ก็ไม้นั้นพึงเป็นไม้แม่ที่ใครๆ อาจจะทำเชิงรองเตียงหรือเชิงเท้า หรือว่าตั้งแผ่นกระดานด้วยอุบายนั้นๆ ได้;

ส่วนว่า บรรดาส่วน ๓๒ ในอรรถภาพนี้ แม้ส่วนหนึ่ง ชื่อว่าเข้าถึงความเป็นของที่จะพึงถือเอาได้ ด้วยสามารถแห่งอุปกรณ์วัตถุมีเชิงรองเตียงเป็นต้น หรือด้วยมุขเป็นอุปการะอย่างอื่น ย่อมไม่มี ภายนี้มีวิญญาณไปปราศแล้ว ต่อวันเล็กน้อยเท่านั้น ก็จักต้องนอนเหนือแผ่นดิน เหมือนท่อนไม้ไม่มีประโยชน์ฉะนั้น ดังนี้แล.

พระพุทฺธิคตฺตติสสเถระนิพพาน

ในเวลาจบเทศนา พระพุทฺธิคตฺตติสสเถระบรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิตาแล้ว. แม้ชนอื่นเป็นอันมากก็ได้เป็นพระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น. ฝ่ายพระเถระบรรลุพระอรหัตแล้วก็ปรินิพพาน. พระศาสดาโปรดให้ทำสรริกข์ของท่าน ทรงเก็บ (อัฐิ) ธาตุ แล้วโปรดให้ทำเจดีย์ไว้.

พวกภิกษุกราบทูลถามพระศาสดาว่า “พระเจ้าข้า พระพุทฺธิคตฺตติสสเถระบังเกิดในที่ไหน?”

^{๑๘} ปฐวีคต.

พระศาสดา. เธอปรินิพพานแล้ว ภิกษุทั้งหลาย.

พวกภิกษุ. พระเจ้าข้า กายของภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยแห่งพระอรหัตตเห็นปานนั้น เกิดเป็นกายเน่า เพราะเหตุอะไร?

กระดูกทั้งหลายแตกแล้ว เพราะเหตุอะไร?

อะไรเป็นเหตุถึงความ เป็นอุปนิสัยแห่งพระอรหัตตของท่านเล่า?

พระศาสดา. ภิกษุทั้งหลาย ผลนี้ทั้งหมดเกิดแล้วแก่ตีสสะนั้น ก็เพราะกรรมที่ตัวทำได้.

พวกภิกษุ. ก็กรรมอะไร? ที่ท่านทำได้ พระเจ้าข้า.

พระศาสดาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้ากระนั้น พวกเธอจงฟัง” ดังนี้แล้ว

ทรงนำอดีตนิทานมา (ตรัสดังต่อไปนี้) :-

บุรพกรรมของพระตีสสะ

ตีสสะนี้เป็นพรานนก ในกาลแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่า กัสสปะ ผ่านกเป็นอันมากบำรุงอิสสรชน, ขายนกที่เหลือจากนกที่ให้แก่อิสสรชนเหล่านั้น. คิดว่า “นกที่เหลือจากขาย อันเราฆ่าเก็บไว้ จักเนาเสีย” จึงหักกระดูกแข็งและกระดูกปีกของนกเหล่านั้น ทำอย่างที่มีมันไม่อาจบินหนีไปได้ แล้วกองไว้. เขาขายนกเหล่านั้นในวันรุ่งขึ้น, ในเวลาที่ได้นกมากมาย ก็ให้ปิ้งไว้ เพื่อประโยชน์แห่งตน.

วันหนึ่ง เมื่อโภชนะมีรสของเขาสุกแล้ว พระชีณาสพองค์หนึ่งเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาต ได้ยืนอยู่ที่ประตูเรือนของเขา เขาเห็นพระเถระแล้ว ยังจิตให้เลื่อมใส คิดว่า

“สัตว์มีชีวิตมากมายถูกเราฆ่าตาย, ก็พระผู้เป็นเจ้ายืนอยู่ที่ประตูเรือนของเรา และโภชนะอันมีรสก็มีอยู่พร้อมภายในเรือน, เราจะถวายบิณฑบาตแก่ท่าน”

ดังนี้แล้ว จึงรับบาตรของพระชีณาสพนั้น ใส่โภชนะอันมีรสนั้นให้เต็มบาตรแล้ว ถวายบิณฑบาตอันมีรส แล้วไหว้พระเถระด้วยเบญจางคประดิษฐ์ กล่าวว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าพึงถึงที่สุดแห่งธรรมที่ท่านเห็นเถิด.”

พระเถระได้ทำอนุโมทนาว่า “จงเป็นอย่างนั้น.”

ประมวลผลกรรม

ภิกษุทั้งหลาย ผล (ทั้งหมด) นั้นสำเร็จแล้วแก่ตีสสะ ด้วยอำนาจแห่งกรรมที่ตีสสะทำแล้ว ในกาลนั้นนั่นเอง;

กายของตีสสะเกิดเน่าเปื่อย, และกระดูกทั้งหลายแตกก็ด้วยผลของการทุบกระดูกนกทั้งหลาย; ตีสสะบรรลุประอรหัต ก็ด้วยผลของการถวายบิณฑบาตอันมีรสแก่พระชีณาสพ ดังนี้แล.

เรื่องพระปุตติคัตตตีสสเถระ จบ.^{๑๙}

.. อรรถกถา ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท จิตตวรรคที่ ๓

^{๑๙} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๒๕/๔๑/๓๘.

๒.๒ ความหมายของคำว่า ยา (เภสัช)

คำว่า “ยา” ตามพระราชบัญญัติยา พ.ศ. ๒๕๑๐ มาตรา ๔ ให้ความหมายไว้ว่า

๑. วัตถุที่รองรับไว้ในตำรายาที่รัฐมนตรีประกาศ
๒. วัตถุที่มุ่งหมายสำหรับใช้ในการวินิจฉัย บำบัด บรรเทา รักษา ป้องกันโรค หรือความเจ็บป่วยของมนุษย์หรือสัตว์
๓. วัตถุที่เป็นเภสัชเคมีภัณฑ์ หรือเภสัชเคมีภัณฑ์สำเร็จรูป หรือ
๔. วัตถุที่มุ่งหมายสำหรับให้เกิดผลแก่สุขภาพ โครงสร้าง หรือการกระทำหน้าที่ใด ๆ ในร่างกายของมนุษย์และสัตว์^{๒๐}

ทิพยา ปาณะโตষะ ให้ความหมายของคำว่า “ยา” ไว้ว่า

ยา หมายถึง วัตถุที่มุ่งหมายสำหรับใช้ในการบำบัด บรรเทา รักษา ป้องกันโรค หรือความเจ็บป่วยของมนุษย์ หรือให้เกิดผลแก่สุขภาพ หรือทำหน้าที่ในร่างกายมนุษย์^{๒๑}

ยาตามความหมายของพระพุทธศาสนา

คำว่า “ยา” พระพุทธศาสนา เรียกว่า “เภสัช” เป็น ๑ ใน ๔ ตามหลักปัจจัย ๔ คำว่า “เภสัช” ตามนัยแห่งพระพุทธศาสนานั้น มิได้หมายถึงเฉพาะยารักษาโรคเท่านั้น แต่ยังหมายถึงอาหารและหลักธรรมอีกด้วย ดังหลักคำสอนที่พอจะนำมาพิจารณาในที่นี้ ดังนี้

เภสัช ตามหลักพระวินัยแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทคือ

๑. สัตตาทกาลิก หมายถึง เภสัชที่ภิกษุรับประทานแล้วเก็บไว้ฉันได้ตลอดระยะเวลาเพียง ๗ วันเท่านั้น เภสัชที่เป็นสัตตาทกาลิก คือ เภสัชทั้ง ๕ มีเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย
๒. ยาวชีวิก หมายถึง เภสัชที่ภิกษุรับประทานแล้วเก็บไว้ฉันได้ตลอดชีวิต แต่ต้องมีเหตุจำเป็น คือ อาพาธจึงจะนำมาใช้ได้ ถ้าไม่อาพาธนำมาใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ เภสัชที่เป็นยาวชีวิก คือ เภสัชที่ได้จากรากไม้ เปลือกไม้ ใบไม้ เป็นต้น

เภสัช ตามหลักพระวินัย ที่หมายถึง ยารักษาโรคและอาหาร

พระพุทธเจ้าทรงดำริว่า “เราพึงอนุญาตอะไรหนอ เป็นเภสัชแก่ภิกษุทั้งหลาย ซึ่งเป็นเภสัชอยู่ในตัวและเขาสมมุติว่าเป็นเภสัชทั้งจะพึงสำเร็จประโยชน์ในอาหารกิจแก่สัตว์โลกและจะไม่พึงปรากฏว่าเป็นอาหารหยาบ... เราพึงอนุญาตเภสัช ๕ (เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย) นี้แก่ภิกษุทั้งหลายให้รับประทานในกาลแล้ว บริโภคในกาล....”

^{๒๐} ฝ่ายวิชาการ สุตฺรไพศาล, กฎหมายสาธารณสุข พระราชบัญญัติยา พระราชบัญญัติวิชาชีพเภสัชกรรม พ.ศ. 2537, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสารการพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๕-๖.

^{๒๑} ทิพยา ปาณะโตষะ, การควบคุมอาหารและยาเพื่อสวัสดิภาพของประชาชน, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๙), หน้า ๑๑.

คำว่า “ยาคุ” หมายถึง ยารักษาโรคและอาหารด้วย ดังปรากฏในเภสัชชันษะว่า สมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จถึงพระนครราชคฤห์ ทรงประทับ ณ พระเวฬุวันมหาวิหารคราวนั้น พระองค์ทรงพระประชวรด้วยโรคลมเกิดในพระอุทร พระอานนท์ดำริว่า “เมื่อก่อนนี้ พระผู้มีพระภาคทรงพระประชวรด้วยโรคลมเกิดในพระอุทร ทรงพระสำราญได้ด้วยยาคุที่ปรุงด้วยของ ๓ อย่าง คือ งา ข้าวสาร ถั่วเขียว^{๒๒}

๒.๓ หลักการและตัวยาสมุนไพโร

๒.๓.๑ หลักการใช้สมุนไพโร

ตามที่ได้ศึกษาค้นคว้าเรื่องของการใช้สมุนไพโรที่พุทธานุญาตแล้วพบว่า มีแนวทางในการใช้ดังนี้

แนวทางการใช้สมุนไพโรตามพุทธานุญาต

หลักการใช้สมุนไพโรในสมัยพุทธานุญาตนั้น ถึงแม้ว่าจะมีหมอชีวกโกมารภัจจ์ ซึ่งเป็นแพทย์ผู้เชี่ยวชาญก็ตาม เมื่อมีภิกษุอาพาธจำเป็นที่จะต้องใช้สมุนไพโรเพื่อบำบัดรักษาโรค ก็จะต้องขออนุญาตก่อนเป็นกรณีไป เนื่องจากพระพุทธเจ้าไม่ต้องการให้เบียดเบียนตนและเบียดเบียนท่านไม่พุ่มเฟือย โดยยึดหลักนิสสัย ๔ ต้องการให้ชุมชนพบกับความสุขทั้งโลกียสุขและโลกุตระสุข ตามสมณวิสัยและที่สำคัญจะต้องไม่ขัดต่อพระวินัย

๒.๓.๒ ตัวยาสมุนไพโร

จากการศึกษาสามารถแบ่งยาออกเป็น ๓ ประเภท คือ ยากระจายรส ยาเฉพาะสิ่ง และยาที่ระคนปนกัน (เรียกชื่ออย่างเดียว) เช่น ยาคุ, ยาตองโลณะโสจิริกะ

๑) ยากระจายรส หมายถึง รสของยา มี ๙ รส และรสจีต ๑ รส ดังนี้

(๑) รสฝาด สรรพคุณ สมานแผล แก้ท้องร่วง แก้บิด บำรุงธาตุ แสลงกับโรคท้องผูก เป็นพรรตัก ทำให้กระหายน้ำ ได้แก่ ทับทิม ตาเสือ ประดู่ ประดู่ลาย พุทรา มะขวิด มะเดื่อ สมอ สมอไทย สมอพิเภก หัว

(๒) รสหวาน สรรพคุณ ชิมซาบไปตามเนื้อ ทำให้เนื้อนุ่ม บำรุงกำลัง แก้อ่อนเพลีย แสลงกับโรคเสมหะเพื่อง บาดแผล ได้แก่ ดาล น้ำนม น้ำผึ้ง น้ำตาลกรวด มะขามป้อม มหาหิงค์ หล้าคา อ้อย

(๓) รสเมาเบื่อ สรรพคุณ แก้พิษสัตว์กัดต่อย ผื่นคัน พิษโลหิต ระงับประสาท แสลงกับโรคหัวใจพิการ ได้แก่ กระเบา พญามือเหล็ก สะเดาอินเดีย

^{๒๒} วินย.ม. (ไทย) ๕/๔๙/๕๖.

(๔) รสขม สรรพคุณ บำรุงโลหิตและดี แก้โลหิตพิการ เจริญอาหาร แสงกับโลหิต พิการ ได้แก่ กระจดอม กะลัมพัก ชี้กา บอระเพ็ด บัว พิลังกาสา สะเดา หัวหมู

(๕) รสเผ็ดร้อน สรรพคุณ แก้ลม จุกเสียด แน่นเฟ้อ ขับผายลม บำรุงธาตุ แสงกับไข้ มีพิษร้อน ได้แก่ กระจเทียม กระจเพรา ขมิ้น ข่า เจตพังคี เทียนขาว เมล็ดพันธุ์ผักกาด ว่านน้ำ

(๖) รสมัน สรรพคุณ แก้เส้นเอ็นพิการ บำรุงเส้นเอ็น เพิ่มไขมัน ให้ความอบอุ่นแก่ ร่างกาย แสงกับโรคเสมหะพิการ ได้แก่ งา ถั่วเขียว ถั่วฝักยาว ถั่วเหลือง ถั่วราขมาส ถั่วถาชี

(๗) รสหอมเย็น สรรพคุณ บำรุงหัวใจ ทำให้ชื่นใจ บำรุงครรภ์ แสงกับโรคลม ได้แก่ ดิน

(๘) รสเค็ม สรรพคุณ ซึมซาบไปตามผิวหนัง รักษาเนื้อผิวหนังมิให้เน่า แก้โรคผิวหนัง บางชนิด แสงกับโรคอุจจาระพิการ ได้แก่ เกลือ ไม้

(๙) รสเปรี้ยว สรรพคุณ แก้เสมหะ ฟอกโลหิต ระบายอุจจาระ แสงกับโรค น้ำเหลืองเสีย บาดแผลและโรคท้องร่วง ได้แก่ มะขาม มะนาว

และรสจืด สรรพคุณ ถอนพิษไข้ ขับปัสสาวะ แสงกับอาการลดหน้ามืด ได้แก่ ข้าว ข้าวฟ่าง ข้าวสาลี เต๋อย น้ำ รัก รักขาว ละหุ่ง

๒) ยาเฉพาะสิ่ง หมายถึง คุณสมบัติเฉพาะของสมุนไพร แบ่งออกเป็น ๓ ชนิด คือ พืชวัตถุ สัตว์วัตถุ และธาตุวัตถุ ดังนี้

(๑) พืชวัตถุ จำนวน ๑๘๘ ชนิด ได้แก่ กะถิน กะถินพิมาน กรรณิการ์ กระจชาย กระจท่อน (สะท่อน) กระจพุ่ม กระจบาก กร่าง (ไทร) กฤษณา กล้วย กะดิงทอง กะเบง กะวาน กัจฉกะ กัลปพฤกษ์ กากะทิง การะเกต กาหลง กายาน กุ่ม กุ่มบก (บุญทริก) กุหลาบ เกด โศศ โสสุม ขนุน ขนุนสำมะลอ ข้าวละมาน เข็ม คนทีเขมา คนทา คนทีสอ คล้า คัดเค้า คัดมอน คันทรง คากรอง คำ (คำฝอย) คุณ แคนฝอย งา จี๊ว จงกลนี จันท์ จันท์ขาว จันท์แดง จันท์ผลา จำปา จิกเฉียง ขบา ขบา ซ้อน ชมพู ชะเอม ชะเอมเครือ ช้างน้ำ เชือกเขา ชิก ดีปลี ดีหมี ตะคร้อ ตะเคียน ตำลึง ตีนเป็ด เต่าร้าง แดง (ไม้วัลลี) แดงโม เถาวัลย์ เถาหญ้านาง ทองกวาว ทองกลาง ท้าวยายม่อม นมแมว นารี ผล น้ำเต้า บวบ บานไม่รู้โรย บุนนาค บุร ประยงค์ ปรู ปอ ป่าน ปาล์ม ผักกาด ผักตบ ผักตบชวา ผักทอดยอด ผักบุงล่อม เผือก ฝ้าย แฝก พะยอมขาว พริก พิกุล พุดซ้อน โพธิ์ พักทอง แพง ภคินี มาลา มณฑารพ มะกรูด มะกล่ำดำ มะกล่ำหลวง มะกอก มะงัก มะขาง (มะทรง) มะขางหอม มะดุก มะตูม มะปราง มะพร้าว มะพลับ มะม่วง ม่วงกะล่อน มะรืน มะลิ มะลิซ้อน มะลิวัน มะสัง มะหาด มัน มันแดง มันเทศ มันนง มันมือเสือ มันอ่อน มีลักขุ มูกมัน แมงลัก โมกหลวง ยาง ยางทราย รกฟ้า รกฟ้าขาว รักดำ รัง ลำเจียก ลำตวน ลิ่นจี เล็บเหยี่ยว เลียบ โลดแดง ว่านเปราะ ว่านเปราะน้อย ว่าน เปราะป่า ว่านเปราะหอม สน สลัดได สัก สาละ สาหร่าย สีเสียดเหนือ หงอนไก่ หญ้า หญ้ากับแก้ หญ้าคา หญ้าวงช้าง หญ้าดอกเลา หญ้าปล้อง หญ้าแพรก หญ้ามุงกระต่าย หญ้าเลา หมากเม่า

หมาก เม่าควาย หมากหอม หมากหอมควาย หมามุ่ย อัญชันเขียว อัมพันตระ (ผลไม้ทิพย์)
อัสสัตถพฤกษ์ อาลกา อุตตรา อุตพิด อุโลก

(๒) สัตว์วัตถุ ๓ กลุ่ม คือ สัตว์บก สัตว์น้ำ และสัตว์อากาศ

๑. สัตว์บก หมายถึง สัตว์ที่อยู่บนบก ๕๘ ชนิด ได้แก่ กระจ่าง กระจ่างกระดก กระจ่าง
(ควาย) กระจ่าง กวาง กวางดาว กิ้งก่า แกะ ไก่ ไก่วง ไก่ป่า ค่าง โค งู งูเหลือม งูเห่า ชะมด ช้าง
ตะขาบ ตั๊กแตน เต่า นกกระทา นก เนื้อ เนื้อทราย เนื้อพาน เนื้อสมัน พังพอน แพะ ปลวก มนุษย์ มด
ด่า มดแดง ม้า มังกร แมว แมงป่อง แมงมุม สิงโต (ราชสีห์) แรด ละมั่ง ลา ลิง เลียงผา สุกร สุนัข
สุนัขจิ้งจอก สุนัขป่า (หมาใน) เสือโคร่ง เสือดาว เสือปลา เสือเหลือง หู หมี เที้ย อูฐ

๒. สัตว์น้ำ หมายถึง สัตว์ที่อาศัยอยู่ในน้ำ ๒๗ ชนิด ได้แก่ กบ เขียด จระเข้
นาค ปลา ก ปลากระบอก ปลาเค้า ปลาฉลาม ปลาฉลาม ปลาตุ๊ก ปลาตะเพียน ปลาตะเพียนแดง
ปลาติมิ ปลาติมิคละ ปลาติมิคละ ปลาฉลาม ปลาฉลาม ปลาฉลาม ปลาฉลาม ปลาฉลาม ปลาฉลาม ปลาฉลาม
ปลาฉลาม ปลาฉลาม ปลาฉลาม ปลาฉลาม ปลาฉลาม ปลาฉลาม ปลาฉลาม ปลาฉลาม ปลาฉลาม ปลาฉลาม

๓. สัตว์อากาศ หมายถึง สัตว์ที่บินไปได้ในอากาศ ได้แก่ ตั๊กแตน นกกต นก
กระจ่าง นกกระเรียน นกกวัก นกกระทา นกกระทาลิง นกกระทาลิงป่า นกกระทาสา นกกา นกกา
นกการเวก นกขมิ้น นกเขา นกเขาไฟ นกแขกเต้า นกครุฑ นกค้อนหอย นกคืบแค นกคางหย่อน
(นกกลีตหลุน) นกคุ่ม นกเค้า นกเงือก นกจักรพรรด นกโชติกร นกดูเหว่า นกดูเหว่าขาว นกดูเหว่าลาย
นกดูเหว่าทิพย์ นกต้อยตีวิด นกตะกรุม นกนางนวล (นางนวล) นกนางมูล ไถ นกเป็ดน้ำ นกฟิลาบ
(พิราบ) นกโพรด นกมัยหะ นกยาง นกยูง นกแร้ง นกสาธิตา นกแสง นกแสงสิง คลา นกไส้ นกสตั
ปต์ตะ นกหัวขวาน นกเหยี่ยว นกอนันตปายี นกออก ผีเสื้อ ผึ้ง แมลงจู่จู่ แมลงภู่ แมลงวัน แมลงหวี่
ยุง ลี้น (รี้น) หงส์ หิ่งห้อย

(๓) ธาตุวัตถุ หมายถึง แร่ธาตุต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติหรือสิ่งประกอบขึ้น
จากแร่ธาตุ ได้แก่ กระจก แก้วผลึก แก้วลาย เงิน จรุณหิน ดีบุก ตะกั่ว ทอง ทองแดง ทองสัมฤทธิ์
ทับทิม บุษราคัม ประพาฬ ปูนขาว ไพฑูรย์ มโนศิลา มรกต มุกดา สังกะสี หวดาลกลีบทอง เหล็ก

๓) ยาที่ระคนปนกัน ได้แก่ ยาคุณ ยาตองโถณะโสจิริกะ

สมุนไพรที่ใช้เป็นยาตามคำสอนในพระพุทธศาสนา มีไข่ว่าทุกคนจะสามารถใช้รักษา
โรคเดียวกันได้ เพราะยาชนิดหนึ่งอาจรักษาบางคนได้ แต่อาจจะเป็นยาพิษสำหรับผู้อื่น แม้ยาที่เป็น
พิษแก่บางคนก็อาจจะเป็นยารักษาโรคของคนบางคน ดังนั้น การใช้สมุนไพรจึงจำเป็นต้องพิจารณาถึง
ภาวะของร่างกายที่แตกต่างกัน ดังบันทึกในพระไตรปิฎก ที่ว่า

“ยาสำรองของบุคคลบางพวก เป็นยาถ่ายของบุคคลบางพวก

ยาพิษแห่งแก่ร้ายของบุคคลบางพวก เป็นยาถ่ายของบุคคลบางพวก

ยาพิษกล้ำร้ายแรงของคนบางพวก เป็นยารักษาโรคของคนบางพวก”^{๒๓}

ดังนั้น การที่มีข้ออนุญาตเป็นพิเศษในบางสิ่งบางอย่างเกี่ยวกับการใช้เภสัชหรือสมุนไพร อันจะเป็นประโยชน์ต่อการบำบัดรักษาโรคให้หาย จึงเป็นสิ่งที่ควรศึกษาและปฏิบัติให้ถูกต้อง

๒.๔ หลักที่เกี่ยวกับยาและสมุนไพร

หลักที่เกี่ยวกับการใช้ยา

แม้จะมีนายแพทย์ผู้เชี่ยวชาญอย่างหมอชิวโกมารภัจจ์ การนำพืชสมุนไพรมาใช้เป็นยาในหมู่พระสงฆ์สาวก ก็ต้องเป็นไปตามพระวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้แล้ว ดังนั้น เมื่อเกิดอาพาธด้วยโรคต่าง ๆ และมีความจำเป็นต้องใช้พืชสมุนไพร พระสงฆ์สาวกก็กราบทูลแต่พระพุทธเจ้า เพื่อขอพระบรมพุทธานุญาต พระพุทธเจ้าก็ทรงพิจารณา และทรงมีพระพุทธานุญาตเป็นกรณีไป เพื่อความเอื้อเพื่อต่อพระวินัย เพื่อความเหมาะสมแก่สมณวิสัย เพื่อความเลื่อมใสแก่ผู้ที่ยังไม่เลื่อมใส และเพื่อความเลื่อมใสยิ่งแก่ผู้เลื่อมใสอยู่แล้ว กล่าวโดยสรุปก็คือ เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม คือพระพุทธศาสนา นั่นเอง

สมุนไพรตามแนวทางแห่งพุทธศาสนามีดังนี้

๒.๔.๑ พระพุทธานุญาตมูลเภสัช

มูลเภสัช คือ พืชสมุนไพรที่ใช้รากเป็นยา พระพุทธเจ้าทรงมีพระพุทธานุญาตแก่พระสาวก ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตรากไม้ที่เป็นเภสัช คือ ขมิ้น ขิง ว่านน้ำ ว่านเปราะ อดพิต ข่า แผลก หัวหมู ภิกษุรับประเคนมูลเภสัชเหล่านั้นแล้วเก็บไว้ใช้ได้ตลอดชีวิต ต่อมีเหตุ (อาพาธ) จึงบริโภคได้ เมื่อเหตุไม่มี (ไม่อาพาธ) ภิกษุบริโภค ต้องอาบัติทุกกฏ”^{๒๔}

๒.๔.๒ พระพุทธานุญาตกสาวเภสัช

กสาวเภสัช คือ พืชสมุนไพรที่ใช้น้ำฝาดเป็นยา พระพุทธเจ้าทรงมีพระพุทธานุญาตแก่พระสาวก ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตน้ำฝาดที่ใช้เป็นเภสัช คือ น้ำฝาดสะเดา น้ำฝาดมูกมัน น้ำฝาดกระดอม น้ำฝาดขี้กา น้ำฝาดบอระเพ็ด น้ำฝาดพญามือเหล็ก น้ำฝาดกระถินพิมาน เมื่อภิกษุบริโภค ต้องอาบัติทุกกฏ”^{๒๕}

^{๒๓} พระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่มที่ ๓๒, ๒๕๒๕.

^{๒๔} วิ.มหา (ไทย) ๕/๒๖๓/๔๖.

^{๒๕} วินย.ม. (ไทย) ๕/๒๙/๓๙.

๒.๔.๓ พระพุทธานุญาตปณณเภสัช

ปณณเภสัช คือ พืชสมุนไพรที่ใช้ใบเป็นยา พระพุทธเจ้าทรงมีพระพุทธานุญาตแก่พระสาวก ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตใบไม้ที่เป็นเภสัช คือ ใบสะเดา ใบมูกมัน ใบกระดอม ใบขี้กา ใบกะเพรา ใบแมงลัก ใบฝ้าย เมื่อภิกษุรับประเคนปณณเภสัชเหล่านั้นแล้วเก็บไว้ใช้ได้ตลอดชีวิต ต่อมีเหตุ (อาพาธ) จึงบริโภคนได้ เมื่อเหตุไม่มี (ไม่อาพาธ) ภิกษุบริโภคน ต้องอาบัติทุกกฏา”^{๒๖}

๒.๔.๔ พระพุทธานุญาตผลเภสัช (มะ-ละ-เพ-สัด)

ผลเภสัช คือ พืชสมุนไพรที่ใช้ผลเป็นยา พระพุทธเจ้าทรงมีพระพุทธานุญาตแก่พระสาวก ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตผลไม้เป็นเภสัช คือ ลูกพิลังกาสง ติปสี พริก สมอไทย สมอพิเภก มะขามป้อม ผลแห่งโกศ เมื่อภิกษุรับประเคนผลเภสัชแล้วเก็บไว้ใช้ได้ตลอดชีวิต ต่อมีเหตุ (อาพาธ) จึงบริโภคนได้ เมื่อเหตุไม่มี (ไม่อาพาธ) ภิกษุบริโภคน ต้องอาบัติทุกกฏา”^{๒๗}

๒.๔.๕ พระพุทธานุญาตชตุเภสัช

ชตุเภสัช คือ พืชสมุนไพรที่ใช้ยางเป็นยา พระพุทธเจ้าทรงมีพระพุทธานุญาตแก่พระสาวก ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตยางไม้ที่เป็นเภสัช คือ ยางอันไหลออกจากต้นหิงคุ ยางที่เคี้ยวจากก้านและใบแห่ง ต้นหิงคุ ยางที่เคี้ยวจากใบแห่ง ต้นหิงคุ ยางอันไหลออกจากยอด ไม้ตะกะ ยางอันไหลออกจากใบแห่ง ต้นตะกะ ยางที่เคี้ยวจากใบ หรือไหลออกจากก้านแห่ง ต้นตะกะ ต้นกำยาน เมื่อภิกษุรับประเคนชตุเภสัชเหล่านั้นแล้ว เก็บไว้ใช้ได้ตลอดชีวิต ต่อมีเหตุ (อาพาธ) จึงบริโภคนได้ เมื่อเหตุไม่มี (ไม่อาพาธ) ภิกษุบริโภคน ต้องอาบัติทุกกฏา”^{๒๘}

๒.๔.๖ พระพุทธานุญาตเกี่ยวกับยาตา

สมัยพุทธกาล มีภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคนัยน์ตา ลำดับนั้น พระพุทธเจ้าทรงถือเอาเหตุที่ภิกษุรูปนั้นอาพาธด้วยโรคนัยน์ตา จึงทรงมีพระพุทธานุญาตแก่พระสาวก ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตยาตา คือ ยาตาที่ปรุงด้วยเครื่องปรุงหลายอย่าง.....ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต ไม้จันทน์ กฤษณา กะลัมพัก ใบเฉียง หัวหมู...”^{๒๙}

^{๒๖} วินย.ม. (ไทย) ๕/๓๐/๔๐.

^{๒๗} วินย.ม. (ไทย) ๕/๓๑/๔๐.

^{๒๘} วินย.ม. (ไทย) ๕/๔/๕๕.

^{๒๙} วินย.ม. (ไทย) ๕/๓๑/๔๐.

๒.๔.๗ พระพุทธานุญาตเภสัช ๕

เรื่องเภสัชทั้ง ๕ นี้ พระพุทธเจ้าทรงมีพระพุทธานุญาตไว้ดังนี้ “...เภสัชอันควรลิ้มของภิกษุผู้อาพาธ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ภิกษุรับประเคนเภสัชทั้งห้าแล้ว พึงเก็บไว้ฉันได้ ๗ วันเป็นอย่างยิ่ง ภิกษุเก็บไว้ให้เกินกำหนดนั้นไป (ล่วงเกิน ๗ วัน) พึงปรับอาบัติตามธรรม...”^{๓๐}

๒.๔.๘ พระพุทธานุญาตถั่วเขียว

สมัยพุทธกาล ได้มีการนำเอาถั่วเขียวมาใช้เป็นพืชสมุนไพรด้วย พระองค์ตรัสว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถั่วเขียว แม้ที่ต้มแล้ว ถ้ายังงอกได้ เราอนุญาตให้ฉัน ถั่วเขียว ได้ตามสบาย”^{๓๑}

๒.๔.๙ พระพุทธานุญาต ผลไม้ที่ใช้เพาะพันธุ์ไม่ได้

หากภิกษุต้องการผลไม้บางชนิดมาใช้ประโยชน์ในการประกอบยา หรือเป็นอาหาร แม้จะไม่มีผู้เก็บถวายเป็นภิกษุสามารถเก็บฉันเองได้ พระองค์ตรัสอนุญาตแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ฉันผลไม้ที่ใช้เพาะพันธุ์ไม่ได้ หรือที่ปล่อนเมล็ดออกแล้ว”^{๓๒}

จากพืชสมุนไพรที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต ตามที่กล่าวมานั้น มีอยู่หลายประเภท แต่ละประเภทก็มีพืชสมุนไพรที่ปรากฏหลายชนิด บางชนิดใช้ใบเป็นยา เรียกว่า “ป้อนเภสัช” บางชนิดใช้ราก หรือเหง้าเป็นยา เรียกว่า “มูลเภสัช” บางชนิดใช้ยางของพืชนั้น ๆ เป็นยา เรียกว่า “ขตุเภสัช” บางชนิดใช้น้ำผัดจากพืชนั้น ๆ เป็นยา เรียกว่า “กสาวเภสัช” เภสัชที่กล่าวแล้ว พระพุทธเจ้าจะทรงอนุญาตพืชสมุนไพรชนิดใด อย่างนั้น พระองค์ทรงคำนึงถึงความเหมาะสมแก่สมณวิสัย ไม่ได้เกิดการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น รวมไปถึงสรรพสัตว์ทั้งหลาย และที่สำคัญ ต้องไม่ขัดต่อพระวินัยที่ทรงบัญญัติไว้แล้วด้วย

พืชสมุนไพรที่มีพระพุทธานุญาตรับรอง ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้น บางชนิดกล่าวไว้แต่เพียงว่า ทรงอนุญาตให้ใช้เป็นยาได้เท่านั้น มิได้ระบุว่าใช้เป็นยาอะไร รักษาโรคอะไรได้บ้าง ที่กล่าวไว้ชัดเจน เห็นจะเป็นพระพุทธานุญาตเกี่ยวกับยาตาเท่านั้น ที่บอกให้รู้ว่าใช้เป็นยาตา และการศึกษาวิจัยครั้งนี้ จะมุ่งศึกษาเฉพาะพืชสมุนไพรที่มีพระพุทธานุญาตรับรองเป็นหลัก

สรุป

ดังนั้นการที่มีขออนุญาตเป็นพิเศษในบางสิ่งบางอย่างเกี่ยวกับการใช้เภสัชหรือสมุนไพร อันจะเป็นประโยชน์ต่อการบำบัดรักษาโรคให้หาย จึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่งที่ควรศึกษาและปฏิบัติให้ถูกต้อง เพื่อให้เกิดความปลอดภัยในชีวิตและมีสุขภาพที่ดีต่อไป

^{๓๐} วินย.ม. (ไทย) ๕/๔/๕๕.

^{๓๑} วินย.ม. (ไทย) ๕/๔๘/๕๖.

^{๓๒} วินย.ม. (ไทย) ๕/๕๖/๖๔.

๒.๕ การใช้สมุนไพรมตามพุทธานุญาตและสรรพคุณ

ดังกล่าวมาแล้วว่า สมัยพุทธกาล ได้มีการนำพืชชนิดต่าง ๆ มาใช้ในรูปของสมุนไพรม คือ ใช้เป็นยาบำบัดรักษาโรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในหมู่พระสาวกหรือพุทธบริษัทเหล่าอื่น และพระพุทธานุญาตยังได้กล่าวถึงสาเหตุหรือสมุฏฐานของโรคที่เกิดขึ้นในร่างกายของมนุษย์ว่า อาจมีสาเหตุมาจากสมุฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง ดังนี้ ๑. อาพาธมีดีเป็นสมุฏฐาน ๒. อาพาธมีเสมหะเป็นสมุฏฐาน ๓. อาพาธมีลมเป็นสมุฏฐาน ๔. อาพาธมีไข้สันนิบาต ๕. อาพาธอันเกิดแต่ฤดูแปรปรวน ๖. อาพาธอันเกิดแต่การบริหารไม่สม่ำเสมอ ๗. อาพาธอันเกิดแต่ความเพียรเกินกำลัง และ ๘. อาพาธอันเกิดแต่วิบากกรรม ความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ”^{๓๓}

เมื่อร่างกายของมนุษย์เกิดความผิดปกติ อันเนื่องมาจากสมุฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่างดังกล่าวมา ก็จะทำให้เกิดการเจ็บป่วย ไม่สบาย (เป็นโรค) และพระพุทธานุญาตยังได้กล่าวถึงโรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในร่างกายของมนุษย์ไว้ด้วย มีโรคตา โรคหู โรคจมูก โรคลิ้น โรคกาย โรคศีรษะ โรคที่ใบหู โรคปาก โรคฟัน โรคไอ โรคหืด โรคไข้หวัด โรคไข้พิษ โรคไข้เชื่องซึม โรคในท้อง โรคลมสลบ โรคบิด โรคจุกเสียด โรคลงราก โรคเรื้อน โรคฝี โรคกลาก โรคมอญคร้อ โรคลมบ้าหมู โรคหืด เปื่อย โรคหืดด้าน โรคคุดทะราด โรคหูด โรคละออง โรคบวม โรคอาเจียนโลหิต โรคดีเดือด โรคเบาหวาน โรคเริม โรคพุพอง โรคจริตสีดวง”^{๓๔}

มนุษย์รู้จักการใช้ยาสมุนไพรมเพื่อบำบัดรักษาโรคมานานแล้ว เพราะว่าสมุนไพรมสามารถบำบัดพิษและยังใช้รักษาโรคได้ด้วย สมุนไพรมมีสารต่าง ๆ ที่มีคุณในทางยาและสารเคมีเหล่านั้นให้คุณในทางบำบัดรักษาโรค โรคเมื่อเกิดขึ้นกับผู้ใดย่อมได้รับความทุกข์ เพราะทุกข์ที่เกิดจากโรคทางกายจะต้องหาวิธีการรักษาในทางพุทธานุญาต เมื่อมีภิกษุอาพาธขึ้นมา พระองค์ทรงอนุญาตให้แสวงหาเภสัชพร้อมทั้งเครื่องอุปกรณ์ปรุรงยาตนเอง เพื่อรักษากันไปตามมีตามเกิดในช่วงต้นพุทธกาล

การรักษาโรคด้วยสมุนไพรมจำเป็นจะต้องรู้สาเหตุของการเจ็บป่วยแล้วค่อยรักษาตามอาการของโรค แต่ถ้าหากการเจ็บป่วยที่มีสาเหตุมาจากโรคทางกายแล้ว ต้องใช้ยาสมุนไพรม เพราะว่ายาเป็นสิ่งจำเป็นแก่ชีวิต ยาเป็นปัจจัยสำคัญ เพราะยาก็รวมอยู่ในปัจจัย ๔ มนุษย์เรามีโรคประจำตัวคือ ร่างกายเป็นรังแห่งโรค

เมื่อมีโรคเกิดขึ้นในร่างกายของมนุษย์ ทำให้เกิดการเจ็บป่วย มนุษย์ก็ได้พยายามหาวิธีการป้องกัน เยียวยารักษาด้วยวิธีการต่าง ๆ หลักฐานการใช้สมุนไพรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงความพยายามของมนุษย์สมัยพุทธกาล ที่ได้พยายามหาวิธีป้องกันเยียวยารักษาโรคภัยต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นด้วยสมุนไพรมธรรมชาติ ความรู้เรื่องสมุนไพรมคงจะรู้กันอย่างแพร่หลาย

^{๓๓} อัง ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๐/๑๑๓.

^{๓๔} อัง ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๐/๑๑๓.

แม้กระทั่งในหมู่พระสาวก ดังจะเห็นได้จาก เมื่อพระพุทธเจ้าอนุญาตพืชสมุนไพรชนิดใดแก่พระสาวกแล้ว พระสาวกก็ใช้กันตัวเอง ดังนั้น พระสาวกต้องมีความรู้เรื่องสมุนไพรเป็นอย่างดี ประกอบกับสมัยพุทธกาลนั้น ธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งสมุนไพรอันอุดมอีกด้วย และพืชสมุนไพร ที่พระพุทธเจ้าอนุญาตแก่พระสาวกนั้น คงจะเป็นพืชสมุนไพรที่ใช้กันอย่างแพร่หลายและได้ผล อีกอย่างหนึ่งคือ เมื่อพระสาวกเกิดอาพาธ และมีความจำเป็นต้องใช้สมุนไพร ได้กราบทูลขอพระบรมพุทธานุญาตจากพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงพิจารณาและทรงอนุญาตสมุนไพรประเภทนั้น ๆ แก่พระสาวกทันที แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระพุทธองค์ทางการแพทย์

สำหรับการใช้สมุนไพรตามพุทธานุญาตนั้น พระครูอินทสารวิจักษ์ อินทสโร (กิจไร) ^{๓๕} กล่าวว่

“เภสัช ๕” ได้แก่ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นทั้งยาและมีคุณประโยชน์ทางโภชนาการ ทรงอนุญาตให้ภิกษุที่อาพาธด้วยโรคผอมเหลืองฉันทอาหารไม่ได้รับประเคนเก็บไว้ฉันได้นาน ๗ วัน และฉันได้ตลอดเวลา สรรพคุณ แก้วโรคผอมเหลือง ^{๓๖}

“น้ำมันเหลวที่เป็นยา” ได้แก่ มันเหลวมณี ปลาฉลาม มันเหลวมณี มันเหลวลดา ทรงอนุญาตให้ภิกษุอาพาธรับประเคนและฉันในเวลากลางวัน ที่เรียกว่าเพลเท่านั้น สรรพคุณ แก้วใจ

“ใบไม้ชนิดต่าง ๆ ที่ใช้เป็นยา” ได้แก่ ใบสะเดา ใบมูกมัน ใบกระตอม ใบขี้กา ใบกะเพรา ใบแมงลัก ใบฝ้าย หรือใบไม้ที่เป็นยาชนิดอื่นซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน ทรงอนุญาตให้ภิกษุอาพาธรับประเคนแล้วเก็บไว้ได้ ฉันได้เฉพาะที่จำเป็น

“รากไม้ชนิดต่าง ๆ ที่เป็นยา” ได้แก่ ขิงสด ว่านน้ำ ว่านเปาะ อุตพิด ข่า แฝก หัวหมู หรือรากไม้ชนิดอื่น ๆ ที่เป็นยา แต่ไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน ทรงอนุญาตให้ภิกษุอาพาธรับประเคนแล้วเก็บไว้ได้ ฉันได้เฉพาะที่จำเป็น

“น้ำฝาดชนิดต่าง ๆ ที่เป็นยา” ได้แก่ น้ำฝาดสะเดา น้ำฝาดโมกมัน น้ำฝาดขี้กา น้ำฝาดบอระเพ็ด น้ำฝาดกระถินพิมาน หรือน้ำฝาดชนิดอื่น ๆ ที่เป็นยา ที่ไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน ทรงอนุญาตให้ภิกษุอาพาธรับประเคนแล้วเก็บไว้ได้ ฉันได้เฉพาะที่จำเป็น

“ผลไม้ชนิดต่าง ๆ ที่เป็นยา” ได้แก่ ลูกปลิงคคะ ดิปลี พริก สมอไทย สมอพิเภก มะขามป้อม ผลโกฐ และผลไม้ที่เป็นยาชนิดอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน ทรงอนุญาตให้ภิกษุอาพาธรับประเคนแล้วเก็บไว้ได้ ฉันได้เฉพาะที่จำเป็น

^{๓๕} พระครูอินทสารวิจักษ์ อินทสโร (กิจไร), “ศึกษาการรักษาโรคด้วยยาสมุนไพรและธรรมโอสถที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๕๔-๕๖.

^{๓๖} วิมहा (บาลี) ๕/๒๕-๔๓/๓๘-๑๓๒.

“ยางไม้ชนิดต่าง ๆ ที่เป็นยา” ได้แก่ ยางเคี้ยวจากหิงคุ ยางเคี้ยวจากเปลือกหิงคุ ยางจากยอดต้นตันตกะ ยางจากใบตันตกะ ยางเคี้ยวจากตันตกะ กำนยาน หรือยางจากชนิดอื่น ๆ ที่เป็นยาที่มีอยู่ที่ไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน ทรงอนุญาตให้ภิกษุอาพาธรับประทานแล้วเก็บไว้ได้ ฉันได้เฉพาะที่จำเป็น

“เกลือชนิดต่าง ๆ” ได้แก่ เกลือสมุทร เกลือดำ เกลือสินเธาว์ เกลือดินโป่ง เกลือหุง หรือเกลือที่เป็นยาชนิดอื่น ๆ ที่มีอยู่ที่ไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน ทรงอนุญาตให้ภิกษุอาพาธรับประทานแล้วเก็บไว้ได้ ฉันได้เฉพาะที่จำเป็น

“ยาผงชนิดต่าง ๆ ที่เป็นยา” ทรงอนุญาตให้ภิกษุที่อาพาธเป็นโรคฝีดาษ หิด ตุ่ม พุพอง ใช้ทาเพื่อไม่ให้ น้ำเหลืองที่ไหลเยิ้มออกมาที่ไปติดเกาะกับจิวรและผิวหนังจนทำให้แคะออกลำบาก สรรพคุณ แก้โรคฝีดาษ หิด ตุ่ม พุพอง

“มูลโค ดินเหนียว กากน้ำย้อม” ทรงอนุญาตให้ใช้ทาดับกลิ่นตัวแรง สรรพคุณ ดับกลิ่นตัวแรง

“ยาทาตา” ที่ทำด้วยเครื่องปรุงต่าง ๆ เช่น หรดาล กลีบทอง เขม่าไฟ ทรงอนุญาตให้ภิกษุที่เป็นโรคทางตา ทำเป็นยาทาตา ยาป้ายตา สรรพคุณ แก้โรคตา

“เครื่องผสมยาตา” ได้แก่ ไม้จันทร์ กฤษณา กลัมพัก แห้วหมู ทรงอนุญาตให้ใช้ยาหยอดตา ยาป้าย ตาที่ปรุงด้วยเครื่องดังกล่าวได้ สำหรับรักษาโรคตา สรรพคุณ แก้โรคตา

“น้ำมัน ยานัตถ์ และการสูดควัน” ใช้รักษาโรคปวดร้อนที่ศีรษะ ทรงอนุญาตน้ำมันสำหรับโรคปวดศีรษะ ถ้ายังไม่หายอนุญาตให้ฉันัตถ์ยา และสูดควันได้ สรรพคุณ แก้ปวดศีรษะ

“น้ำมันหุง และน้ำเมาเจือด้วยน้ำมันหุง” ทรงอนุญาตให้ฉันน้ำมันหุงและน้ำเมาที่เจือด้วยน้ำมันหุงที่ไม่เกินขนาดได้ แต่ถ้าฉันน้ำมันหุงที่เจือน้ำเมาเกินขนาด ทรงอนุญาตให้ใช้ทาเท่านั้น ภิกษุใดดื่ม ต้องอาบัติตามธรรม (ปรบอัยตีปาจิตตีย์) (ขนาด คือ ไม่มีสี ไม่มีกลิ่น ไม่มีรส)^{๓๗} พระปิตินทวัจจะ ได้ฉันยานี้ สรรพคุณ แก้ไข้

“เขาสัตว์กอกระบายโลหิตออก” ทรงอนุญาตให้ใช้ เขาสัตว์กอก ระบายโลหิตออกสำหรับแก้ลมขัดยอดตามข้อ สรรพคุณ แก้โรคลมขัดยอดตามข้อ

“ยาทาเท้า” ทรงอนุญาตยาทาเท้าสำหรับโรคเท้าแตกแต่ถ้ายังไม่หายทรงอนุญาตให้ปรุงน้ำมันทาเท้า

ยามหาวิภักดิ์ ได้แก่ คุถ มูตร เถ้า ดิน พระองค์ทรงอนุญาตให้เจือน้ำฉันแก้พิษงู สรรพคุณ แก้พิษงู

“น้ำดื่มเจือคุถ” ทรงอนุญาตให้เจือน้ำฉันแก้พิษงู สรรพคุณ แก้ยาพิษ

^{๓๗} วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๙.

“น้ำละลายจากดินติดผาลไถ” ทรงอนุญาตให้ฉันทแก้โรคเสน่ห์ยาแฝด สรรพคุณ แก้โรคเสน่ห์ยาแฝด

“น้ำต่างดิบ” ทรงอนุญาตให้ฉันทแก้โรคท้องผูก สรรพคุณ แก้ท้องผูก

“น้ำสมอดองมูตรโค” ทรงอนุญาตให้ฉันทแก้โรคผอมเหลือง สรรพคุณ แก้โรคผอมเหลือง

“สมุนไพรรหอม” ทรงอนุญาตให้ลูบไล่สมุนไพรรหอมแก้โรคผิวหนัง สรรพคุณ แก้ผิวหนัง

“ยาถ่าย” ทรงอนุญาตใช้สำหรับแก้โรคท้องผูก สรรพคุณ แก้โรคท้องผูก

“ยาตองโลณโสจิริกะ” รัญญาชาติทุกชนิด (ยาปรุงด้วยส่วนผสมหลายอย่าง) ทรงอนุญาตให้เจือน้ำดื่มอย่างน้ำปานะสำหรับใช้แก้โรคลมในท้อง สรรพคุณ แก้โรคลมในท้อง

“เหง้าบัวและรากบัว” พระสารีบุตรใช้ฉันทสำหรับแก้โรคร้อนในกาย สรรพคุณ แก้โรคร้อนในกาย

“ก้านอุบลอบ” พระพุทธเจ้าได้รับการถวายจากหมอชีวกใช้สุดดมสำหรับแก้โรคการหมักหมมสิ่งอันเป็นโทษในร่างกาย^{๓๘} สรรพคุณ แก้โรคหมักหมมสิ่งอันเป็นโทษในร่างกาย

“กระเทียม” ตามปกติพระองค์ทรงห้ามฉันทกระเทียม เพราะส่งกลิ่นรบกวนผู้มาฟังธรรม ครั้งทรงทราบว่าภิกษุอาพาธด้วยโรคลมเสียดท้อง ฉันทกระเทียมแล้วหาย จึงทรงอนุญาตให้ฉันทเฉาะยามอาพาธ^{๓๙} สรรพคุณ แก้โรคลมเสียดท้อง

“น้ำส้ม น้ำผึ้ง เนยใส น้ำอ้อย” ทรงอนุญาตให้ใช้รวมกัน สำหรับรักษาโรคลงแดง^{๔๐} สรรพคุณ แก้โรคลงแดง

“น้ำมูตรเน่าที่ใช้ผสมยาต่าง ๆ” ทรงอนุญาตให้ใช้รักษาโรคผอมเหลือง^{๔๑} สรรพคุณ แก้โรคผอมเหลือง

“น้ำอ้อย” พระพุทธเจ้าทรงประหารด้วยโรคลม พระอุปัฏฐากได้เตรียมน้ำร้อนให้สรงสนาม และใช้ขิงน้ำอ้อยกับน้ำร้อนถวายให้ฉันท (ดื่ม)^{๔๒} สรรพคุณ แก้โรคลม

“อุปกรณ์สำหรับใช้ปรุงยาและเก็บรักษายา” พระพุทธเจ้าทรงมีพุทธานุญาตให้ใช้อุปกรณ์ปรุงยาและเก็บรักษายา ตามที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎก หมวดเภสัชขันธกะ^{๔๓} ดังนี้ ครกและสาก เครื่องร่อนยาผงและผ้าร่อนยา กลักยาตา และไม้ป้ายยาตา ภาชนะสำหรับเก็บไม้ป้ายยาตา

^{๓๘} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๐-๓๓๖/๔๓-๑๙๗.

^{๓๙} วิ.จู (ไทย) ๗/๒๘๙/๗๔.

^{๔๐} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๘๕/๕๒๔.

^{๔๑} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๘๔/๕๒๔.

^{๔๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๘๗-๒๘๘.

^{๔๓} วิ.มหา (บาลี) ๕/๒๕-๙๓/๓๘-๑๓๒.

กล้องยานัตถุ์ กล้องสุดควัน ฝาปิดกล้องสุดควัน ชนิดที่ทำด้วยกระดูก ทำด้วยงา ทำด้วย
เขา ทำด้วยอ้อ ทำด้วยไม้ไผ่ ทำด้วยยางไม้ ทำด้วยโลหะ ทำด้วยเปลือกสังข์ ลักจันที่ทำด้วยโลหะ ทำ
ด้วยผลไม้ใช้บรรจุน้ำมันหุง อาน้ำ ไซ้ใส่ต้มใบไม้ชนิดต่างๆ ให้ภิกษุอาบหรือแช่รักษาโรคลม และเขา
สัตว์สำหรับกรอกระบายโลหิต^{๔๔} กระจกหรือภาชนะ สำหรับตรวจดูแผลบนใบหน้า ฝ้ารัดเข่า ไม้แค
หุและของที่ห่อ ไม้บังเวียน กบปียงุมิ^{๔๕}

จากการที่ได้ศึกษาค้นคว้ามาพบว่า สมุนไพรรหรือเภสัชที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตแก่
พระสาวกให้นำมาใช้เป็นยามืออยู่หลายชนิด ซึ่งสมุนไพรรแต่ละชนิดก็มีสรรพคุณในการบำบัดรักษาโรค
ที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละชนิด ในที่นี้ผู้วิจัยจะขอกกล่าวถึงการใช้สมุนไพรรว่ามีสรรพคุณในการรักษา
โรคอย่างไรบ้าง ตามที่พระมหาปองปริดา ปริบุญญโณ (จำปาศรี)^{๔๖} ได้กล่าวไว้ว่า เมื่อโรครภัยไข้เจ็บ
เกิดขึ้นกับร่างกาย ควรที่จะหาวิธีการรักษาร่างกายให้มีสุขภาพดีขึ้นดังเดิม ทั้งนี้เพื่อให้ชีวิตดำเนินไป
ได้ด้วยดีไม่มีปัญหาด้านสุขภาพ พระพุทธองค์ทรงเล็งเห็นความสำคัญในการรักษาสุขภาพดังกล่าว
จึงได้ทรงกำหนดให้พระอุปัชฌาย์บอกนิสสัยแก่ผู้บวชใหม่ว่า พระสงฆ์ที่บวชเข้ามาในพระพุทธศาสนา
เมื่อป่วยไข้ควรใช้ยาตองน้ำมูตรรักษาโรคโดยให้ถือปฏิบัติตลอดชีวิต ส่วนยาที่ได้มาภายหลัง คือ
เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ถือว่าเป็นอติเรกกลากหรือยาที่ได้มาเป็นส่วนเกิน^{๔๗} เมื่อร่างกายไม่
มีโรครภัยไข้เจ็บเบียดเบียนแล้ว ก็สามารถปฏิบัติธรรมหรือทำงานอย่างอื่นได้ด้วยดี อนึ่ง การรักษา
ผู้ป่วยให้หายขาดจากโรคทางกายได้หรือไม่ นั้น พระพุทธองค์ได้แบ่งผู้ป่วยออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ

- (๑) ผู้ป่วยโรคบางชนิด จะรักษาหรือไม่ก็ตาม ก็ไม่อาจจะหายจากโรคได้
- (๒) ผู้ป่วยโรคบางชนิด จะรักษาหรือไม่ก็ตาม ย่อมหายป่วยได้เอง
- (๓) ผู้ป่วยที่ต้องได้รับการรักษาเท่านั้น จึงหายป่วย เมื่อไม่ได้ก็ไม่หาย^{๔๘}

จากกรณีกลุ่มที่ ๓ นี้เอง พระพุทธองค์จึงทรงอนุญาตให้คนเราอาศัยความอนุเคราะห์ช่วย
รักษาผู้ป่วยให้หายจากโรคด้วยสมุนไพรร แม้บางครั้งโรคอาจจะไม่หาย แต่ผู้ป่วยก็ควรได้รับความ
เมตตาจากแพทย์ เป็นต้น

^{๔๔} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๖๔-๒๖๗/๔๙-๕๗.

^{๔๕} วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๔๔, ๒๔๗, ๒๗๖, ๒๗๗, ๒๙๕/๗, ๙, ๖๔-๖๕., กบปียงุมิ หมายถึง ชื่อเรียกสถานที่
เก็บโภชนาหารและเภสัชสำหรับสงฆ์ และดูเพิ่มเติมใน วิ.อ. (บาลี) ๓/๒๙๕/๑๘๒-๑๘๓.

^{๔๖} พระมหาปองปริดา ปริบุญญโณ (จำปาศรี), “การป้องกันและการรักษาโรคตามหลัก
พระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๘๘-๑๑๕.

^{๔๗} ปุติมุตตเภสัชชั นิสสหาย ปพพชชา ตตต เต ยาวชีวิ อุตสาโท กรณียะ อติเรกกลาก สปิ นวินตี เตล
มธู ฌาณตี. วิ.ม. (บาลี) ๔/๘๗/๑๐๖-๑๐๗.

^{๔๘} อง.ติก. (บาลี) ๒๐/๔๖๑/๒๕๑; อภิ.ปุ. (บาลี) ๓๖/๖๐๐/๑๖๓-๑๖๔.

การใช้สมุนไพรตามกลุ่มของโรคต่าง ๆ

การรักษาโรคที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็น การรักษาโรคตามที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะพระไตรปิฎกและอรรถกถา ซึ่งมีข้อที่น่าสังเกตดังนี้

(๑) การรักษาโรคโดยมากนั้น ไม่ได้บอกขั้นตอนรายละเอียดไว้มาก เพียงแต่บอกว่าได้ใช้เภสัชชนิดนี้รักษาโรคนี้เท่านั้น อาการก็หายเป็นปกติ ส่วนการรักษาโรคที่บอกวิธีการรักษาไว้อย่างละเอียดนั้น ปรากฏว่ามีเป็นส่วนน้อย

(๒) ผู้ป่วยโดยส่วนมากมักจะเป็นพระภิกษุ ดังนั้นการนำเภสัชบางชนิดมาใช้ และขั้นตอนการรักษา นั้น จึงได้รับการอนุญาตจากพระพุทธองค์ก่อน โดยภิกษุจะกราบทูลให้พระองค์ทราบและทรงอนุญาตให้ใช้และให้ปฏิบัติตามภายหลัง หรือบางครั้งการกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นอันตราย เมื่อทรงทราบก็ทรงห้ามกระทำเช่นนั้นอีก โดยบัญญัติสิกขาบทให้ศึกษาและปฏิบัติตาม

กลุ่มที่ ๑ โรคทางผิวหนัง

(๑) การรักษาโรคผิวหนังทั่วไป มีภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคผิวหนัง (ฉวีโรโค) ได้รักษาด้วยการใช้ของหอมไล่ทา (คนธาเลป)^{๔๙} และเมื่อเป็นโรคพุพอง สิว ฝี อีสุกอีใส และมีกลิ่นตัวแรง (กณฺฑุ, ปิณฑกา, อสสาโว, ฤตลลจจฉา, กาโย ทุกคฺคฺนโร) ให้ใช้จุนเภสัชหรือยาผง เช่น จุนแห่งไม้ซีก (จามูรี) และดอกคำ เป็นต้น (สิรีโส โกสมฺพ) หรือจุนแห่งเครื่องหอมทุกอย่างก็ได้^{๕๐} ส่วนผู้ที่ไม่อาพาธให้ใช้โคมัยหรือขี้วัว ดินเหนียว กากน้ำย้อม (ฉกนฺ, มตติกา, รชนนิปุกฺ) โดยให้ใช้ครกและสากบดยา^{๕๑} อาจจะใช้เครื่องกรองยาผง (จุนฺณจาลิน) ผ้ากรอง (ทุสฺสจาลนฺ) เพื่อให้ได้ยาผงละเอียด (สณฺหเภสชฺช)^{๕๒} หรือจะใช้จุนผงดังกล่าวมาแช่น้ำอาบก็ได้^{๕๓}

(๒) โรคเรื้อน (กฺฎฐ) มีวิธีการรักษา ดังนี้

การอบกาย โรคเรื้อนชนิดทำให้ตัวเป็นแผลสูกใหม่ มีหนองหนองไซ มีอาการคัน ควรรักษาด้วยการรมควันหรือการอบกายประกอบกับการใช้ยาอย่างอื่น^{๕๔} การรักษาด้วยวิธีนั้นสามารถทำให้แผลเรื้อรังแห้งและหายได้เร็ว

(๓) การรักษาโรคฝี (คณฺโฑ) ภิกษุรูปหนึ่งเป็นโรคนี้ ได้รักษาด้วยการผ่าตัด (สตุถกมฺม) แล้วสมานแผลด้วยน้ำฝาดและน้ำมันงาที่บดแล้ว (กสาโวทกฺกุ, ติลกฺโก) เมื่อไม่หายก็ใช้ยาพอกแผล

^{๔๙} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๔/๕๒.

^{๕๐} วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๘๙.

^{๕๑} วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๔/๔๓-๔๔.

^{๕๒} วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๕/๔๔.

^{๕๓} วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๘๙.

^{๕๔} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๘๓/๒๗๗. (ไม่ระบุรายละเอียดอะไรมาเป็นแต่กล่าวถึงเท่านั้น)

(กพพิกา) แล้วใช้ผ้าพันแผลไว้ (วณพจนโวจโล) เมื่อเกิดอาการคันขึ้นก็ชะล้างแผลด้วยน้ำแบ่งเมล็ดพรรณผักกาด (สาสปกุฑฑ) เมื่อแผลขึ้นเป็นผื่นก็ให้รมควัน หากมีเนื้องอกยื่นออกมาให้ตัดด้วยก้อนเกลือ หากแผลไม่งอกก็ให้ทาด้วยน้ำมันสำหรับทาแผล (วณเตล) เมื่อน้ำมันไหลเยิ้มก็ใช้ผ้าเก่าซับน้ำมัน (วิกาสีก) สำหรับผ้าซับแผลนี้ใช้ได้กับบาดแผลทุกชนิด^{๕๕} นอกจากนั้นผ้าปิดฝีหรือผ้าปิดแผลก็สามารถใช้กับผู้ป่วยที่เป็นโรคฝี สุกใส โรคอันมีน้ำหนองน้ำเหลืองเประอะเปื้อน และฝีดาษโดยผ่านนั้นให้ยาว ๔ คืบ ด้านกว้าง ๒ คืบ ด้วยคืบสุคต (ยาวประมาณ ๔๐ นิ้ว กว้าง ๒๐ นิ้ว)^{๕๖}

(๔) การรักษาโรคหิด (กจจุ, ททท) การรักษาโรคนี้ไม่มีรายละเอียดมาก เพียงแต่กล่าวถึงอุปกรณ์ในการรักษาเท่านั้น เช่น ภิภษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคหิด (กจจุโรคาพาโ) ได้ใช้ไม้บังเวียนที่มีได้จักเป็นพินม้งกร (มุลลกา)^{๕๗} [คงจะเอาไว้สำหรับเกาแผล] เมื่อมีบาดแผลที่ใบหน้าก็ให้ใช้กระจก (อาทาโส อุทกปตต์) หรือวัตถุอื่นใด ส่องดูบาดแผลได้^{๕๘}

นอกจากนั้นผู้ป่วยสามารถสวมรองเท้าได้ (อุปาหน) สำหรับผู้ป่วยที่มีเท้าชอกช้ำ เท้าแตก ผู้ป่วยเป็นโรคคุดทะราดหรือโรคหนองที่เท้า (วิตจฉิกา, ซิลปาโท) ซึ่งเป็นโรคติดต่อกันมีแผลเรื้อรัง แผลบานเหวอะหวะ มีกลิ่นเหม็น ทำให้เกิดแผลติดเชื้อขยายออกไปอีก^{๕๙}

อีกโรคหนึ่งคือโรคอีสุกอีใส (ถุลลจจฉา) ท่านพระเวสฏฐสีสะป่วยเป็นโรคนี้ ผ่านงุ่มง่ามรังอยู่ที่ลำตัวเพราะน้ำเหลืองที่ไหลออกมา ภิภษุทั้งหลายเอาน้ำลาดลงที่ผ้าห่มให้เปียกชุ่มแล้วค่อย ๆ ดึงผ้าออกมา พระพุทธองค์จึงทรงอนุญาตให้ใช้ผ้าปิดฝีหรือผ้าปิดแผล แก่ผู้ป่วยเป็นโรคฝีพุพอง สิว ฝีดาษ หรืออีสุกอีใส^{๖๐}

โรคกลาก โรคหูด โรคพุพอง ไม่มีปรากฏถึงวิธีการรักษา เพียงแต่กล่าวถึงหมอซึ่งทำได้ทำการรักษาพระสงฆ์ที่บวชเข้ามารักษาโรคระบาด ๕ ชนิด คือ เรื้อน ฝี กลาก มองคร้อ โรคลม บ้าหมู จนหายแล้วก็สึกไป^{๖๑}

กลุ่มที่ ๒ โรคในระบบทางเดินอาหาร

(๑) การรักษาโรคท้องอืด (อลสโก) พระเจ้าปเสนทิโกศลได้เสวยสุธาหารเป็นอันมาก ทรงอืดอืดพระวรกายเมื่อได้เข้าเฝ้าพระพุทธองค์ ๆ ได้ตรัสเตือนว่า “มนุษย์ผู้มีสติอยู่ทุกเมื่อ รู้จักประมาณ

^{๕๕} วิ.ม. ๕/๔๒/๕๐.

^{๕๖} วิ.ม. (บาลี) ๒/๗๖๘-๗๖๙/๕๐๗.

^{๕๗} วิ.จ. (บาลี) ๗/๙/๔.

^{๕๘} วิ.จ. (บาลี) ๗/๑๕-๑๖/๖-๗

^{๕๙} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๑๘๙.

^{๖๐} วิ.ม. (บาลี) ๗/๑๕๗/๒๑๖-๒๑๗.

^{๖๑} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๐๑/๑๔๘.

ในโภชนาที่ได้มา ย่อมมีเวทนาเบาบาง เขาย่อมแก่ช้า ครองอายุได้ยืนนาน” เมื่อกลับถึงพระราชวัง ทรงใช้มานพคนหนึ่งเป็นผู้ให้พระสติแก่พระองค์ โดยกล่าวพุทธภาษิตนั้นให้สดับ เวลาเสวยอาหารใกล้ อิ่มพระองค์ก็หยุดเสวย ต่อมาทรงมีพระวรกายกระปรี้กระเปร่าดีขึ้น^{๖๒} การทานอาหารด้วยความพอดี ก็จะไม่ทำให้ร่างกายอืดอาด ร่างกายรับสารอาหารที่เพียงพอ กระเพาะอาหารทำงานได้ดี อาหารย่อยง่าย ผู้ที่รู้จักทำตัวเองให้สบายย่อมที่มีอายุยืนนานหรือมีความสุขกับปัจจุบันนี้

(๒) การรักษาโรคพรดิกหรือท้องผูก (ทฎฐคณฺเฑ) ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นพรดิกถ่ายออกยาก ได้รักษาโดยการต้มน้ำต่างามิส (อามิสชาโร)^{๖๓} น้ำต่างามิส คือ น้ำที่ได้จากการเอาเถาข้าวสุกที่ตากแล้วนำมาเผาเสร็จ แชน้ำให้ละลาย^{๖๔} เมื่อทานแล้วจะทำให้การขับถ่ายอุจจาระสะดวก

(๓) การรักษาโรคท้องร่วง (วิสุจิกา) โดยเฉพาะโรคท้องร่วงถ่ายเป็นเลือด (โลหิตปกขฺนทิกา) มีวิธีการรักษา คือ ให้เอานมส้ม น้ำผึ้ง เนยใส และน้ำอ้อย ผสมกันแล้วดื่ม เมื่อผสมกันแล้วจะมีรสหวาน กลิ่นหอม รสชาติดีจึงเป็นที่ถูกใจ ทำให้สดชื่น หลีกเลี่ยงจากท้องร่วงชนิดนี้ได้^{๖๕}

ส่วนโรคอหิวาต์ไม่ได้ระบุถึงวิธีการรักษาเลย เพียงแต่ระบุว่า ใครที่หนีไปจากบริเวณหมู่บ้านที่มีการติดต่อเชื้อโรค ก็จะมีชีวิตได้^{๖๖} การหนีไปจากสถานที่ที่มีเชื้อโรค จึงเป็นวิธีการป้องกันในสมัยนั้น

(๔) ริตสีดวงทวาร (ภคฺนทฺลา) ครั้งหนึ่งพระพุทธองค์เสด็จพุทธดำเนินตามกฐี มีพระรูปหนึ่งป่วยเป็นโรคริตสีดวงทวาร นายแพทย์ชื่ออากาศโคตตะ กำลังเอาไม้ดัดทวารหนัก เมื่อแพทย์เห็นพระองค์ก็ออกไปกราบทูลให้ทอดพระเนตรวินิจฉัยมรรคที่เหมือนปากคางคกของภิกษุรูปนี้ เมื่อกลับที่ประทับก็รับสั่งให้ประชุมสงฆ์ ประารภิกษุที่ป่วยนั้น ทรงติเตียนว่า การกระทำเช่นนั้นไม่เหมาะสม ไม่ใช่กิจที่ควรทำของสมณะ ทรงห้ามการดัดและการรัดหัวไส้ (สตุถกมมํ วตฺถิกมมํ) ในที่แคบประมาณ ๒ นิ้ว เพราะอวัยวะที่แคบมีผิวหนังอ่อน แผลงอกเต็มยาก ผ่าตัดไม่สะดวก รูปใดขึ้นทำเป็นอาบัติอุลลัจจัย^{๖๗}

แต่การรมควันและการใช้ยาทาไม้ได้ห้ามไว้ ส่วนภายในทวารหนักนั้น ควรหยดน้ำต่างและกรอกน้ำมันด้วยกรวยใบไม้และเกลียวซูดที่ทายาแล้ว หรือหลอดไม้ไผ่^{๖๘} ปัจจุบันนี้วิทยาการทางการแพทย์มีความทันสมัยมาก มีความปลอดภัยสูง จึงน่าจะอนุโลมให้รักษาด้วยการผ่าตัดได้

^{๖๒} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๓๖๔-๓๖๗/๑๑๘-๑๒๐.

^{๖๓} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๔/๕๑. (พรดิก อ่าน พัน-ระ-ตัก)

^{๖๔} วิ.อ. (บาลี) ๗/๑๗๖ ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย.

^{๖๕} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๕๓๓/๕๗๔.

^{๖๖} ข.ธ.อ. (บาลี) ๒/๒๗ ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย.

^{๖๗} วิ.ม. (บาลี) ๕/๕๗/๖๙-๖๗.

^{๖๘} วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๙๒ ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย.

พระเจ้าพิมพิสาร ทรงประชวรด้วยโรคริดสีดวงอก ได้รับการรักษาจากหมอชีวกโกมารภัจจ์ โดยหมอได้อาเภ็บซ้อนอาเยา แล้วก็เดินไปในราชสำนัก ได้ตรวจพระอาการรักษาเพียงทายาครั้งเดียว เท่านั้นริดสีดวงก็หายเลย^{๖๙}

กลุ่มที่ ๓ โรคที่มีสาเหตุมาจากลมในกาย

(๑) โรคลม (วาตโรค) มีวิธีการรักษาดังนี้

(ก) การรักษาด้วยน้ำมันผสมกับน้ำเมา พระปิตินทวัจฉะอาพาธเป็นโรคลม แพทย์ทำการรักษาโดยใช้น้ำมันผสมน้ำเมา อนึ่งน้ำเมานี้ให้ใช้เป็นกระสายยาหรือใช้ประกอบกับยาชนิดอื่นเพื่อรักษาโรคได้ โดยมีข้อแม้ว่า น้ำมันที่ผสมน้ำเมาแล้วนั้นจะต้องไม่มีสี กลิ่น รส ของน้ำเมา แต่ถ้าผสมเหล้ามากเกินไป ก็ให้ใช้เป็นยาสำหรับทาส่วนที่เป็นโรคเท่านั้น ห้ามดื่ม หากละเมิดต้องเป็นอาบัติปาจิตตีย์ อนึ่งเมื่อเคี้ยวหรือผสมน้ำมันเสร็จแล้วก็ให้เก็บยาไว้ในลังจัน ที่ทำด้วยโลหะ ไม้ ผลไม้แห้ง (โลหตุมพิ กณฐตุมพิ ผลตุมพิ)^{๗๐} อย่างใดอย่างหนึ่ง

(ข) การรักษาด้วยกากเปรียง พระชตมัตถทนายกเถระได้เล่าถึงอดีตชาติของตนเองว่า ท่านได้เห็นพระพุทธเจ้าอาพาธเป็นโรคลมอยู่ในป่า มีใจเลื่อมใสได้นำกากเปรียง (ขตมณฑ) เข้าไปถวาย เมื่อพระองค์ฉันแล้วก็หายจากโรคลม^{๗๑} เปรียง คือ นมส้มผสมน้ำแล้วเจียวให้แตกมัน จัดเป็นหนึ่งในปัญจโครส คือ นมสด นมส้ม เปรียง เนยข้น เนยใส (ชีรี ทิ ตกัม นวนินต์ สปปิ) เมื่อดื่มเปรียงแล้วสามารถบำบัดโรคลมได้ สรรพคุณแก้โรคลม

(๒) โรคลมเกิดในท้อง (อุทรวาตพาโธ) มีวิธีการรักษาดังนี้

(ก) การดื่มยาตองโลณโสจิริกะ ภิกษุรูปหนึ่งป่วยเป็นโรคนี้อ ท่านได้ดื่มยาตองโลณโสจิริกะ โรคก็หายขาด แต่ถ้าไม่อาพาธต้องเจื่อน้ำฉันอย่างน้ำปานะ^{๗๒}

ยาตองโลณโสจิริกะ คือ เกสรที่ปรุงด้วยข้าวทุกชนิด มีส่วนประกอบดังนี้ (๑) น้ำฝาดแห้งผลสมอ มะขามป้อม และสมอพิเภก (๒) ธัญชาติหรือพืชจำพวกข้าวทุกชนิด อปรันชาติหรือพืชจำพวกถั่ว งาม ผักทุกชนิด (๓) ข้าวสุกแห่งธัญชาติทั้ง ๗ ชนิด คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ข้าวเหนียว ข้าวละมาน ข้าวฟ่าง ลูกเดือย หญ้ากับแก้ม (พอค้ำตีเมีย) (๔) ผลไม้ทุกชนิดมีผลกล้วยเป็นต้น ผลไม้ที่งอกในหัวทุกชนิด เช่น ผลหวาย การะเกต และเป้ง เป็นต้น (๕) เนื้อปลาและเนื้ออื่น ๆ (๖) เกสรหลายอย่าง มีน้ำผึ้ง น้ำอ้อย เกลือสินเธาว์ เกลือธรรมดา (๗) เครื่องเทศ เป็นต้น โดยให้อาของทุกอย่างดังกล่าวใส่รวมกันลงในหม้อ ปิดฝา ไล่ปากหม้อไว้อย่างดีแล้วเก็บไว้ ๑-๓ ปี ยาโลณโสจิริกะนี้กลั่นให้มี

^{๖๙} วิ.ม. (บาลี) ๕/๑๓๑/๑๗๗-๑๗๘. (เนื้อเรื่องไม่ได้ระบุว่ายาอะไร)

^{๗๐} วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๙/๔๘-๔๙. ลักจัน (ลัก-กะ-จัน) คือ หม้อบรรจุน้ำในเวลาเดินทาง อย่างที่พระชุตงศ์ใช้

^{๗๑} ขุ.อ.ป. (บาลี) ๓๓/๘/๑๓๐. (เนื้อหาไม่ได้กล่าวถึงขั้นตอนการรักษา)

^{๗๒} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๘/๕๙.

สีเหมือนสีน้ำชมพู ใช้เป็นยาแก้โรคอย่างชะงัด สำหรับผู้เป็นโรคลม โรคไอ โรคเรื้อน โรคผอมเหลือง และโรคจิตสืดวงทวารเป็นต้น และใช้เป็นเครื่องดื่มหลังรับประทานอาหารจะช่วยย่อยอาหารได้ดี ยานี้ ภิษุจะเอาผสมกับน้ำฉันทหลังอาหารก็ได้ หรือหากจะใช้รักษาโรคก็ได้ผลดีทีเดียว สรุปลแล้วยานี้เป็นทั้ง เครื่องดื่มรักษาโรคและเป็นยาเจริญอาหาร^{๗๓}

(ข) การดื่มยาคุ เมื่อคราวพระพุทธรองค์ประจวบด้วยโรคลมเกิดในพระอุทร ทรงบำบัด ด้วยการฉินยาคุปรุงด้วยของ ๓ อย่าง คือ งา ข้าวสาร ถั่วเขียว อากาการประจวบก็ดีขึ้น^{๗๔}

(ค) การรักษาพระทวารเทียม (ลสุณ) พระสารีบุตรอาพาธเป็นลมเสียดท้อง ท่านได้ฉิน ทวารเทียมที่พระโมคคัลลานะนำมาถวาย ก็หายจากโรคนี้อันหนึ่งกระเทียมนี้พระองค์ทรงอนุญาตให้ฉินได้ เมื่ออาพาธ เมื่อไม่อาพาธห้ามฉิน แต่เมื่อนำมาปรุงกับอาหารก็สามารถฉินได้^{๗๕}

(ง) การอาบน้ำอุ่นและการฉินน้ำอุ่นละลายยา พระผู้มีพระภาคประจวบด้วยโรคลม รับสั่งให้พระอุปัฏฐากไปขอน้ำร้อนที่บ้านเวทิตพราหมณ์ พราหมณ์ก็ให้คนใช้ถือกาน้ำร้อน และหอน้ำห้อย (อุณงโททกสส กาโซ, ปาณิตสส ปุฏ) ไปถวายพระอุปัฏฐาก พระองค์ครั้นทรงสนาน แล้วก็ฉินน้ำอ้อยกับน้ำร้อนที่อุปัฏฐากเตรียมไว้ ต่อมาทรงหายประชวร^{๗๖} การอาบน้ำอุ่นและน้ำอ้อย ละลายน้ำร้อนจึงสามารถแก้โรคนี้อันได้

(จ) การต้มน้ำแกงปลาตะเพียน ครั้งหนึ่งพระนางพิมพาเถรีมีโรคลมกำเริบขึ้น พระสารีบุตรได้ไปเข้าเฝ้าพระเจ้าปเสนทิโกศล ได้ขอข้าวสารที่หุงเสร็จแล้วผสมกับเนยใสใหม่ ปรุงรสด้วย น้ำแกงปลาตะเพียนแดง (โรหิตมจฺรสนวสปปิมิสฺสํ สาลีสฺสํ) แล้วก็สั่งให้พระราหุลภทระนำไป ถวายพระเถระผู้ชนี้ เมื่อเสวยแล้วโรคลมในท้องก็บรรเทาลง^{๗๗} น้ำแกงต้มปลาตะเพียนแดง มี คุณสมบัติรักษาโรคลมเป็นอย่างดี

(ก) โรคลมเสียดยกตามข้อ (ปพฺพวาโต) พระปิลินทวัจจะป่วยด้วยโรคนี้อันได้รักษาโดยการ ระบายโลหิตออกด้วยเขาสัตว์ (วิสาณ)^{๗๘} และด้วยมิต (สตถถ)^{๗๙} นอกจากนั้นแล้วยังสามารถรักษา การแช่มือในน้ำอุ่น อบด้วยไอน้ำ โดยการต้มนยาสมุนไพรบางชนิด และการอบตัวด้วยไอน้ำจากใบปอ^{๘๐}

^{๗๓} วิ.อ. (บาลี) ๑/๕๘๖๓/๑๘๙ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

^{๗๔} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๙/๕๙-๖๑.

^{๗๕} วิ.ม. (บาลี) ๗/๑๘๗-๑๘๘/๗๓.

^{๗๖} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๖๘๒-๖๘๕/๒๕๗.

^{๗๗} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๔/๑๗๔-๑๗๘ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

^{๗๘} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๐/๕๐.

^{๗๙} วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๙๐ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

^{๘๐} ทิวา ธรรมอำนวยการ, “พุทธศาสนาและการรักษาพยาบาล : วิเคราะห์บทบาทของพระสงฆ์ในการ รักษาพยาบาลชาวบ้านในเขตกรุงเทพมหานครและจังหวัดใกล้เคียง”, หน้า ๙.

(๔) โรคลมตามอวัยวะ (องควาโต) ท่านปิลินทวัจฉะอาพาธเป็นโรคลมตามอวัยวะ ได้รับความรักษาด้วยการขับเหงื่อออกจากร่างกาย (เสทกมม) ซึ่งมี ๔ วิธี คือ

(ก) การรมควันจากการเผาใบไม้ โดยเข้าไปอยู่ในกระโจมควัน (สมภารเสท)^{๘๑}

(ข) การนึ่งกายโดยให้บรรจุก้อนไฟให้เต็มหลุมประมาณเท่าตัวคน แล้วกลบด้วยฝุ่นและทรายเป็นต้น ลาดใบไม้ชนิดต่าง ๆ ที่แก่ลมได้บนหลุมนั้น ให้ทาลำตัวด้วยน้ำมันแล้วนอน พลิกไปมาบนใบไม้นั้น วิธีนี้เรียกว่า การรมใหญ่ (มหาเสท)

(ค) การอาบน้ำต้มสมุนไพรแล้วก็เข้ากระโจมอบตัวให้เหงื่อออก (ภงโคทพท)

(ง) การลงแช่น้ำอุ่นในอ่างหรือรางน้ำเพื่อให้เหงื่อออก (อุทกโกฏฐก)^{๘๒}

กลุ่มที่ ๔ โรคอื่น ๆ

(๑) การรักษาโรคทางตา (จักษุโรค) ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคที่ดวงตา [เนื้อหาไม่ได้ระบุว่า เป็นโรคอะไร] เหล่าภิกษุจึงท่านพาไปถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ท่านได้ใช้ยาหลอดตา (อณฺชน) คือ ยาหยอดตาสีดำ ยาล้างตา ยาหยอดตาทำจากสมุนไพรเกิดในกระแสน้ำ หรดาลกลีบทอง (ดินสอพอง) และเขม่าไฟ (กาฬยชน รสณฺชน โสตยชน เครุก ปกถล) นอกจากนั้นยังมีสมุนไพรจำพวก ไม้จันทร์ กฤษณา กระลำพัก ต้นเฉียง หัวหมู (จนฺทนิ ตีรี กาพานุสารี ตาลีส ภัททมุตตก) สามารถนำไปผสมเป็นยาหยอดตาได้ ให้เก็บไว้ในกลักยาหยอดตา (อณฺชน) ที่ทำจากงา เขาสัตว์ ไม้้อ ไม้ไผ่ ยางผลไม้ โลหะ เปลือกสังข์เท่านั้น กลักยาดานั้นให้มีฝาปิดกันฝุ่นละออง ใส่ถุงเก็บไว้อย่างดี ส่วนวิธีการใช้นั้น ให้ใช้นิ้วมือป้ายยาทา แต่วิธีนี้อาจทำให้ขนตาซ้าอักเสบ หรือจะใช้ไม้ป้ายตา (อณฺชนนิสลาภา) ที่ทำจากกระดูก งา เขา เปลือกสังข์ ให้เก็บไว้กับกลักยา^{๘๓} เครื่องยาอื่น เช่น ดอกอุบล เขียวเป็นต้นก็ใช้ได้^{๘๔}

(๒) โรคร้อนในหรือเป็นไข้ตัวร้อน (ทโท, ทาโท) พระสารีบุตรอาพาธเป็นไข้ตัวร้อน ท่านได้รับความรักษาโดยการฉนฺรากบัวและเง่าบัวสด ๆ (ภิว, มุลาภิกา) ท่านก็หายจากโรคนี้^{๘๕} เพราะคุณสมบัติของ รากบัวหรือเง่าบัวนั้นสามารถแก้ร้อนในได้

(๓) โรคคิซ่านหรือโรคผอมเหลือง (ปณโรคาพาโธ) มีวิธีการรักษา ดังนี้

(ก) การดื่มยาสมอดองน้ำมูตร ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคผอมเหลือง ได้ทำการรักษาโดยการดื่มยาผลสมอดองน้ำมูตรโค (มุตฺตหรือภูก)^{๘๖} ยาดองน้ำมูตรนี้ถือว่าเป็นหนึ่งในปัจจัยสี่ที่จำเป็น

^{๘๑} กระโจม คือ ฝา (สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ที่ทำเป็นลอมเพื่อเข้าไปอยู่ให้เหงื่อออก เช่น เข้ากระโจม

^{๘๒} วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๙/๔๙. ตูรายละเอียดใน วิ.อ. (บาลี) ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย.

^{๘๓} วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๗/๔๕-๔๗.

^{๘๔} วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๘๙ ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย.

^{๘๕} วิ.ม. (บาลี) ๕/๕๕/๖๕-๖๗.

สำหรับพระสงฆ์ซึ่งเรียกว่า นิสสัย ๔ คือ อาหารบิณฑบาต ผ้าบังสุกุลจีวร เสนาสนะคือโคนไม้ และยา
ดองด้วยน้ำมูตรเน่า^{๘๗} ยาดองน้ำมูตรนี้เมื่อเอาไปผสมกับยาต่าง ๆ จะมีสีไม่สวย กลิ่นไม่หอม และมีรส
ไม่อร่อย จึงดื่มยาก^{๘๘} เมื่อทานแล้วไม่มีโทษแก่ร่างกาย^{๘๙} สามารถแก้โรคผอมแห้งแรงน้อย และเป็นยา
บำรุงร่างกายให้แข็งแรง^{๙๐}

(ข) การรักษาด้วยเนยใส พระเจ้าปชโชตแห่งกรุงอุชเชนี ประชวรด้วย โรคผอมเหลือง
หมอซึกได้เข้าเฝ้าตรวจพระอาการแล้วกราบทูลว่า การรักษาที่พระองค์ต้องเสวยเนยใสที่หุงแล้ว
แต่เนยใส่นั้นไม่เป็นที่ถูกพระทัยของพระองค์ จึงบอกให้หมอสีกเสวยเนยใสเสีย^{๙๑} แต่โรคนี้ต้องรักษา
ด้วยเนยใสเท่านั้น ด้วยความลาดหมอจึงคิดอุบายหุงเนยใสให้มีสี กลิ่น รส เหมือนน้ำฝาด ผสมกับ
เภสัชนานาชนิด ให้พระองค์เสวยจนหายประชวร^{๙๒}

(ค) การรักษาด้วยยาดองน้ำค้างดอกทองกวาว โดยให้ตัดต้นทองกวาว (กิสฺกุรุกฺโข)^{๙๓}
ตากแดดให้แห้ง แล้วก็เผาเอาเถ่าถ่านไปแช่น้ำให้ละลาย แล้วก็เอาน้ำค้าง (ชาโรทก) ของต้นทองกวาว
นั้น มาผสมเข้ากับยาชนิดต่าง ๆ (เนื้อหาไม่ได้ระบุว่ายาอะไร) ทำให้เป็นยาดอง (อริฏฺฐุ) แล้วดื่ม
กินก็จักหายจากโรค ร่างกายแข็งแรง ผิวพรรณผ่องใส^{๙๔} ยาดองอริฏฺฐุนี้ไม่น้ำเมา ถ้าจะผสมกับรส
ของมะขามป้อมเป็นต้นก็ได้ อาจจะมีกลิ่นและรสคล้ายน้ำเมาแต่ไม่เมา เมื่อพระภิกษุฉันแล้วไม่เป็น
อาบัติ^{๙๕} เพราะเป็นยารักษาโรค

(๔) โรคปวดศีรษะ (สีสาภิตาโป) มีวิธีการรักษา ดังนี้

(ก) การใช้น้ำมันทาและการนัตถุ พระปิลินทวัจฉะปวดศีรษะ ได้ใช้น้ำมันทาศีรษะ
(ไม่ได้บอกว่าเป็นน้ำมันอะไร) เมื่อไม่หายก็นัตถุยา (นตฺถุกุมมิ)^{๙๖} โดยใช้กล้อยา (นตฺถุกรรมิ) ที่ทำด้วย

^{๘๖} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๔/๕๑.

^{๘๗} วิ.ม. (บาลี) ๔/๘๗/๑๐๖; ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๓๙/๔๐๙.

^{๘๘} ม.มู. (บาลี) ๑๒/๔๐๖/๕๓๒.

^{๘๙} อ.จตุก.ก. (บาลี) ๒๑/๒๗/๓๔.

^{๙๐} ทิวา ธรรมอำนวยการ, “พุทธศาสนาและการรักษาพยาบาล : วิเคราะห์บทบาทของพระสงฆ์ในการ
รักษาพยาบาลชาวบ้านในเขตกรุงเทพมหานครและจังหวัดใกล้เคียง”, หน้า ๙.

^{๙๑} พระราชาองค์นี้ในอดีตชาติได้เป็นแมลงป่อง (วิจฉิโก) เนยใสเป็นยาที่สามารถกำจัดพิษแมลงป่องได้
ดังนั้น ท้าวเธอจึงประสงค์จะเสวยเนยใส, ตูรายละเอียดใน วิ.อ. (บาลี) ๒/๒๒๔ ฉบับมหาจุฬาลงกรณ.

^{๙๒} วิ.ม. (บาลี) ๕/๑๓๔/๑๘๔-๑๘๘.

^{๙๓} ภาคเหนือเรียกต้นทองกวาว, ภาคกลางเรียก ทองหรือทองธรรมชาติ, สีสานเรียก จาน.

^{๙๔} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๑๑๗ ฉบับมหาจุฬาลงกรณ.

^{๙๕} วิ.อ. (บาลี) ๒/๔๕๑ ฉบับมหาจุฬาลงกรณ.

^{๙๖} การนัตถุยา คือ การเป่าหรือสูดยาผงหรืออย่างใดอย่างหนึ่งเข้าทางจมูก.

กระดุก เขา ไม้้อ ไม้ไผ่ ยาง ผลไม้ โลหะ เปลือกสังข์อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น ต่อมาให้ใช้กล้องที่เป็น หลอดคู่เพื่อนัตถุยาให้เท่ากัน แม้กระนั้นก็ยัง ไม่หาย จึงเปลี่ยนมาใช้วิธีสุดควัน (ธูม ปาตุ) และเพื่อ ป้องกันมิให้แสบร้อนในลำคอ อาจจะใช้กล้องสุดควัน (ธูมเนตต์) ที่ทำด้วยกระดุก เขาสัตว์ ไม้้อ ไม้ไผ่ ยาง ผลไม้ โลหะ เปลือกสังข์อย่างใดอย่างหนึ่งได้ ให้เก็บรักษาไว้ให้ดี^{๙๗} ส่วนการนัตถุยานี้พึง ระมัดระวังในการทำ เพราะอาจถึงแก่ชีวิตได้^{๙๘}

(ข) การนัตถุด้วยเนยใสผสมยาต่าง ๆ ภรรยาของเศรษฐีชาวเมืองสาเกต ปวดศีรษะอยู่ ๗ ปี หมอซึกได้ทำการรักษา โดยการใช้น้ำมันของมือ เคี้ยวผสมกับยาต่าง ๆ ให้ภรรยาเศรษฐี นอนหงายแล้วให้นัตถุยา เนยใสก็ไหลออกมาทางปาก ไม่นานโรคปวดศีรษะก็หาย^{๙๙}

(๕) อาพาธเพราะผีเข้า (อมนุสสิกาพาธ) มีวิธีการรักษาดังนี้

(ก) การให้กินเนื้อเลือดสด ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเพราะผีเข้า อาจารย์และอุปัชฌาย์ ช่วยกันรักษาเธอก็ไม่หาย เธอเดินไปที่เชียงแล่มหมู (สุกรสุน) หยิบกินเนื้อดิบ (อามกมัส) ต้มเลือดสด (อามกโลหิต) อาพาธเพราะผีเข้านั้นก็หายดังปลิดทิ้ง ต่อมาพระพุทธร่องค์จิ่งทรงอนุญาตให้ภิกษุที่ป่วย เพราะผีเข้าฉันเนื้อดิบ เลือดสดได้^{๑๐๐} อมุนุสย์ครั้งนี้ได้เคี้ยวกินเนื้อดิบและต้มเลือดสดแล้วก็ออกไป ถือ ว่าภิกษุไม่ได้ฉัน^{๑๐๑}

(ข) การให้กินของบางอย่าง เมื่อมณัฑพิยกุมาร พร้อมกับบรรดาพราหมณ์ที่มาบริโภคน้ำ อาหารที่บ้านกุมาร พุดจาไม่สุภาพต่อมาตั้งคฤหาสน์ ทำให้เทวดาผู้รักษาพระนครทั้งหลายโกรธ จึง รวมตัวกันทรมาณโดยจับคอบิดากลับไปมา ให้มีนัยน์ตาขวาง ให้มือเท้าเหยียดตรงแข็งทื่อ บ้างก็ให้ ส้ารอกน้ำลายไหลนอนดิ้นไปมาอยู่ เมื่อนางทิฐุมังคลิกามารดาของกุมารทราบข่าว ด้วยความรักลูก จึงไปขอโทษต่อมาตั้งคฤหาสน์ ๆ ได้เทก้อนข้าวที่เหลือจากบริโภคน้ำพร้อมกับน้ำล้างมือลงในขันทอง สั่งว่า ให้หยอดน้ำครึ่งหนึ่งจากส่วนนี้ใส่ในปากกุมารก่อน ส่วนที่เหลือให้เทลงตุ่มเอาน้ำผสมให้มาก โดยประมาณแล้วให้หยอดลงในปากพราหมณ์ ด้วยเหตุนี้เทวดาก็จะหนีไปเอง นางก็ทำตามที่ฤๅษี บอกทุกประการ และได้ผลตามที่กล่าว^{๑๐๒}

(๖) การรักษาโรคที่เกิดจากยาแฝดและยาพิษ มีวิธีการรักษาดังนี้

^{๙๗} วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๘/๔๗-๔๘.

^{๙๘} วิ.ม.หา. (บาลี). ๑/๒๑๔/๑๕๕.

^{๙๙} วิ.ม. (บาลี) ๕/๑๓๐/๑๗๓-๑๗๖. (ขอมมือหรือ ปลโต, ฝ่ามือที่รวมนิ้วมือให้ห่อเข้า)

^{๑๐๐} วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๖/๔๔.

^{๑๐๑} วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๘๙ ฉบับมหาจุฬารัฐกถา.

^{๑๐๒} ชุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๒๐๓๓-๒๐๕๓/๔๐๙-๔๑๓; ชุ.ชา.อ. (บาลี) ๗/๑-๑๖ ฉบับมหาจุฬารัฐกถา.

(ก) การรักษาโรคที่เกิดเพราะถูกยาแฝด (ชรทินนกาพาโธ) ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธ ถูกยาแฝด ซึ่งเป็นยาที่หญิงแม่เรือนทำ ได้รักษาโดยตีม้น้ำที่ละลายจากดินที่ติดไถ (สีตาโลลี)^{๑๐๓} เนื้อหาไม่ได้บอกว่ายหายหรือไม่ แต่พระพุทธองค์ได้ทรงอนุญาตให้ใช้ยาวนานนี้ อาการของโรคอาจจะหายขาดหรืออาจจะดีขึ้นก็ได้ สรรพคุณแก้ยาแฝด

(ข) การรักษาโรคมึสาเหตุจากการตีมยาพิษ เมื่อภิกษุรูปหนึ่งป่วยเพราะตีมยาพิษ ท่านได้รับการรักษาด้วยการตีม้น้ำผสมคูด (คูด ปาตุ) ถ้าเป็นคูดที่ภิกษุหยิบไว้ขณะกำลังถ่าย ไม่จำเป็นต้องรับประทาน^{๑๐๔} เมื่อคูดตกถึงพื้นแล้ว ให้นำมาละลายน้ำต้องรับประทานก่อนจึงฉันได้^{๑๐๕} การให้ภิกษุฉันน้ำเจือคูดอาจเป็นวิธีช่วยให้ผู้ตีมยาพิษ อาเจียนเอายาพิษออกมาก็ได้^{๑๐๖} สรรพคุณแก้ยาพิษ

(ค) เนยใส น้ำส้ม น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ทรงอนุญาตให้ใช้รวมกันแก้โรคลงแดง^{๑๐๗}

(ง) โรคเรื้อรัง หรือ โรคกายประกอบด้วยโทษมาก (อภิสนนกาโย) โรคนี้เกิดจากการรับประทานอาหารที่ดีประณีต แล้วไม่ได้ออกกำลังกายร่างกายจึงสะสมเอาสารอาหารที่เกินความจำเป็นไว้ ทำให้กลายเป็นพิษ แล้วทำให้เจ็บป่วยบ่อย ร่างกาย ไม่แข็งแรง ผิวเศร้าหมอง ซึ่งมีวิธีการรักษาดังนี้

(ก) การทานยาถ่ายและบริโภคน้ำอาหารอ่อน ๆ ภิกษุรูปหนึ่งเป็นโรคนี้ ทำให้ป่วยบ่อย ได้รักษาด้วยการตีมยาประจุถ่าย (วิเรจณี) เพื่อถ่ายเอาสารพิษและของเสียออกทางทวารหนัก ต่อมาก็กินอาหารอ่อน ๆ เช่นน้ำข้าวใส (อจฉกณชิก) น้ำถั่วเขียวต้มไม่ซัน (อกภฺยฺยสฺ) น้ำถั่วเขียวต้มที่ซันนิดหน่อย (กฏากฏ) น้ำเนื้อต้ม (ปฏิจฉาพณีย) อาการก็ดีขึ้น^{๑๐๘} น้ำเหล่านี้มีคุณสมบัติคล้ายกับอาหารบำรุงกำลังประเภทซูปไก่ ซูปเนื้อ เป็นต้น ที่มีวิตามินสูงและย่อยง่าย เหมาะแก่ผู้ป่วย^{๑๐๙} พึงสังเกตว่าเมื่อถ่ายระบายของเสียออกแล้ว ร่างกายอาจอ่อนแอเพราะเสียน้ำไปมาก การได้อาหารอ่อน ๆ เช่นน้ำข้าวใส น้ำเนื้อต้ม เป็นต้น ที่ไม่เป็นอันตรายต่อลำไส้หรือกระเพาะ จะมีประโยชน์ต่อการบำรุงร่างกาย นับว่าเป็นวิธีการที่ดี

^{๑๐๓} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๔/๕๑.

^{๑๐๔} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๓/๕๑.

^{๑๐๕} วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๙๑ ฉบับมหาจุฬารัฐกถา.

^{๑๐๖} ทิวา อำนวยโชค, “พุทธศาสนาและการรักษาพยาบาล : วิเคราะห์บทบาทของพระสงฆ์ในการรักษาพยาบาลชาวบ้านในเขตกรุงเทพมหานครและจังหวัดใกล้เคียง”, หน้า ๑๐.

^{๑๐๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๘๕/๕๒๔.

^{๑๐๘} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๔/๕๒.

^{๑๐๙} นภาพร นำบุญจพล, “บทบาทของพระสงฆ์ไทยที่มีต่อสาธารณสุขมูลฐาน : ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดนครราชสีมา”, หน้า ๑๖๓.

เมื่อครั้งที่พระพุทธองค์อาพาธเป็นโรคนี้อันตรายถึงพระวรกายหมักหมมด้วยสิ่งอันเป็นโทษมาก (กาโย โทสาภิสฺสนโน) จึงบอกให้พระอานนท์ไปหาญาติจากหมอชิวก เมื่อหมอได้ทราบความจริงแล้วก็พูดกับพระอานนท์ว่า ควรให้พระองค์ทำพระวรกายให้ชุ่มชื้น (กายํ สีนฺเหถ) สัก ๒-๓ วันก่อน ครั้นได้เวลาแล้วหมอก็เอาก้านอุบล ๓ ก้านมาอบด้วยยาต่าง ๆ แล้วให้พระองค์สูดก้านที่ ๑ ก้านนี้จะทำให้พระองค์ถ่าย ๑๐ ครั้ง แล้วถวายก้านอุบลที่ ๒ ก็ถ่าย ๑๐ ครั้ง แต่ครั้งถวายก้านที่ ๓ แล้วพระองค์ก็ทรงถ่ายไป ๒๙ ครั้ง เหลือครั้งเดียว ขณะนั้นหมอกำลังจะเดินกลับบ้าน พอไปถึงประตูวัด ก็ย้อนกลับมาทูลให้พระองค์สร่งน้ำอุ่นที่พระอานนท์ต้มไว้ พอสร่งเสร็จพระองค์ก็ถ่ายเป็นครั้งที่ ๓๐ พอดี หมอก็บอกว่า ไม่ควรเสวยพระกระยาหารที่ปรุงด้วยน้ำต้มผักต่าง ๆ จนกว่าจะมีอาการจะดีขึ้น ต่อมาพระองค์ก็หายเป็นปกติ^{๑๑๐}

(ข) การเดินจงกรม ฝึกหัดทั้งหลายฉันทอาหารประณีต ร่างกายก็เลยเกิดโทษสิ่งสมทำให้ป่วยบ่อย ต่อมาหมอชิวกผ่านมาเห็นเหล่าภิกษุมีลักษณะดังกล่าว จึงเข้าไปหาพระพุทธองค์ แล้วขออนุญาตให้สร้างที่จงกรมและเรือนไฟ (จกฺกมํ ชนฺตาชฺวรํ) เพื่อให้ภิกษุเดินจงกรมและอบไอน้ำในเรือนไฟ บำบัดโรค จะทำให้มีอาพาธน้อย พระองค์ก็ทรงอนุญาตตามที่ขอ^{๑๑๑} การเดินเป็นการออกกำลังกาย พลังงานจะเผาผลาญอาหารและนำพาสารอาหารที่เจือปนด้วยสารพิษต่าง ๆ ที่สะสมในร่างกายออกไปด้วย สารพิษนั้นจะออกมาทางอุจจาระปัสสาวะและทางผิวหนังพร้อมกับเหงื่อ ดังนั้นการเดินจงกรมจึงทำให้มีอาการเจ็บป่วยลดน้อยลงได้ อนึ่งการเดินจงกรมนี้มีอานิสงส์ ๕ ประการคือทำให้ร่างกายแข็งแรงอดทนต่อการเดินทางไกล ไม่เหน็ดเหนื่อย อดทนต่อการทำงาน ไม่เป็นคนขี้โรค อาหารย่อยได้ดี ทำให้สมาธิตั้งอยู่ได้นาน^{๑๑๒}

(๘) การรักษาโรคเกิดจากอุบัติเหตุและบาดแผล มีวิธีการดังนี้

(ก) การใช้น้ำมันทา เท้าของพระปิลินทวัจฉะมีอาการบวมแตก ได้ทำการรักษาด้วยยาทาเท้า (ปาทพภฺยชนิ) ครั้นโรคไม่หายก็ได้ปรุงน้ำมันทาเท้า (ปชฺช) ^{๑๑๓} น้ำมันชนิดนี้ใช้ทาและนวด บำบัดอาการเจ็บปวดและบาดแผลที่ชอกช้ำ หือเลือด เป็นต้น แม้แต่สัตว์อย่างนกที่บาดเจ็บที่แข้งก็สามารถนำน้ำมันชนิดนี้มานวดให้ได้^{๑๑๔} สรรพคุณ แก้อโรคเท้าแตก

^{๑๑๐} วิ.ม. (บาลี) ๕/๑๓๕/๑๘๘-๑๙๐.

^{๑๑๑} วิ.จ. (บาลี) ๗/๗๘-๗๙/๒๙-๓๔.

^{๑๑๒} อัง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๙/๓๑.

^{๑๑๓} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๑/๕๐. (ยาทาเท้า (ปาทพภฺยชนิ) นี้ มีเนยใสเป็นส่วนประกอบ, ดู วิ.ม. (บาลี) ๕/๑๓๐/๑๗๖, ส่วนน้ำมันทาเท้า (ปชฺช) นี้มีน้ำเมาเป็นส่วนประกอบและต้องหุงหรือเคี่ยวผสมยาชนิดอื่น, ดู วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๙๐ ฉบับมหาจุฬารัฐสภา.

^{๑๑๔} ชุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๑๙๙-๒๔๘/๗๗-๘๗; ชุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๒๕๘ ฉบับมหาจุฬารัฐสภา.

(ข) การรักษาบาดแผลด้วยพุทธานุภาพ อุบาสิกาสุปปิยา ได้เดินตามกฏิภายในวัดและปวารณาตัวเองว่า จะนำสิ่งของที่พระสงฆ์ต้องการมาถวาย ภิกษุรูปหนึ่งฉันทาย่าได้บอกอุบาสิกาว่า ต้องการน้ำเนื้อต้มอุบาสิการับปากจะทำถวาย พอกลับบ้านแล้วให้คนใช้ไปซื้อเนื้อที่ตลาด แต่หาซื้อไม่ได้เพราะวันนั้นไม่มีใครฆ่าสัตว์ อุบาสิกาคิดว่า หากภิกษุที่ป่วยไม่ได้น้ำเนื้อต้ม อาหารก็จะรุนแรง อาจถึงมรณภาพได้ การที่ตนเองรับคำแล้ว ไม่จัดถวายนั้นไม่สมควรเลย จากนั้นก็ได้หยิบมัดหันเนื้อมา เชือดเนื้อของตนเอง แล้วส่งให้หญิงรับใช้ให้เอาไปทำเป็นน้ำเนื้อต้ม แล้วนำไปถวายพระที่ป่วย เมื่อสามีทราบข่าวก็ยินดีที่ภรรยาได้ทำบุญอันยิ่งใหญ่ วันต่อมาได้ถวายอาหารแก่พระสงฆ์มีพระพุทธานุภาพเป็นประธาน สามีได้พยุงบานสุปปิยามาเฝ้าตามคำสั่งของพระพุทธานุภาพ ทันทันที่นางเห็นพระผู้มีพระภาคเท่านั้น บาดแผลที่ฉกรรจ์ได้งอกขึ้นเต็ม มีผิวพรรณเรียบสนิท มีขนเกิดขึ้นทันที ทั้งสามีภรรยาต่างรำเรงยินดีว่า น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยมีเลยเช่นนี้ พระตถาคตทรงมีฤทธิ์มีพระอานุภาพมาก แล้วก็ถวายอาหาร^{๑๑๕}

การที่บาดแผลหายสนิทดีนั้น อาจจะเป็นเพราะความที่อุบาสิกามีความอิมเอบใจที่ได้ทำบุญ และได้เห็นพระพุทธานุภาพผู้เป็นที่รักเคารพ ความอิมเอบใจนี้ย่อมจะแผ่ไปทั่วร่างกาย ทำให้ร่างกายปรับสภาพซ่อมแซมส่วนที่สึกหรอได้เป็นอย่างดี ดังนั้นความอิมเอบใจ ความสบายใจ ความสุขใจนี้จึงนับว่าสำคัญยิ่ง เมื่อมีความสุขทางใจแล้วร่างกายก็จะพลอยมีความสุขไปด้วย สรรพคุณแก้โรคทางใจ

(ค) การบำบัดความหนาว ความร้อน (สีต.อณฺท) เมื่อร่างกายได้สัมผัสความหนาวและความร้อน อาจทำให้เกิดความเจ็บป่วย ร่างกายลำบากเป็นทุกข์ กระสับกระส่าย อาจนำไปสู่การเป็นโรคอย่างอื่นได้ ดังนั้นการที่ร่างกายรู้สึกหนาวและรู้สึกร้อน จึงถือว่าเป็นโรค มีวิธีการบำบัดดังนี้

(ก) การบำบัดความหนาว ความหนาวที่เกิดจากอาการเป็นไขนั้นสามารถไ้ยารักษาโรคได้ ส่วนความหนาวที่เกิดจากลมและอากาศนั้น ควรบำบัดด้วยการอยู่ที่พักอาศัย การสวมใส่เสื้อผ้าหรือผ้าห่มที่หนา ๆ^{๑๑๖} การผิงแดด^{๑๑๗} และการผิงไฟ^{๑๑๘}

(ข) การบำบัดความร้อน ความร้อนที่เกิดภายในร่างกายที่เกิดจากอาการของโรคอย่างใดอย่างหนึ่ง บำบัดได้ด้วยการใช้ยา ส่วนความร้อนที่เกิดจากแสงแดดหรืออากาศร้อนนั้น สามารถบำบัดได้ด้วยการอยู่ในที่พักอาศัย การใช้ร่ม (ฉตฺต)^{๑๑๙} การลูบไล้ตามลาตัวด้วยเนยใส จันท์เทศและ

^{๑๑๕} วิ.ม. (บาลี) ๕/๕๘-๕๙/๖๙-๗๒. (ภิกษุห้ามฉันทาย่าเนื้อมนุษย์)

^{๑๑๖} วิ.ภิกษุณี. (บาลี) ๓/๑๓๙/๙๐.

^{๑๑๗} วิ.ม. (บาลี) ๒/๓๗๔/๒๔๓.

^{๑๑๘} วิ.ม. (บาลี) ๒/๖๐๕/๓๙๖.

^{๑๑๙} วิ.จู. (บาลี) ๗/๑๓๒-๑๓๔/๕๒-๕๓.

จันทน์แดงที่ผสมเนยใส การใช้พัดลม^{๑๒๐} การใช้เสื้อผ้าหรือผ้าห่มบาง ๆ (ลหุปาปุณณ)^{๑๒๑} หรือหาสถานที่ไม่อบอ้าว ที่มีอากาศถ่ายเทได้สะดวก ก็จะสามารถคลายความร้อนได้ ปัจจุบันนี้มีพัดลมไฟฟ้า หรือเครื่องปรับอากาศก็สามารถสามารถบรรเทาความร้อน ได้เป็นอย่างดี สรรพคุณ บำบัดความร้อนในร่างกาย

(๑๐) การบำบัดความหิวกระหาย ปวดอุจจาระปัสสาวะ อาการเหล่านี้ แม้ว่าจะเป็นธรรมชาติของร่างกาย ที่ต้องหิวกระหาย ต้องปวดอุจจาระปัสสาวะก็ตาม แต่เมื่ออาการเหล่านี้เกิดขึ้น ย่อมทำให้เกิดความลำบาก ความเจ็บปวด เกิดความกระสับกระส่าย บางครั้งอาจจะนำไปสู่การเกิดโรคอย่างอื่นตามมา ดังนั้นอาการเหล่านี้จึงถือว่าเป็นโรคไม่วิธีการบำบัดดังนี้

(ก) การบำบัดความหิวกระหาย การบำบัดความหิวกระหายนั้น จะต้องรับประทาน อาหารและน้ำดื่มที่มีประโยชน์ ไม่มีโทษเท่านั้น อาหารและน้ำถือว่าเป็นปัจจัยสี่ที่จำเป็นต่อชีวิต หากขาดอาหารแล้วร่างกายและจิตจะกระวนกระวาย เป็นโรคขาดอาหาร ไม่มีแรงจนนำไปสู่การเสียชีวิต แม้การปฏิบัติธรรมก็อาศัยอาหารอันเป็นที่สบายแก่ร่างกาย เพราะจะส่งผลต่อการบรรลุธรรม

เรื่องอัญญาตรอุบาสกเป็นตัวอย่างที่ดีคือ พระพุทธองค์ทรงเสด็จไปโปรดชายเชิญใจคนหนึ่ง ที่เมืองอาหตุ ชายคนนั้น ไปตามหาโคที่หายไป แต่พระองค์ก็ทรงรออยู่จนเขามาถึงแล้ว จึงรับสั่งให้นำอาหารที่เหลือจากที่ภิกษุฉันให้เขากิน ด้วยทรงทราบว่าถ้าเขายังมีความหิวอยู่ คงไม่สามารถบรรลุธรรมได้ เพราะจิตยังกระวนกระวายอยู่ หลังกินข้าวเสร็จ จิตก็สงบจากความกระวนกระวาย มีอารมณ์เป็นหนึ่ง จึงทรงแสดงอนุปพิทกถา และสั่งจะแก่เขา จนบรรลุโสดาบัน ตรัสกับพวกภิกษุว่า “ภิกษุทั้งหลาย ด้วยว่าชื่อว่าโรคเช่นกับโรคคือความหิวไม่มี^{๑๒๒} ดังนั้นความหิวความ กระหายนั้นต้องบำบัดด้วยการรับประทานอาหารให้ถูกหลักอนามัย และให้เพียงพอต่อความต้องการของร่างกาย ชีวิตจึงจะเป็นอยู่ต่อไปได้อย่างมีความสุข

อนึ่งข้าวยาคุหรือข้าวต้ม เป็นทั้งยาและอาหาร ซึ่งมีประโยชน์มากมายต่อสุขภาพ คือเป็นยาอายุวัฒนะ ทำให้ผิวพรรณผ่องใส ทำให้มีความสุข มีกำลังวังชา ทำให้สมองปลอดโปร่งเรียนรู้ได้ดี บรรเทาความหิวกระหายได้ ขับลมในท้องได้ดี ล้างลำไส้ได้ดี ย่อยอาหารได้ดี^{๑๒๓}

(ข) การบำบัดการปวดอุจจาระปัสสาวะ โรคนี้เป็นเรื่องธรรมชาติของร่างกาย ที่มีการกำจัดของเสียออกจากร่างกาย เป็นสิ่งที่จำเป็นต้องปฏิบัติตามความต้องการของร่างกายเป็นครั้งเป็นคราวไป เพื่อให้ร่างกายทำงานตามปกติ มีชีวิตอยู่ได้

^{๑๒๐} ม.มู.อ. (บาลี) ๒/๑๓๕ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

^{๑๒๑} วิ.ภิกษุณี. (บาลี) ๓/๑๔/๙๒.

^{๑๒๒} ภิกษุเว ชิมฆจฉนาโรคสทิสโส ทิ โรโค นาม นตถิ. ตูรายละเอียดยใน พุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๑๒๗-๑๒๘

ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

^{๑๒๓} วิ.ม. (บาลี) ๕/๖๑-๖๒/๗๘.

(๑๑) การบำบัดโรคเพราะถูกแมลงสัตว์กัดต่อย

(ก) การบำบัดโรคเพราะถูกเห็บและงูกัด การรักษาโรคที่ถูกสัตว์จำพวกนี้กัดต่อย ไม่มีปรากฏในพระไตรปิฎกชัดเจน ส่วนมากจะเป็นการแนะนำและการป้องกันมากกว่า เช่น พระพุทธองค์ทรงแนะนำให้ให้ภิกษุสงฆ์เป็นผู้อดทนต่อยุงและเห็บสัตว์ต่าง ๆ ^{๑๒๔} การสวมเสื้อผ้า การใช้มุ้งป้องกัน ^{๑๒๕} การก่อไฟให้เกิดควันเพื่อขับไล่ยุงมิให้รบกวน ^{๑๒๖} และการใช้พดปดยุง (มกสวีชนี) ที่ทำด้วยปอ แฝก และหางนกยูง ^{๑๒๗}

(ข) การรักษาโรคที่ถูกงูพิษกัด มีภิกษุรูปหนึ่งถูกงูกัด ได้รับการด้านการรักษาที่ชื่อ มหาวิภูหรือยาแก้พิษงู ๔ ขนาน คือ คูถ มูตร เถ้า และดิน (คูถ มูตต์ ฉาริกา) โดยให้กัปปิยการกหรือผู้อุปัฏฐากจัดทำแล้วประเคนให้ เมื่อไม่มีก็ให้หีบใช้ ได้เอง ^{๑๒๘} แม้ถูกสัตว์มีพิษอื่นกัดก็หีบใช้เองได้ ^{๑๒๙} สำหรับเถ้านั้นเมื่อไม่มีให้เผาไม้แห้งเอาเถ้า เมื่อไม้พินแห้งไม่มีก็ให้ตัดพินสดจากต้นไม้ทำเถ้าได้ ยามหาวิภูทั้งสี่นี้อนุญาตเฉพาะเวลาถูกงูกัดเท่านั้น ^{๑๓๐}

การใช้สมุนไพรที่มีพุทธานุญาตพิเศษ

มีขออนุญาตเป็นกรณีพิเศษบางสิ่งบางประการเกี่ยวกับการใช้เภสัชหรือสมุนไพร เป็นต้น อันจะเป็นประโยชน์ต่อการบำบัดโรคให้หายได้ ซึ่งเป็นสิ่งที่ควร ศึกษาและปฏิบัติให้ถูกต้อง ดังนี้

ก. เภสัช ๕

เมื่อคราวที่พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่เขตวันอาราม มีภิกษุหลายรูปอาพาธ ในฤดูสารทหรือฤดูใบไม้ร่วง แม้จะดื่มข้าวยาคุ หรือฉันทข้าวสวดยก็ยังไม่หายออกอยู่ จึงชูปวมอม มีผิวพรรณเศร้าหมอง และตามลำตัวเหลืองขึ้น เมื่อทรงทราบความจริงแล้ว ขณะที่ประทับอยู่ในที่สงัด ได้ดำริถึงวิธีบำบัด ทรงดำริ แค่ว่า ของ ๕ ชนิด คือ เนยเส เนยขัน น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย (สบปิ นวนินต์ เตลล์ มธ ผาณิต) เป็นทั้งเภสัชอยู่ในตัว และสามารถนำไปประกอบเป็นอาหารได้ จึงทรงจึงทรงอนุญาตเภสัชทั้ง ๕ เหล่านี้ โดยให้รับประเคนและฉันในกาล (ก่อนเพล) ต่อมาพระที่เป็นโรคในฤดูนี้แม้จะฉันอาหารที่ดีหรือไม่ก็ตาม แต่อาหารก็ยังไม่ย่อย ทำให้เบื่ออาหารอาการของโรคทรุดลง จึงทรงอนุญาตให้ฉันเภสัช ๕ ชนิดนี้ทั้ง

^{๑๒๔} ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๔๐๒/๒๗๑; อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๑๔/๑๕๘.

^{๑๒๕} วิ.จู. (บาลี) ๗/๗๗/๒๙.

^{๑๒๖} ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๐๙๔-๑๐๙๕/๒๓๒.

^{๑๒๗} วิ.จู. (บาลี) ๗/๑๓๐/๕๒.

^{๑๒๘} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๓/๕๑.

^{๑๒๙} วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๙๑ ฉบับมหาจุฬารัฐสภา.

^{๑๓๐} วิ.อ. (บาลี) ๒/๔๔๓ ฉบับมหาจุฬารัฐสภา.

ในกาลและนอกกาลได้^{๑๓๑} เกล็ดเหล่านี้ให้เก็บไว้ได้ ๗ วัน หากล่วงกำหนดนั้นไป ผิดอาบัตินิสัคคียปาจิตติย ต้องสละให้แก่งฆ์แก่คณะและแก่บุคคลอื่นจึงจะพ้นจากอาบัติได้

เนยใสและเนยข้นทรงอนุญาตให้ทำจากน้ำมันของโค แพะ กระบือ และสัตว์อื่น ๆ ส่วนน้ำมันทรงอนุญาตไว้ ๕ ชนิด คือ น้ำมันงา น้ำมันเมล็ดพันธุ์ฝักกาด น้ำมันมะขาง น้ำมันละหุ่ง น้ำมันเปลวสัตว์^{๑๓๒}

น้ำมันเปลวสัตว์ (วสา) ให้ทำจากสัตว์เหล่านี้ คือ หมู ปลา ปลาฉลาม จระเข้ หมู ลา (อจฉวส์ มจฉวส์ สุกุกวาส์ กุกรวส์ คทรกวส์) ที่รับประเคนในกาล เจียวในกาล กรองในกาล ใช้บริโภคอย่างน้ำมัน^{๑๓๓}

แม้บ่น้ำอ้อย (คฬ) ก็ฉันได้ตามสบาย เหมือนกับน้ำอ้อยที่ใช้เป็นเภสัชฉันในเวลาวิกาลได้^{๑๓๔} เมื่อป่วยก็สามารถฉันบ่น้ำอ้อยได้เลย ถ้าไม่ป่วยก็ให้เอาไปละลายน้ำก่อนจึงฉันได้^{๑๓๕}

ข. การใช้สมุนไพรรักษาโรค

พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ภิกษุที่ป่วยใช้สมุนไพรมากมายต่าง ๆ เป็นยารักษาโรค ดังนี้ คือ มูลเภสัช กสวามกสิข ปันณเภสัช ผลเภสัช ชตุเภสัช โลณเภสัช จุณเภสัช^{๑๓๖}

(๑) สมุนไพรมูลที่ได้จากราก (มูลเภสัช) ได้แก่ ขมิ้น ขิง ว่านน้ำ ว่านเปราะ อดุติพิต ข่า แฝก หัวหมู (หลิททา สิงคิเวร์ วัง วจตถ์ อติวิสา กฏกโรหิณี อูสิร์ กททมุตตก) หรือมูลเภสัชชนิดอื่นที่รับประทานได้ ไม่เป็นพิษ เมื่อรับประทานแล้วให้เก็บไว้ใช้จนตลอดชีพ ต่อเมื่อป่วยจึงให้ฉันได้ หากไม่ป่วยแล้วฉันยาพวกนี้ต้องทุกกฎ เมื่อต้องการมูลเภสัชชนิดละเอียดเป็นผง ก็ให้บดด้วยหินและลูกหิน (นิสโท นิสทโปโต)

นอกจากนั้นก็สามารถใช้กระเทียม (ลสุณ) รักษาโรคได้ เช่น โรคเสียดท้อง^{๑๓๗} หรือเมื่อเจ็บป่วยก็สามารถฉันกระเทียมล้วน ๆ ไม่ต้องผสมอย่างอื่น^{๑๓๘}

(๒) สมุนไพรมูลที่ได้จากน้ำผาด (กสวามกสิข) ได้แก่ น้ำรสผาดนี้ ได้จากการขยี้หรือต้มใบไม้เปลือกไม้ เป็นต้น จากพืชเหล่านี้ คือ สะเดา มูกมัน กระดอมหรือขี้กา บอระเพ็ดหรือพญามือเหล็ก

^{๑๓๑} วิ.ม. (บาลี) ๕/๒๖/๓๘-๓๙.

^{๑๓๒} วิ.ม. (บาลี) ๒/๑๔๐-๑๔๑/๑๒๒.

^{๑๓๓} วิ.ม. (บาลี) ๕/๒๗/๔๒.

^{๑๓๔} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๘/๕๘.

^{๑๓๕} วิ.ม. (บาลี) ๕/๖๖/๘๖.

^{๑๓๖} วิ.ม. (บาลี) ๕/๒๘-๓๕/๔๒-๔๔.

^{๑๓๗} วิ.จ. (บาลี) ๗/๑๘๗-๑๘๘/๗๒-๗๓.

^{๑๓๘} วิ.ภิกขุณี. (บาลี) ๓/๑๕๑-๑๕๓/๙๖.

กระถินพิมาน (นิมโผ กุฎโซ ปโฏโล ปคคโว นตตมาโล) หรือกสาวเภสัชชนิดอื่นที่บริโภคน้ำได้ไม่เป็นพิษ เมื่อรับประทานแล้วเก็บไว้ใช้ตลอดชีพ เมื่อมีเหตุจึงให้บริโภคน้ำหากไม่มีเหตุบริโภคน้ำต้องทุกกฎ

(๓) **สมุนไพรมะขาม** (ปณณเภสัช) ได้แก่ ใบสะเดา มูกมัน ใบกระดอมหรือซีกา ใบกะเพราหรือแมงลัก (สุลลิสปณณ) ใบฝ้าย (กปปาสปณณ) หรือ ปณณเภสัชชนิดอื่นที่บริโภคน้ำได้ไม่เป็นพิษ อนึ่ง แมฝักสดทุกชนิด (ฆาก) พระพุทธองค์ก็ทรงอนุญาตให้ภิกษุฉันได้^{๑๓๙}

(๔) **สมุนไพรมะขาม** (ผลเภสัช) ได้แก่ ลูกพื้งกาสา ตีป्ली พริก สมอไทย สมอพิเภก มะขามป้อม ผลแห่งโกฐ (วิลงคัม มริจัม หรีตัม วิกิตโก อามลัม โครฐผล) หรือผลเภสัชชนิดอื่นที่บริโภคน้ำได้ไม่เป็นพิษ พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ภิกษุฉันได้ทุกชนิด^{๑๔๐}

(๕) **สมุนไพรมะขาม** (ขตุเภสัช) ได้แก่ ยางที่ไหลออกจากต้นหิงคุ ยางที่เคี้ยวจาก ก้านและใบต้นหิงคุ ยางที่เคี้ยวจากใบต้นหิงคุ ยางที่ไหลออกจากยอดไม้ตะกะ ยางจากใบต้นคกะ ยางที่เคี้ยวจากใบหรือไหลออกจากก้านต้นคกะ กายาน (หิงคุ หิงคุชตุ หิงคุลีปาทิกัม ตกัม ตกปตติ ตกปณณนิ สชูชูลลี) หรือขตุเภสัชชนิดอื่นที่บริโภคน้ำได้ ไม่มีพิษ

(๖) **เกลือเป็นเภสัช** (โลณเภสัช) ได้แก่ เกลือสมุทร เกลือดำ เกลือสินเธาว์ เกลือดินโป่ง เกลือหุง (สามุทท์ กาลโณ สินธโว อุพภิกัม พิล) หรือโลณเภสัชชนิดอื่นที่บริโภคน้ำได้ ไม่มีพิษ เมื่อรับประทานแล้วเก็บไว้ใช้ตลอดชีพ ต่อเมื่อป่วยจึงบริโภคน้ำ หากไม่มีเหตุบริโภคน้ำเป็นทุกกฎ

(๗) **สมุนไพรมะขาม** (จุนเภสัช) สมุนไพรมะขามนี้ได้กล่าวไว้แล้วในเรื่องการรักษาโรคผิวหนังทั่วไป

(๘) **เภสัชประเภทน้ำปานะ** พระพุทธองค์ทรงอนุญาตน้ำปานะ ๘ ชนิด คือ น้ำมะม่วง น้ำผลหว่า น้ำกล้วยมีเมล็ด น้ำกล้วยไม่มีเมล็ด น้ำผลมะขาง น้ำผลจันทน์หรือองุ่น น้ำเงาะบัว น้ำผลมะพร้าวหรือลิ้นจี่ (อมพพานัม ชมพูพานัม โจจพานัม โมจพานัม มธุพานัม มุททิกพานัม สาธุพานัม ฝารุสกุพานัม) และทรงอนุญาตเพิ่มเติมอีกคือ น้ำผลไม้ทุกชนิดยกเว้นน้ำต้มเมล็ดข้าวเปลือก น้ำใบไม้ทุกชนิดเว้นน้ำฝักคอง น้ำดอกไม้ทุกชนิดเว้นดอกมะขาง น้ำอ้อย^{๑๔๑} ถ้าได้ผลไม้ดิบ เช่น มะม่วงอ่อนก็ให้ทุกให้ทุบแล้วแช่น้ำ ฝักคองให้สุก จากชั้นกักรองแล้วนำมาปรุงด้วยน้ำฝักน้ำตาลกรวดและการบูร เป็นต้น ที่รับประทานในวันนั้น หากปราศจากอามิสหรือของเจือปนอื่น ก็สามารถรับประทานหลังภัตแล้วฉันได้จนถึงอรุณขึ้น^{๑๔๒} น้ำผลไม้เหล่านี้มีคุณค่าทางโภชนาการสูง สามารถบำบัดความหิวกระหาย ย่อยง่าย และบำบัดโรคบางชนิดได้

^{๑๓๙} วิ.ม. (บาลี) ๕/๘๘/๑๒๘.

^{๑๔๐} วิ.ม. (บาลี) ๕/๙๐/๑๓๐.

^{๑๔๑} วิ.ม. (บาลี) ๕/๘๖/๑๒๑-๑๒๔.

^{๑๔๒} วิ.อ. (บาลี) ๓/๒๐๒ ฉบับมหาจุฬารัฐธรรมนูญ.

ค. วิธีการได้มาซึ่งเภสัช

(๑) **โดยการหยิบใช้เอง** การเจ็บป่วยนั้นเป็นสิ่งที่ไม่แน่นอน คาดการณ์และกำหนดไม่ได้ ดังนั้นเมื่อเจ็บป่วยใช้ขึ้นมา ก็ให้หยิบใช้ตัวเองโดยไม่ต้องให้ใครประเคนมียามหาวิภูเป็นต้น

(๒) **โดยการถวายจากญาติโยม** ยารักษาโรคเป็นหนึ่งในปัจจัยสี่ที่จำเป็นสำหรับบำบัดความเจ็บป่วย ญาติโยมเมื่อรู้ว่าพระสงฆ์ไม่สบาย ก็สามารถจัดหาถวายได้ อนึ่งเภสัชประเภทผลไม้จะต้องทำให้เหมาะสมกับพระสงฆ์ (สมณกัปปะ) ๕ อย่าง คือ ผลไม้ที่เอาเล็บจิก ผลไม้ที่เอามือกรีด ผลไม้ที่เอาเล็บจิก ผลไม้ไม่มีเมล็ด ผลไม้ที่ปล่อนเมล็ดออกแล้ว^{๑๔๓} เพราะผลไม้ที่มีเมล็ดสามารถงอกเป็นต้นให้ดอกออกผล ได้อีก การถวายผลไม้แก่พระสงฆ์จึงต้องทำให้ถูกต้องเพื่อป้องกันมิให้พระสงฆ์ทำลายเมล็ดผลไม้

(๓) **โดยการขอ (วิญญูตติ)** เมื่อภิกษุอาพาธสามารถขอเภสัชจากผู้อื่นได้ เช่นขอเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ปลา เนื้อ นมสด นมข้น หากไม่ป่วยแล้วขอมาฉันปรับอาบัติปาจิตตีย์^{๑๔๔} การขอเภสัชต้องขอให้ถูกต้องกับโรคเท่านั้น^{๑๔๕}

ง. การเก็บรักษาเภสัช

(๑) **อุปกรณ์เก็บเภสัช** ยารักษาโรคต่าง ๆ ที่ได้มาแล้วนั้นให้เก็บไว้ในวัตถุหรืออุปกรณ์ที่เหมาะสม เช่น การใช้บาตรบรรจุเข็ม มีด เครื่องยา ในเวลาเดินทาง หรือการใช้ถุงเก็บเครื่องยาเป็นต้น^{๑๔๖} ทั้งนี้เพื่อป้องกันยาเสียหาย หรือสกปรก แต่อุปกรณ์ดังกล่าว ไม่ให้ทำด้วยของมีค่าหรือเพื่อประดับตกแต่งให้สวยงาม

(๒) **การกำหนดเวลา** ภิกษุมีเภสัชเป็นจำนวนมาก เมื่อใช้ไม่หมดก็เสียหายหรือหมดอายุ ดังนั้นเพื่อป้องกันมิให้ยาเสียหายหรือหมดอายุ และไม่ให้เป็นคนมักมากอันเป็นที่ตำหนิของคนทั่วไป จึงทรงอนุญาตให้เก็บเภสัช คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ที่รับประเคนแล้วไว้ได้ ๗ วันเป็นอย่างมาก หากเกินเวลาไปแล้ว ควรและให้ผู้อื่นเสีย^{๑๔๗} หรือเมื่อรักษาโรคหายแล้วก็ควรบริจาคแก่ภิกษุรูปอื่นที่ป่วย^{๑๔๘}

(๓) **การทำเรือนสำหรับเก็บยา** พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้เก็บยาที่มีจำนวนมากในกุฎิเก็บของที่เหมาะสมหรือกัปปยภูมิที่สงฆ์สมมติ ๔ ประเภท คือ (ก) อุตสวานันติกา กุฎิที่ยกพื้นขึ้น

^{๑๔๓} วิ.จ. (บาลี) ๗/๒๕/๑๑.

^{๑๔๔} วิ.ม. (บาลี) ๒/๕๑๗/๓๔๑; วิ.ม. (บาลี) ๒/๘๓๖-๘๓๗/๕๔๗-๕๔๘.

^{๑๔๕} วิ.อ. (บาลี) ๒/๕๑๑ ฉบับมหาจุฬารัฐสภา.

^{๑๔๖} วิ.จ. (บาลี) ๗/๗๐/๒๗.

^{๑๔๗} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๘/๕๘.

^{๑๔๘} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๘๐ ฉบับมหาจุฬารัฐสภา.

ด้วยเสาไม้หรือก้อนหิน (ข) โคนิสฏทิกา คือ วัดที่มีบริเวณและเสนาสนะ ทั้งที่ล้อมรั้วและมีได้ล้อมรั้ว (ค) คหบดีกา คือ กุฎิหรือเรือนที่คนทำถวายเพื่อให้พระสงฆ์ใช้สอย (ง) สมมติกา คือ กุฎิที่ภิกษุสวดประกาศให้เป็นทีที่เก็บของ^{๑๔๙} เพื่อป้องกันมิให้ยาเสียหายจากสัตว์แมลง และการลักขโมย

นอกจากนั้นแล้วภิกษุสามารถเก็บสิ่งเหล่านี้ไว้ในที่อยู่ได้ประมาณ ๔ ส่วน คือ ข้าวสาร น้ำอ้อยงบ เนยใส เพื่อประโยชน์สำหรับผู้ที่เข้ามาผิดเวลา เช่น พวกโจร คนเหล่านี้เมื่อไม่ได้ถามิส ปฏิสันถาร หรือการต้อนรับด้วยสิ่งของ อาจฆ่าภิกษุก็ ดังนั้นถ้าเสียบึงเพียงเท่านั้นไม่มี สามารถนำมาเองเก็บไว้ได้^{๑๕๐}

(๔) การอุณยาหรืออาหาร เกสัชและอาหารบางอย่าง ควรจัดการอุณหรือต้มก่อนจึงฉัน เพื่อให้เหมาะสมแก่การรักษาและการฉัน^{๑๕๑}

จ. หลักในการฉันอาหารและเกสัช

วัตถุประสงค์หลักในการฉันอาหารและเกสัช คือ เพื่อให้ร่างกายดำรงอยู่ได้เพื่อให้เกิดสุขภาพที่ดี เพื่อบำบัดความหิวกระหาย เพื่อบำบัดความเจ็บป่วย เพื่อให้เอื้อต่อการศึกษาปฏิบัติธรรม อันถือว่าเป็นคุณค่าแท้ ไม่ใช่เพื่อหลงติดประมาทหมัวเมา ไม่ใช่เพื่อเสริมความงาม บำรุงบำเรอบำรุงผิวพรรณ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแนะนำภิกษุสงฆ์พิจารณาก่อนแล้วจึงฉัน^{๑๕๒} และพึงฉันพอประมาณ ไม่น้อยเกินไปอันจะทำให้ร่างกายขาดสารอาหารที่ดี ไม่ฉันมากเกินไป อันจะทำให้เกิดความเกียจคร้านและง่วงหาวนอน และเกิดโรคร้ายไข้เจ็บ

อนึ่งมีข้อสงสัยเกิดขึ้นกับพระสงฆ์ในพระบัญญัติบางสิ่งบางอย่างว่า สิ่งใดบ้างทรงอนุญาตไว้และไม่ได้อนุญาตไว้ หรือสงสัยว่าสิ่งนี้ การกระทำเช่นนี้ถูกต้องตามธรรมวินัยหรือไม่ พระพุทธองค์จึงตรัสมหาปเทศหรือข้อสำหรับอ้างอิงใหญ่ ซึ่งเป็นหลักอ้างอิงสำหรับเทียบเคียงสิ่งที่ตนเองสงสัยกับพระวินัยที่ทรงบัญญัติไว้ มีอยู่ ๔ ประการ^{๑๕๓} ดังนี้

- (๑) สิ่งใดที่ไม่ได้ห้ามไว้ว่าไม่ควร แต่เข้ากับสิ่งที่ไม่ควร ขัดกับสิ่งที่ควร สิ่งนั้นไม่ควร
- (๒) สิ่งใดที่ไม่ได้ห้ามไว้ว่าไม่ควร แต่เข้ากับสิ่งที่ควร ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร สิ่งนั้นควร
- (๓) สิ่งใดที่ไม่ได้อนุญาตไว้ว่าควร แต่เข้ากับสิ่งที่ไม่ควร ขัดกับสิ่งที่ควร สิ่งนั้นไม่ควร
- (๔) สิ่งใดที่ไม่ได้อนุญาตไว้ว่าควร แต่เข้ากับสิ่งที่ควร ขัดกับสิ่งที่ไม่ควร สิ่งนั้นควร

^{๑๔๙} วิ.ม. (บาลี) ๕/๘๒/๑๑๐.

^{๑๕๐} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๘๐ ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย.

^{๑๕๑} วิ.ม. (บาลี) ๕/๕๐/๖๑.

^{๑๕๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๔/๑๗.

^{๑๕๓} วิ.ม. (บาลี) ๕/๙/๑๓๑-๑๓๒.

ดังนั้น ภิกษุจึงควรพิจารณาเลือกใช้เลือกฉันทเลือกปฏิบัติให้ถูกต้องตามพุทธบัญญัติ และปรับเปลี่ยนไปตามความเหมาะสม โดยไม่เป็นไปเพื่อประมาทวิเวก เพื่อตักแตง ไม่เป็นไปเพื่อสะสม แต่ให้ทำเพื่อความสุขภาพดี โดยให้ปฏิบัติอย่างเหมาะสมกับสมณะภาวะ

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ คือการใช้สมุนไพรที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนา (ผู้วิจัย) ตามแนวทางพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล ต่อไปคือรายการสมุนไพรและสรรพคุณ

ลำดับที่	รายการสมุนไพร	สรรพคุณ
๑	เภสัช ๕ ได้แก่ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นทั้งยาและอาหาร	แก้โรคผอมเหลือง ฉันทอาหารไม่ได้
๒	น้ำมันเหลวที่เป็นยา ได้แก่ มันเหลวมณี ปลาฉลาม มันเหลวมู มันเหลวลทา	แก้ไข้
๓	ใบไม้ชนิดต่าง ๆ ที่ใช้เป็นยา ได้แก่ ใบสะเดา ใบมูกมัน ใบกระท่อม ใบชี่กา ใบกะเพรา ใบแมงลัก ใบฝ้าย	ใช้เป็นส่วนประกอบกับสิ่งอื่น เพื่อรักษาเฉพาะโรค
๔	รากไม้ชนิดต่าง ๆ ที่เป็นยา ได้แก่ ขิงสด ว่านน้ำ ว่านเปาะ อุดพิต ข่า แฝก หัวหมู	ใช้เป็นส่วนประกอบกับสิ่งอื่น เพื่อรักษาเฉพาะโรค
๕	น้ำฝาดชนิดต่าง ๆ ที่เป็นยา ได้แก่ น้ำฝาดสะเดา น้ำฝาดโมกมัน น้ำฝาดชี่กา น้ำฝาดบอระเพ็ด น้ำฝาดกระถินพิมาน	ใช้เป็นส่วนประกอบกับสิ่งอื่น เพื่อรักษาเฉพาะโรค
๖	ผลไม้ชนิดต่าง ๆ ที่เป็นยา ได้แก่ ลูกพิลังคาะ ตีป्ली พริก สมอไทย สมอพิเภก มะขามป้อม ผลโกฐ	ใช้เป็นส่วนประกอบกับสิ่งอื่น เพื่อรักษาเฉพาะโรค
๗	ยางไม้ชนิดต่าง ๆ ที่เป็นยา ได้แก่ ยางเคียวจากหิงคุ ยางเคียวจากเปลือกหิงคุ ยางจากยอดต้นตันตกะ ยางจากใบตันตกะ ยางเคียวจากตันตกะ กำยาน	ใช้เป็นส่วนประกอบกับสิ่งอื่น เพื่อรักษาเฉพาะโรค
๘	เกลือชนิดต่าง ๆ ได้แก่ เกลือสมุทร เกลือดำ เกลือสินเธาว์ เกลือดินโปรง เกลือหุง	ใช้เป็นส่วนประกอบกับสิ่งอื่น เพื่อรักษาเฉพาะโรค
๙	ยาผงชนิดต่าง ๆ ที่เป็นยา	แก้โรคฝีดาษ ทิด ตุ่มพุพอง
๑๐	มูลโค ดินเหนียว กากน้ำข้อม	ดับกลิ่นตัวแรง
๑๑	ยาทาตา ที่ทำด้วยเครื่องปรุงต่าง ๆ เช่น หรดาล กลีบทอง เขม่าไฟ	แก้โรคตา
๑๒	เครื่องผสมยาตา ได้แก่ ไม้จันท์ กฤษณา กลัมพัก หัวหมู	แก้โรคตา
๑๓	น้ำมัน ยานัตถ์ และการสูดควัน	แก้ปวดศีรษะ
๑๔	น้ำมันหุง และน้ำเมาเจือด้วยน้ำมันหุง	แก้ไข้

ลำดับที่	รายการสมุนไพร	สรรพคุณ
๑๕	เขาสัตว์กอกกระบายโลหิตออก	แก้โรคลมขัดยอกตามข้อ
๑๖	ยาทาเท้า (น้ำมัน)	แก้โรคเท้าแตก
๑๗	ยामหาวิภู ได้แก่ คูถ มูตร ถ้ำ ดิน	แก้พิษงู
๑๘	น้ำดื่มเจือคูถ	แก้ยาพิษ
๑๙	น้ำละลายจากดินติดผาลไถ	แก้โรคเสน่หยาแฝด
๒๐	น้ำต่างดิบ	แก้ท้องผูก
๒๑	น้ำสมอดองมูตรโค	แก้โรคผอมเหลือง
๒๒	สมุนไพรหอม	แก้ผิวหนัง
๒๓	ยาถ่าย	แก้โรคท้องผูก
๒๔	ยาตองโถณโสวีระกะ ัญญาชาติทุกชนิด (ยาปรุงด้วยส่วนผสมหลายอย่าง)	แก้โรคลมในท้อง
๒๕	เหง้าบัวและรากบัว	แก้โรคร้อนในกาย
๒๖	ก้านอุบลอบ	แก้โรคหมักหมมสิ่งอันเป็นโทษ ในร่างกาย
๒๗	กระเทียม	แก้โรคลมเสียดท้อง
๒๘	น้ำส้ม น้ำผึ้ง เนยใส น้ำอ้อย	แก้โรคลงแดง
๒๙	น้ำมูตรเนาที่ใช่ผสมยาต่าง ๆ	แก้โรคผอมเหลือง
๓๐	น้ำอ้อย	แก้โรคลม

สรุป

ตามที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น เป็นการใช้สมุนไพรตามพุทธาณุญาต วัตถุประสงค์คือเพื่อให้ร่างกายดำรงอยู่ได้เพื่อมีสุขภาพที่ดี เพื่อกำจัดความทิวกระหาย เพื่อบำบัดความเจ็บป่วย เพื่อเอื้อต่อการศึกษาปฏิบัติธรรม อันถือว่าเป็นคุณค่าแท้ ไม่ใช่เพื่อหลงติดประมาทมัวเมา ไม่ใช่เพื่อเสริมความงาม บำรุงบำเรอ บำรุงผิวพรรณ พระองค์ทรงแนะนำให้ภิกษุสงฆ์พิจารณาก่อนแล้วจึงฉัน โดยพิจารณาเลือกใช้ เลือกฉัน เลือกปฏิบัติ เพื่อให้ถูกต้องตามหลักวินัยและปรับเปลี่ยนตามความเหมาะสม โดยไม่เป็นไปเพื่อสะสม แต่ให้ทำเพื่อความมีสุขภาพดีและให้ปฏิบัติอย่างเหมาะสมกับสมณภาวะต่อไป

๒.๖ สมุฏฐานของโรคในแพทยศาสตร์สงเคราะห์^{๑๕๔}

พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย เป็นตำราที่ว่าด้วยปรัชญาความรู้ในการวินิจฉัยโรค รวมทั้งองค์ประกอบต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการค้นหาสาเหตุแห่งการเกิดโรคและการรักษาสุขภาพ เป็นตำราการแพทย์แผนไทยเล่มเดียวที่ไม่กล่าวถึงตำรายาเลย

พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย ได้รับการยกย่องว่าเป็นหลักแห่งคัมภีร์เวชศาสตร์ทั้งหลาย เช่นเดียวกับ “พระคัมภีร์ปฐมจินดาร์” และน่าจะแต่งมาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาเช่นเดียวกัน **พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย** ปรากฏหลักฐานครั้งแรกในจารึกตำรายาที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้จารึกขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๗๕ โดยจัดไว้ในหมวดวิชาเวชศาสตร์ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๑๒ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมพระคัมภีร์นี้ไว้ใน “คัมภีร์เวชศาสตร์สงเคราะห์” อันเป็นฉลับายมือเขียนและได้มีการจัดพิมพ์ พระคัมภีร์นี้เป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ รวมใน “คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์” หลังจากนั้นได้จัดพิมพ์เผยแพร่อีกหลายครั้ง

พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย อ้างอิงถึงคัมภีร์หลายเล่ม ได้แก่ “คัมภีร์ฉันทศาสตร์ คัมภีร์อังคาระพระธาตุปัญจก คัมภีร์อังคาศพยาธาตุปัญจก และ

คัมภีร์เบญจสรรพคุณ” **พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย** เริ่มต้นด้วยการบูชาพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ อันรวมเรียกว่าพระรัตนตรัย และกล่าวถึงมูลเหตุของการเกิดโรค การวินิจฉัยโรค ซึ่งเป็นความรู้ขั้นพื้นฐานในการที่จะเข้าใจทฤษฎีการแพทย์แผนไทย และบรรลุถึงความสามารถในการวินิจฉัยโรคได้อย่างถูกต้องแท้จริง พระคัมภีร์เล่มนี้จึงมีความสำคัญมาก ดังคำกล่าวที่ว่า

...พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัยนี้เป็นตราชูแห่งคัมภีร์เวชศาสตร์
ทั้งหลาย เปนหลักเปนประกันอันใหญ่ยิ่งทุกซึ่งคัมภีร์ภาพนักษ มีอาจที่
บุคคลจะหยั่งรู้ได้โดยง่าย ถ้าแลแพทย์ผู้ใดก็ได้เรียนพระคัมภีร์นี้ จะ
วางยาก็มีอาจที่จะได้ (ถูก) ต้องกับโรคโดยแท้ เหตุว่ามีได้รู้ในกอง
สมุฏฐานพิกัตอันนี้...

พระคัมภีร์ฉบับนี้ กล่าวถึงความเชื่อในทฤษฎีการแพทย์แผนไทยว่าการเจ็บป่วยเกิดจากสาเหตุใหญ่ๆ ๖ ประการ ได้แก่

- มูลเหตุธาตุทั้ง ๔
- อิทธิพลของฤดูกาล
- อายุที่เปลี่ยนไปตามวัย

^{๑๕๔} บุชบา ประภาสพงค์ และคณะ, แพทยศาสตร์สงเคราะห์ : ภูมิปัญญาทางการแพทย์และมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ, (กรุงเทพฯ: สถาบันภาษาไทย กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๒), หน้า ๔๑๗-๔๓๙.

- ถิ่นที่อยู่อาศัย
- อิทธิพลของกาลเวลาและสุริยจักรวาล
- พฤติกรรมเป็นมูลเหตุที่ก่อโรค

ในภาพรวมของกเหตุแห่งการเกิดโรค การแพทย์แผนไทยเชื่อว่า ธรรมชาติเป็นปัจจัยที่สำคัญ เพราะมนุษย์คือส่วนหนึ่งของธรรมชาติ หากมนุษย์ละเมิดกฎธรรมชาติ ก็จะทำให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ อันมีพื้นฐานมาจากความไม่สมดุลของธาตุทั้ง ๔ คือ ปถวีธาตุ (ดิน) อาโปธาตุ (น้ำ) เตโชธาตุ (ไฟ) และวาโยธาตุ (ลม)

ดังในสมุฏฐานวินิจฉัยกล่าวว่า

...สมุฏฐานธาตุทั้ง ๔ มีเตโชธาตุเป็นต้น มีปถวีธาตุเป็นที่สุด ดังนี้

๑. อันว่าสมุฏฐานเตโชธาตุพิภคัตนั้น เปนที่ตั้งแห่งจตุกาลเตโช.
๒. อันว่าสมุฏฐานวาโยธาตุพิภคัตนั้น เปนที่ตั้งแห่งฉกาลวาโย
๓. อันว่าสมุฏฐานอาโปธาตุพิภคัตนั้น เปนที่ตั้งแห่งทวาทะสะอาโป
๔. อันว่าปถวีธาตุพิภคัตนั้น เปนที่ตั้งแห่งวีสะติปถวี...

ยังที่เกิดแห่งโรคนั้น (อันตรธานีส) ให้เสื่อมสูญ (เต เวชชา) แพทย์ทั้งหลายนั้น (เสฏฐญาณ เวชชา นาม) ชื่อว่าเสฏฐญาณแพทย์ ลึนความในบาฬีแต่เพียงนี้

อาจารย์เอน อันพระอาจารย์เจ้า ผู้ตกแต่งพระคัมภีร์อันชื่อว่าสมุฏฐานวินิจฉัย ว่าด้วยพิภคแห่งกองสมุฏฐานทั้งหลาย ๔ ประการ ซึ่งพระบาฬีมิได้แก่วัณนั้น มีลักษณะต่างๆ เพื่อจะสงเคราะห์แก่แพทย์สืบไปเบื้องหน้า หวังจะให้รู้ในประเภทสมุฏฐานโรคทั้งปวงอันจะบังเกิดโดยลำดับ แลพระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัยนี้เป็นตราชูแห่งคัมภีร์เวชศาสตร์ทั้งหลาย เปนหลักเปนประธานอันใหญ่ยิ่งทุกซึ่ง **คัมภีร์ภาพ**^{๑๕๕} นัก มีอาจที่บุคคลจะหยั่งรู้ได้โดยง่าย ถ้าแลแพทย์ผู้ใดก็ได้เรียนพระคัมภีร์นี้ จะ **วางยา**^{๑๕๖} ก็จะมีอาจที่จะได้ (ถูก) **ต้อง**^{๑๕๗} กับโรคโดยแท้ เหตุว่ามีได้รู้ในกองสมุฏฐานพิภคอันนี้ แพทย์ผู้นั้นได้ชื่อว่ามิฉญาณแพทย์ เพราะว่ามีรู้ด้วยตนเองโดยคัมภีร์มิได้ต้องผิดจากเวชพิภค แลแพทย์ซึ่งมีวิจารณ์ปัญญาจงตรองศึกษาในเวชศาสตร์ทั้งหลาย แลสมุฏฐานวินิจฉัยนี้ให้ปริชาจึงจะวางยาต้องตามสมุฏฐานพิภคอันควรแก่โรค เหตุว่ารู้ในกองสมุฏฐานโดยแท้ แพทย์ผู้นั้นจึงจะได้ชื่อว่าเสฏฐญาณแพทย์ด้วยอรรถว่ารู้ยิ่งกว่าแพทย์ทั้งหลายมิได้ผิด ต้องในคัมภีร์ฉันทศาสตร์วิธีทั้งปวง โดยนายท่านตราไว้ซึ่งจะมีไปข้างหน้า

^{๑๕๕} ความลึกซึ้ง

^{๑๕๖} ในที่นี้หมายถึง การให้ยารักษาโรค

^{๑๕๗} ในที่นี้หมายถึง ตรงกับโรคหรือดับพิษของโรคได้

ลำดับนี้จักได้สำแดงในกองพิภตสมุฏฐาน ๔ ประการนั้น คือธาตุสมุฏฐาน ๑ ฤคสมุฏฐาน ๑ อายุสมุฏฐาน ๑ กาลสมุฏฐาน ๑ สมุฏฐานทั้ง ๔ ประการนี้ แพทย์ทั้งหลาย พึงเรียนไว้ให้แจ้งในมหาพิภตสมุฏฐาน เปนที่ตั้งแห่งภูมิโรคแล ภูมิแพทย์ทั้งปวง

อันว่าสมุฏฐานนั้นว่าด้วยสมุฏฐานธาตุทั้ง ๔ มีเตโชธาตุ เปนต้น มีปถวีธาตุเปนที่สุดดังนี้

(๑) อันว่าสมุฏฐานเตโชธาตุพิภตนั้น เปนที่ตั้งแห่งจตุกาลเตโช ซึ่งจะวิปริตเปนชาติเปนจะละนะ^{๑๕๘} เปนภินนะ^{๑๕๙} ก็อาไศรยแห่ง **พัทธะปิตตะ**^{๑๖๐} แห่ง**อพัทธะปิตตะ**^{๑๖๑} กำเดาทั้งสามนี้เปนอาทิให้ เปนเหตุ ในกองเตโชธาตุพิภตสมุฏฐานกองหนึ่ง

(๒) อันว่าสมุฏฐานวาโยธาตุพิภตนั้น เปนที่ตั้งแห่ง **ฉกาลวาโย**^{๑๖๒} ซึ่งจะวิปริตเปนชาติ จะละนะ ภินนะ ก็อาไศรย แห่ง **หทัยวาต**^{๑๖๓} **สัตถะกะวาต**^{๑๖๔} **สุมะนา**^{๑๖๕} ทั้ง ๓ นี้เปนอาทิ ให้เปนเหตุ ในกองวาโยธาตุพิภตสมุฏฐานกองหนึ่ง

(๓) อันว่าสมุฏฐานอาโปธาตุพิภตนั้น เปนที่ตั้งแห่ง **ทวาทสะ**^{๑๖๖} อาโป ซึ่งจะวิปริตเปนชาติจะละนะภินนะ ก็อาไศรยแห่ง**สอ**^{๑๖๗} เสมหะ แลอุระเสมหะ คุธเสมหะ ทั้ง ๓ นี้ เปนอาทิ ให้เปนเหตุในกองอาโปธาตุพิภตสมุฏฐานกองหนึ่ง

(๔) อันว่าปถวีธาตุพิภตนั้น เปนที่ตั้งแห่ง**วีสะติ**^{๑๖๘} ปถวีซึ่งจะวิปริตเปนชาติจะละนะ ภินนะ ก็อาไศรยแห่งหทัย **อุทริยะ**^{๑๖๙}, **กรีส**^{๑๗๐}, ทั้ง ๓ นี้ให้เปนเหตุเปนอาทิในกองปถวีธาตุพิภตสมุฏฐานหนึ่ง ทั้ง ๔ กองนี้เปนมหาพิภตสมุฏฐานธาตุหมวดหนึ่งแพทย์พึงรู้ไว้ดังนี้

^{๑๕๘} เคลื่อนไหว

^{๑๕๙} แตกแล้ว ทำลายแล้ว

^{๑๖๐} น้ำคียังอยู่ในอุ้งหรือในฝัก

^{๑๖๑} น้ำคีย่อยนอกฝัก

^{๑๖๒} ธาตุลม ๖ ประการ

^{๑๖๓} ลมที่เกิดขึ้นในน้ำเลี้ยงหัวใจ เป็นสัญญาณแห่งมรณกรรม

^{๑๖๔} (สัตถะกะวาต) คือลมที่บังคับหัวใจ

^{๑๖๕} (สุมนาวาต) คือลมที่ออกจากหัวใจ

^{๑๖๖} (ทวาทสะ) แปลว่า ๑๒ ทวาทสะอาโป หมายถึง ธาตุน้ำ ๑๒ ประการ

^{๑๖๗} (สอ) คอ

^{๑๖๘} (วีสะติ) แปลว่า ๒๐ ในที่นี้คือ ธาตุดิน ๒๐ ประการ

^{๑๖๙} อาหารที่กินเข้าไปใหม่ ๆ

^{๑๗๐} (กรีส หรือ กรีส) คือ คุถ อุจจาระ ชี

ลำดับนี้จะได้สำแดงในกองฤกษ์สมุฏฐานสืบไป ว่าด้วย สมุฏฐาน ฤกษ์ ๓ ฤกษ์ ๖ ดังนี้ คือคิมหะ สมุฏฐาน ๑ วัสสานะสมุฏฐาน ๑ เหมันตะสมุฏฐาน ๑ อันนี้ ฤกษ์ ๓ ฤกษ์หนึ่ง ๔ เดือน ๓ ฤกษ์เป็น ปี ๑ อันว่าสมุฏฐานฤกษ์ ๖ นั้นเล่า คือ คิมหันตะ^{๑๗๑} สมุฏฐาน ๑ วัสสันตะ^{๑๗๒} สมุฏฐาน ๑ วัสสานะ^{๑๗๓} สมุฏฐาน ๑ สระทะ^{๑๗๔} สมุฏฐาน ๑ เหมันตะ^{๑๗๕} สมุฏฐาน ๑ ศิริระ^{๑๗๖} สมุฏฐาน ๑ อันนี้สมุฏฐานฤกษ์ ๖ ฤกษ์หนึ่ง ๒ เดือน ๖ ฤกษ์เป็นปี ๑ ท่านแบ่งออกจากฤกษ์ ๓ โดยวิเศษ จะให้แพทย์พึงรู้ในลักษณะอันจะ ขนาบคาบเกี่ยว ซึ่งมีอยู่ในคัมภีร์ธาตุนิฉัย มัชฌิมะธาตุนั้น ในที่นี้จะว่าแต่สมุฏฐานเป็นอาทิ คือ

- ๑ คิมหันตะฤกษ์สมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งปัตตะสมุฏฐาน ให้เป็นเหตุ
- ๒ วัสสานะสมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งวาตะสมุฏฐานให้ เป็น เหตุ
- ๓ เหมันตะสมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งเสมหะสมุฏฐาน ให้เป็นเหตุ อันนี้คือพิกัดสมุฏฐาน

ฤกษ์ ๓ โดยย่อ

- (๑) คิมหันตะสมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งปัตตะสมุฏฐานเสมหะสมุฏฐานระคนให้เป็นเหตุ
- (๒) วัสสันตะสมุฏฐาน เป็นพิกัดแห่งปัตตะสมุฏฐานวาตะสมุฏฐานระคนให้เป็นเหตุ
- (๓) วัสสานะสมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งวาตะสมุฏฐานปัตตะสมุฏฐานระคนให้เป็นเหตุ
- (๔) สระทะสมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งวาตะสมุฏฐานเสมหะสมุฏฐานระคนให้เป็นเหตุ
- (๕) เหมันตะสมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งเสมหะสมุฏฐานวาตะสมุฏฐานระคนให้เป็นเหตุ
- (๖) ศิริระสมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งเสมหะสมุฏฐานปัตตะสมุฏฐานระคนให้เป็นเหตุ อันนี้

คือพิกัดกองสมุฏฐานฤกษ์ ๖ โดยย่อ

ที่นี้จะว่าให้พิสดาร^{๑๗๗}ในสมุฏฐาน ๓ นั้นก่อนเป็นอาทิ

๑ อันว่าคิมหันตะสมุฏฐานนั้น คือแรมค้ำหนึ่งเดือน ๔ ไปถึงเพ็ญเดือน ๘ สมุฏฐานฤกษ์ ๑ เป็นพิกัดแห่งปัตตะไซ้จะเต็ม ทั้ง ๔ เดือนนั้นหามิได้ แบ่งออกโดยพิเศษสมุฏฐาน แล ๓ แล ๓ ดังนี้

(๑) คือแรมค้ำหนึ่งเดือน ๔ ไปจนแรม ๑๐ ค้ำเดือน ๕ เป็นตำแหน่งพัทธะปัตตะสมุฏฐาน แลพัทธะปัตตะจะได้ทำเองนั้น หามิได้ อาไศรยจตุกาลเตโชกองใดกองหนึ่งก็ดี ระคนพัทธะ ปัตตะ สมุฏฐานเหตุว่าเปนเจ้าของ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเดิมเป็นอาทิ โดยพิกัด

๑๗๑ ฤกษ์อื่น

๑๗๒ ฤกษ์ไปไม่ผลิ

๑๗๓ ฤกษ์ฝน

๑๗๔ ฤกษ์ไปไม่ร่วง หรือ ฤกษ์สารท

๑๗๕ ฤกษ์หนาว

๑๗๖ (ศิริระ) ฤกษ์ที่มีน้ำค้างมาก อยู่ระหว่างกลางเดือนมกราคมถึงกลางเดือนมีนาคม

๑๗๗ (พิสดาร) กว้างขวางละเอียดลออ

(๒) แรม ๑๑ ค่ำเดือน ๕ ไปจนถึงขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๗ เปนตำแหน่งอพัทธะปิดตะสมุฏฐาน แต่อพัทธะปิดตะจะได้เป้น เต็มที่นั่นหามิได้ อพัทธะปิดตะกระทำกึ่ง กาละเตโชกระทำกึ่งระคนกัน ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเพิ่มโดยพิกัต

(๓) ขึ้น ๖ ค่ำเดือน ๗ ไปจนเพ็ญเดือน ๘ เปน ตำแหน่งกำเดาสมุฏฐาน แลกำเดาจะได้ ระคนด้วยกาละเตโชกองใดกองหนึ่งหามิได้ ด้วยเหตุว่ากำเดานี้ทั่วไปในสมุฏฐานทั้ง ๓ คือ พัทธะ ปิดตะ อพัทธะปิดตะกำเดา และว่าจะให้กายบริบูรณ์ก็เพราะกำเดา จะมีให้กายบริบูรณ์ก็เพราะกำเดา ถ้าจะแก้อย่าให้เสียกำเดาโดยพิกัต ท่านจึงจัดไว้ว่าใน ๔ เดือนนี้เป็นกำหนดคิมหันตะสมุฏฐานแห่ง กำเดา ด้วยว่ากำเดานี้คือเปลวแห่งวาโย โลहितเสมหะแลสรรพคุณสมุฏฐานทั้งปวง ซึ่งจะวิบัติแลมิได้ วิบัตนั้นก็อาไศรยแห่งสมุฏฐานนี้ เปนที่บำรุงว่าจะให้วัฒนธรรมแลหายนะโดยแท้ ดุจพิกัตกล่าวไว้ดังนี้

๒ อันว่า วัสสานะสมุฏฐานนั้น คือแรมค่ำ ๑ เดือน ๘ ไปจนเพ็ญเดือน ๑๒ สมุฏฐานฤดู ๑ เปนพิกัตวาโย ไซ้จะเป้น เต็มทั้ง ๔ เดือนนั้นหามิได้ แบ่งออกโดยพิเศษแล ๓ แล ๓ ดังนี้

(๑) คือแรมค่ำ ๑ เดือน ๘ ไปจนแรม ๑๐ ค่ำเดือน ๙ เปนตำแหน่งหทัยวาทสมุฏฐาน แต่ หทัยวาทจะได้ทำเองนั้นหามิได้อาไศรยแห่งกาละวาโยกองใดกองหนึ่งก็ตี ระคนหทัยวาทสมุฏฐาน เหตุ เปนเจ้าของ ถ้าจะแก้อย่าเสียเต็ม^{๑๗๘}โดยพิกัต

(๒) อนึ่งแรม ๑๑ ค่ำเดือน ๙ ไปจนถึงขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๑๑ เปนตำแหน่งสัตตะกะวาทะ สมุฏฐานกระทำกึ่ง กาละวาโยกระทำกึ่งระคนกัน ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของเต็มโดยพิกัต

(๓) อนึ่งขึ้น ๖ ค่ำเดือน ๑๑ ไปจนเพ็ญเดือน ๑๒ เปนตำแหน่งสุมะนาสมุฏฐาน จะได้ ระคนด้วยกาละวาโยกองใดกองหนึ่งนั้นหามิได้ ด้วยเหตุว่าสุมะนานี้ทั่วไปในสมุฏฐานทั้ง ๓ คือ หทัย วาทะ สัตตะกะวาทะ สุมะนา แลอาจให้กระวนกระวายก็ เพราะสุมะนา มีให้กระวนกระวายก็เพราะ สุมะนา ถ้าจะแก้อย่าให้เสียสุมะนาสมุฏฐานเป้นอาทิโดยพิกัต ท่านจึงจัดไว้ว่าใน ๔ เดือนนี้ เปน กำหนดวัสสานะสมุฏฐาน คือสมุฏฐานแห่งวาโยกล่าวคือสุมะนา ด้วยว่าสุมะนานี้เป้นหลักแห่ง สมุฏฐาน ซึ่งจะวิบัติแลมิให้วิบัตนั้นก็อาไศรยสมุฏฐานนี้เป้นที่บำรุงอาจให้วัฒนธรรม แลหายนะ ได้โดย แท้ ดุจในพิกัตกล่าวไว้ดังนี้

๓ อันว่าเหมันตะสมุฏฐานหนึ่ง คือแรมค่ำ ๑ เดือน ๑๒ ไปจนเพ็ญเดือน ๔ สมุฏฐานฤดู หนึ่งเป้นพิกัตเสมหะ ไซ้จะเป้นเต็ม ทั้ง ๔ เดือนนั้นหามิได้ ท่านแบ่งออกโดยพิเศษละ ๓ ละ ๓ ดังนี้

(๑) คือแรมค่ำ ๑ เดือน ๑๒ ไปจนแรม ๑๐ ค่ำ เดือนอ้ายเป้นตำแหน่งสอเสมหะสมุฏฐาน แต่สอเสมหะจะได้กระทำเองนั้นหามิได้ อาไศรยกาล^{๑๗๙} **ประระเมหะ** คืออาไปเกรอะลงมาระคนสอ เสมหะสมุฏฐาน เหตุว่าเป้นเจ้าของ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเพิ่มโดยพิกัต

^{๑๗๘} ในที่นี้หมายถึง อย่านให้สมุฏฐานเต็ม คือ หทัยวาทสมุฏฐานเกิดอาการผิดปกติ

^{๑๗๙} (ประระเมหะ) คือ ชื่อคัมภีร์แพทย์ ว่าด้วยโรคเกิดแต่น้ำเบา หรือระบบปัสสาวะ

(๒) อนึ่งแรม ๑๑ ค่ำเดือนอ้ายไปจนถึง ๕ ค่ำเดือน ๓ เปนตำแหน่งอุระเสมหะสมุฏฐาน กระทำกึ่ง กาลประระเมหะกระทำกึ่งระคนกัน ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของเดิมโดยพิกัต

(๓) อนึ่งขึ้น ๖ ค่ำเดือน ๓ ไปจนถึงเพ็ญเดือน ๔ เปนตำแหน่งคูระเสมหะสมุฏฐาน จะได้ระคน ด้วยกาลประระเมหะ คือ อาไปกองใดกองหนึ่งนั้นหามีได้ ด้วยเหตุว่าคูระเสมหะนี้ทั่วไป ในสมุฏฐานทั้ง ๓ คือสอเสมหะ อุระเสมหะ คูระเสมหะแลอาจให้กายบริบูรณ์ ก็เพราะคูระเสมหะ มิให้บริบูรณ์ก็เพชระ คูระเสมหะ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียคูระสมุฏฐานเปนอาทิโดยพิกัต ท่านจึงจัดไว้ว่า ใน ๔ เดือน นี้เพนกำหนด เหมันตะสมุฏฐาน เปนสมุฏฐานแห่ง เสมหะคือคูระเสมหะ ด้วยว่าคูระเสมหะนี้เป็นหลักแห่งสมุฏฐานซึ่ง จะวิบัติแลมิได้วิบัติ นั้น ก็อาไศรยแห่งสมุฏฐานนั้นเป็นที่บำรุง อาจให้วัณณะแลหายนะได้โดยแท้ดุจ ท่าน**ตรา**^{๑๘๐} ลงไว้ให้แจ้ง เปนมหาพิกัตในสมุฏฐานแห่งฤดู ๓ สิ้นความแต่เพียงนี้

ตั้งแต่แรมค่ำหนึ่งเดือน ๔ จนถึงเพ็ญเดือน ๘ เปนพิกัต ในคิมหันตสมุฏฐานกำเดา แบ่ง ออกแล ๓ แล ๓ ดังนี้ เปนพัทธปัตตพะ ๔๐ วัน เปนอพัทธปัตตพะ ๔๐ วัน เปนกำเดา ๔๐ วัน, ตั้งแต่ แรมค่ำ หนึ่งเดือน ๘ จนถึงเพ็ญเดือน ๑๒ เปนพิกัตในวัสสานะสมุฏฐานวาโย แบ่งออกแล ๓ แล ๓ ดังนี้ หทัยวาท ๔๐ วัน สัตถกะวาท ๔๐ วัน สุมนา ๔๐ วัน ตั้งแต่แรมค่ำหนึ่งเดือน ๑๒ จนถึงเพ็ญ เดือน ๔ เปนพิกัตในเหมันตสมุฏฐาน เสมหะแบ่งออกแล ๓ แล ๓ ดังนี้ เปน สอเสมหะ ๔๐ วัน อุระ เสมหะ ๔๐ วัน คูระเสมหะ ๔๐ วัน หมวดละ ๔ เดือนคือ ๑๒๐ วัน เปนพิกัตสมุฏฐานร้อน ฝน หนาว ทั้ง ๓ สมุฏฐานนี้ ๓๖๐ วัน ๑๒ เดือนแบ่ง ๓ ฤดูๆ ละ ๔ เดือนเปนปีหนึ่งดุจกล่าวมาดังนี้

ลำดับนี้จะได้พิศดารความในสมุฏฐาน ฤดู ๖ สืบไป

๑ คือตั้งแต่แรมค่ำหนึ่งเดือน ๔ ไปจนถึงเพ็ญเดือน ๖ ฤดูหนึ่งคือคิมหันตสมุฏฐาน ด้วย ว่าเปนที่ร้อนกระวนกระวาย เปน **ปริพาพะ**^{๑๘๑} ไสมย พิกัตแห่งปัตตพะสมุฏฐาน เสมหะสมุฏฐาน ระคน ไซ้จะเปนปัตตพะทั้งฤดูนั้นหามีได้ จัดแบ่งออกโดยพิเศษสมุฏฐานแล ๓ แล ๓ ดังนี้

(๑) คือแรมค่ำหนึ่งเดือน ๔ ไปจนถึง ๕ ค่ำเดือน ๕ เปน **อำเภอ**^{๑๘๒} พัทธปัตตพะสมุฏฐาน แต่ จะได้จะละณะนั้นหามีได้อาไศรยเสมหะสมุฏฐานกล้าระคนส่วน ๑ อพัทธปัตตพะกล้าระคน ๒ ส่วน เปน ๓ ส่วน จตุกาลเตโช**เจือ**^{๑๘๓} กระทบให้พัทธปัตตพะสมุฏฐานเจ้าเรือนเปนจะละณะ ถ้าจะแก้อย่าให้เสีย เจ้าของเดิม ๓ ส่วน**แก้เจือตามระคน**^{๑๘๔} โดยพิกัต

^{๑๘๐} กำหนด

^{๑๘๑} ความร่าร้อน ความกระวนกระวาย

^{๑๘๒} ในที่นี้หมายถึง ขอบเขต

^{๑๘๓} ในที่นี้หมายถึง ผสม

^{๑๘๔} ในที่นี้หมายถึง แก้สมุฏฐานที่มาผสม และตามด้วยสมุฏฐานที่เข้ามาปะปน

(๒) หนึ่งใน ๖ คำเดือน ๕ ไปจนแรม ๑๐ คำเดือน ๕ เป็นอำเภอพัตตະสมุฏฐานจะ
 ละครณะกล้า เสมหะสมุฏฐานปนกลาง ระคนส่วน ๑ กำเดากล้ำระคน ๒ ส่วน เป็น ๓ ส่วน จัตุกาลเตโช
 เจือกระทบให้อพัตตະเจ้าเรือนยิ่งขึ้น ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของเดิม ๓ ส่วน แก่เจือตามระคน
 โดยพิภัก

(๓) แรม ๑๑ คำ เดือน ๕ ไปจนเพ็ญเดือน ๖ เป็น อำเภอกำเดาสมุฏฐานจะละครณะกล้า
 เสมหะสมุฏฐานอ่อนระคน ส่วน ๑ อพัตตະก้ำระคน ๒ ส่วน เป็น ๓ ส่วน จัตุกาลเตโชเจือ
 กระทบกำเดาเจ้าเรือนให้จะละครณะยิ่งขึ้น ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของเดิม ๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดย
 พิภักสิ้น สมุฏฐานฤดูหนึ่ง ๒ เดือน คือคิมหันตคิธีระระคนดูกำหนดไว้ดังนี้

๒ อนึ่งตั้งแต่แรมคำหนึ่งเดือน ๖ ไปจนเพ็ญเดือน ๘ ฤดูหนึ่งวสันตະสมุฏฐาน ด้วยว่าเป็นที่
 อยู่แห่งความยินดี เพราะกาลเมื่อมีดอกไม้อันบานเป็นพิภักแห่งปิตตะสมุฏฐาน วาตะสมุฏฐาน ระคน
 ไซ้จะเป็นปิตตะทั้งฤดูนั้นหามิได้ จัดแบ่งออกโดยพิเศษ สมุฏฐานแล ๓ แล ๓ ดังนี้

(๑) คือแรมคำหนึ่งเดือน ๖ ไปจนขึ้น ๕ คำเดือน ๗ เป็นอำเภอพัตตະสมุฏฐานวาตะ
 สมุฏฐานระคน ๒ ส่วน อพัตตະระคนส่วน ๑ เป็น ๓ ส่วน จัตุกาลเตโชเจือกระทบพัตตະเจ้า
 เรือนให้จะละครณะ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของเดิม ๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดยพิภัก

(๒) ขึ้น ๖ คำเดือน ๗ ไปจนแรม ๑๐ คำเดือน ๗ เป็นอำเภอพัตตະสมุฏฐานวาตะ
 สมุฏฐาน ๒ ส่วน กำเดาระคน ๑ ส่วน เป็น ๓ ส่วน จัตุกาลเตโชเจือกระทบพัตตະเจ้าเรือนให้จะ
 ละครณะ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของเดิม ๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดยพิภัก

(๓) แรม ๑๑ คำเดือน ๗ ไปจนเพ็ญเดือน ๘ เป็น อำเภอกำเดาสมุฏฐาน วาตะสมุฏฐาน
 ระคน ๓ ส่วน อพัตตະระคนบมิควร แก้วสันตະจัตุกาลเตโชเจือกระทบกำเดาเจ้าเรือนให้จะละครณะ
 ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของเดิม ๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดยพิภัก สิ้นสมุฏฐานฤดูหนึ่ง ๒ เดือน คือ
 วสันตະวัสสานะระคน สมุฏฐานแล ๒ เดือน ๒ เดือนทั้งสมุฏฐานซึ่งกล่าวมานี้ เป็น ๔ เดือนด้วยกัน
 จัดเป็นหมวด ๑ โดยพิภักกองกำเดาสมุฏฐานให้เป็นเหตุ

๓ อนึ่งตั้งแต่แรมคำหนึ่งเดือน ๘ ไปจนเพ็ญเดือน ๑๐ ฤดูหนึ่งวัสสานะสมุฏฐานด้วยว่ามี
 ฝนตกชุก เป็นพิภักแห่งวาตะสมุฏฐานปิตตะสมุฏฐานระคนไซ้จะเป็นวาตะทั้งฤดูนั้นหามิได้ แบ่งออก
 โดยพิเศษสมุฏฐานแล ๓ แล ๓ ดังนี้

(๑) คือแรมคำหนึ่งเดือน ๗ ไปจนขึ้น ๕ คำเดือน ๘ เป็นอำเภอหทัยวาตะสมุฏฐาน ปิตตะ
 สมุฏฐานระคนส่วน ๑ สัตถะวาตะระคน ๒ ส่วนเป็น ๓ ส่วน ฉกาลวาโยเจือกระทบหทัย วาตะเจ้า
 เรือนให้จะละครณะ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของเดิม ๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดยพิภัก

(๒) ขึ้น ๖ คำเดือน ๘ ไปจนแรม ๑๐ คำเดือน ๘ เป็นอำเภอสัตถะวาตะสมุฏฐาน ปิตตะ
 สมุฏฐานระคนส่วน ๑ สุมนาระคน ๒ ส่วนเป็น ๓ ส่วน ฉกาลวาโยเจือกระทบสัตถะวาตะ เจ้าเรือน
 ให้จะละครณะ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของเดิม ๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดยพิภัก

(๓) อนึ่งแรม ๑๑ ค่ำเดือน ๙ ไปจนเพ็ญเดือน ๑๐ เป็นอำเภอสุมนาสมุฏฐานกล้า ปิตตะสมุฏฐานอ่อนระคนส่วน ๑ สัตถะวาตะระคน ๒ ส่วนเป็น ๓ ส่วน ฉกาลวาโยเจือกระทบให้ สุนาเจ้าสมุฏฐานจะละนะ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของเดิม ๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดยพิกัตสิ้นสมุฏฐานฤดูหนึ่ง ๒ เดือน คือ วัสสานะ วัสสันตะระคนสมุฏฐานซึ่งกำหนดไว้ดังนี้

๔ อนึ่งตั้งแต่แรมค่ำหนึ่งเดือน ๑๐ ไปจนเพ็ญเดือน ๑๒ ฤดูหนึ่งสระหะสมุฏฐาน ด้วยว่าจะยังสัตว์ให้**สะครันสะครอ**^{๑๘๕} ภาย ไม่สู้สบายเป็นพิกัตแห่งวาตะสมุฏฐาน เสมหะสมุฏฐานระคนใช้จะเป็นวาตะทั้งฤดูนั้นหาได้ จัดแบ่งโดยพิเศษออกสมุฏฐานแล ๓ แล ๓ ดังนี้

(๑) คือแรมค่ำหนึ่งเดือน ๑๐ ไปจนขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๑๑ เป็นหทัยวาตะสมุฏฐาน เสมหะสมุฏฐานระคน ๒ ส่วน สัตถะวาตะระคนส่วน ๑ เป็น ๓ ส่วน ฉกาลวาจ โยเจือกระทบหทัยวาตให้จะละนะ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของสมุฏฐานเดิม ๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดยพิกัต

(๒) ขึ้น ๖ ค่ำเดือน ๑๑ ไปจนแรม ๑๐ ค่ำเดือน ๑๑ เป็นอำเภอสัตถะวาตะสมุฏฐาน เสมหะสมุฏฐานระคน ๒ ส่วน สุนาระคน ส่วน ๑ เป็น ๓ ส่วน ฉกาลวาโยเจือกระทบให้สัตถะวาตะเป็นจะละนะ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของเดิม ๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดยพิกัต

(๓) แรม ๑๑ ค่ำเดือน ๑๑ ไปจนเพ็ญเดือน ๑๒ เป็น อำเภแห่งสมุฏฐาน เสมหะสมุฏฐานระคน ๓ ส่วน สัตถะวาตะระคนนิควรแก่ ฉกาลวาโยเจือกระทบสุนาเจ้าเรือนให้ จะละนะ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของสมุฏฐานเดิม ๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดยพิกัต สิ้นสมุฏฐานฤดูหนึ่ง ๒ เดือน คือ สระหะ เหมันตระคนสมุฏฐานละ ๒ เดือน ๒ เดือน ทั้ง ๒ สมุฏฐานซึ่งกล่าวมานี้เป็น ๔ เดือนด้วยกัน จัดเป็นหมวด ๑ เป็นมหาพิกัตกองวาตะสมุฏฐานให้เป็นเหตุดังนี้

๕ อนึ่ง ตั้งแต่แรมค่ำหนึ่งเดือน ๑๒ ไปจนเพ็ญเดือนยี่ ฤดูหนึ่งเป็นพิกัตเหมันตสมุฏฐาน ด้วยว่าน้ำค้างตกลงเป็นพิกัต แห่งเสมหะสมุฏฐาน วาตะสมุฏฐานระคนใช้จะเป็นเสมหะทั้งฤดูนั้น หาได้ จัดออกโดยพิเศษแบ่งสมุฏฐานแล ๓ แล ๓ ดังนี้

(๑) คือแรมค่ำหนึ่งเดือน ๑๒ ไปจนขึ้น ๕ ค่ำเดือนอ้ายเป็นอำเภอสอเสมหะสมุฏฐาน วาตะสมุฏฐานระคน ๒ ส่วน อูระเสมหะ ระคนส่วน ๑ เป็น ๓ ส่วน กาลทวาทสะอาโปเจือกระทบสอเสมหะเจ้าเรือนให้จะละนะ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของเดิม ๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดยพิกัต

(๒) ขึ้น ๖ ค่ำ เดือนอ้ายไปจนแรม ๑๐ ค่ำเดือนอ้าย เป็นอำเภอูระเสมหะสมุฏฐาน วาตะสมุฏฐานระคน ๒ ส่วน คูธเสมหะระคนส่วน ๑ เป็น ๓ ส่วน กาลทวาทสะอาโปเจือกระทบให้เจ้าสมุฏฐานคืออูระเสมหะนั้นให้จะละนะ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของเดิม ๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดยพิกัต

^{๑๘๕} (ตะครันสะครอ) หมายถึง อาการครันเนื้อครันตัวสะบัดร้อนสะบัดหนาวเวลาเริ่มจะเป็นไข้

(๓) แรม ๑๑ ค่ำเดือนอ้ายไปจนเพ็ญเดือนยี่ เป็นอำเภอ คุธสมุฏฐานกล้า วาตะสมุฏฐานอ่อน^{๑๘๖} ระคนส่วน ๑ อูระเสมหะกล้าระคน ๒ ส่วนเปน ๓ ส่วน กาลทวาทสะอาโปเจือกระทบคุธเสมหะเจ้าสมุฏฐานให้จะละนะ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของเดิม ๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดยพิกัต สิ้นสมุฏฐานฤดูหนึ่ง ๒ เดือนคือ คิมหันต สระทะ ระคนดุจสมุฏฐานกำหนดไว้ดังนี้

๖ อนึ่ง ตั้งแต่แรมค้ำหนึ่งเดือนยี่ ไปจนเพ็ญเดือน ๔ ฤดูหนึ่งศิริระสมุฏฐาน ด้วยอรรถว่า เย็นนักเปนพิกัตแห่งเสมหะสมุฏฐานปิตตะสมุฏฐานระคน ใช้จะเปนเสมหะทั้งฤดูนั้นหามีได้ จัดแบ่งออกโดยพิเศษให้พิศดารสมุฏฐานแล ๓ แล ๓ ดังนี้

(๑) คือแรมค้ำ ๑ เดือนยี่ไปจนขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๓ เป็นอำเภอสอเสมหะสมุฏฐาน ปิตตะสมุฏฐานระคนส่วน ๑ อูระเสมหะระคน ๒ ส่วนเปน ๓ ส่วน กาลทวาทสะอาโปเจือ กระทบสอเสมหะเจ้าเรือนให้จะละนะ ถ้าจะแก้อย่างเสียเจ้าของ สมุฏฐานเดิม ๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดยพิกัต

(๒) ขึ้น ๖ ค่ำเดือน ๓ ไปจนแรม ๑๐ ค่ำเดือน ๓ เป็นอำเภอูระเสมหะสมุฏฐาน ปิตตะสมุฏฐาน ระคน ๒ ส่วน คุธเสมหะระคนส่วน ๑ เปน ๓ ส่วน กาลทวาทสะอาโปเจือกระทบอูระเสมหะเจ้าเรือนให้จะละนะ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของเดิม

๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดยพิกัต

(๓) แรม ๑๑ ค่ำเดือน ๓ ไปจนเพ็ญเดือน ๔ เป็นอำเภอ คุธเสมหะสมุฏฐาน ปิตตะสมุฏฐาน ระคน ๓ ส่วน อูระเสมหะระคนมิควรแก่ กาลทวาทสะอาโปเจือกระทบคุธเสมหะเจ้าเรือนให้จะละนะ ถ้าจะแก้อย่าให้เสียเจ้าของสมุฏฐาน ๓ ส่วน แก่เจือตามระคนโดยพิกัต สิ้นสมุฏฐานฤดูหนึ่ง ๒ เดือนคือ ศิริระคิมหันตระคนสมุฏฐานแล ๒ เดือน ๒ เดือน ทั้ง ๒ สมุฏฐานนี้เปน ๔ เดือน โดยกำหนดจัดเปนหมวด ๑ ในมหาพิกัต กองเสมหะสมุฏฐาน ให้เปนเหตุก็พอกครบสมุฏฐาน ฤดู ๖ พอได้ ๑๒ เดือน ถ้าจัดเปน ๓ ฤดู ก็ได้ฤดูละ ๔ เดือน ๓ ฤดูเปนปีหนึ่ง ดุจท่านตักไว้ดังนี้

คิมหันตสมุฏฐาน แบ่งแล ๓ ออกดังนี้ พัทธปิตตะ สมุฏฐาน ๒๐ วัน อพัธปิตตะสมุฏฐาน ๒๐ วัน กำเดา ๒๐ วัน

วสันตสมุฏฐาน แบ่งแล ๓ ออกดังนี้ พัทธปิตตะสมุฏฐาน ๒๐ วัน อพัธปิตตะสมุฏฐาน ๒๐ วัน กำเดาสมุฏฐาน ๒๐ วัน

วัสสานะสมุฏฐาน แบ่งแล ๓ ออกดังนี้ หทัยวาตะสมุฏฐาน ๒๐ วัน สัตถกะวาตะสมุฏฐาน ๒๐ วัน สุมนาสมุฏฐาน ๒๐ วัน

สระทะสมุฏฐาน แบ่งแล ๓ ออกดังนี้ หทัยวาตะสมุฏฐานนี้ ๒๐ วัน สัตถกะวาตะสมุฏฐาน ๒๐ วัน สุมนาสมุฏฐาน ๒๐ วัน

^{๑๘๖} ในที่นี้หมายถึง ไม่รุนแรง

หมั้นตสมุฏฐานัน แบ่งแล ๓ ออกดังนี้ สอเสมหะสมุฏฐานัน ๒๐ วัน อูระเสมหะสมุฏฐานัน ๒๐ วัน คูธเสมหะสมุฏฐานัน ๒๐ วัน

ศิศิระสมุฏฐานัน แบ่งแล ๓ ออกดังนี้ สอเสมหะสมุฏฐานัน ๒๐ วัน อูระเสมหะสมุฏฐานัน ๒๐ วัน คูธเสมหะสมุฏฐานัน ๒๐ วัน

หมวดละ ๒ เดือน คือ ๖๐ วัน เปนพิกัตสมุฏฐานันร้อน หนาว ฝน ร้อน หนาว ฝน ทั้ง ๖ สมุฏฐานันนี้ ๓๖๐ วัน ๑๒ เดือนคุดกัน แบ่ง ๖ ฤดู ฤดูละ ๒ เดือน เปนปี ๑ คุดกล่าว มา ดังนี้

ลำดับนี้จะได้สำแดงในกองอายุสมุฏฐานันโรค อันบังเกิดขึ้น

ตามในมหาพิกัต ซึ่งเปนพาลทารก ปานกลาง ผู้เฒ่านั้นสืบต่อไป ถ้าแลบุคคลผู้ใช้จะเปน แพทย์ ให้พึงรู้ในกองอายุ สมุฏฐานันโรค โดยในมหาพิกัตกล่าวต่อไปข้างหน้านั้น อันว่ากุมารกุมารผู้ใด คลอดจากครรภ์มารดา มีอายุได้วัน ๑ ขนไปอยู่ในพิกัตเสมหะเปนที่ตั้งแห่งโทษ ครั้นถึงกึ่งอายุแล้ว อยู่ในพิกัตปิตตะสมุฏฐานันเปนที่ตั้งแห่งโทษ ครั้นล่วงเข้าอะวะสานอายุแล้วอยู่ในพิกัตวาตะสมุฏฐานันเปนที่ตั้งแห่งโทษ ถ้าแพทย์เห็นในกองอายุสมุฏฐานันโรค ๓ ประการดังนี้แล้ว ก็พึงประกอบโอสถให้ต้องในสมุฏฐานันดังกล่าวมานี้

(๑) อันว่าบุคคลผู้ใดคลอดจากครรภ์มารดา มีอมยุได้ วันหนึ่งขึ้นไปถึง ๑๖ ปีเปนกำหนด ถ้าจะเปนโทษในสมุฏฐานันอันใดอันหนึ่งก็ดี เสมหะเปนเจ้าเรือนเจือไปในสมุฏฐานันทั้งปวง ถ้าจะให้โทษ ก็มีกำลังกว่าสมุฏฐานันทั้งหลาย

(๒) บุคคลผู้ใดมีอายุล่วง ๑๖ ปีขึ้นไป จนถึง ๓๐ ปีเปนกำหนด ถ้าจะเปนโทษในสมุฏฐานันอันใดก็ดี ปิตตะเจ้าสมุฏฐานันยอมเจือไปในกองสมุฏฐานันทั้งปวง ถ้าจะให้โทษก็มีกำลังกว่าสมุฏฐานันทั้งปวง

(๓) บุคคลผู้ใดมีอายุล่วงพ้น ๓๐ ปีขึ้นไป トラบเท่าอายุไชยเปนกำหนด ถ้าจะเปนโทษในสมุฏฐานันอันใดก็ดี วาตะเปนเจ้าสมุฏฐานันยอมเจือไปในกองสมุฏฐานันทั้งปวง ถ้าจะให้โทษก็มีกำลังกว่าสมุฏฐานันทั้งหลาย

ถ้าแพทย์ผู้แก้ในกองอายุสมุฏฐานันโรคทั้ง ๓ ประการดังนี้แล้ว ก็พึงประกอบซึ่งโอสถตามอายุโรคอันสมควรแก่สมุฏฐานันพิกัตแพทย์ผู้หนึ่งจึงจะอายุยังโรคาพยาธิให้ฉิบหายโดยเร็วพลันยิ่งนักแล อายุสมุฏฐานันทั้ง ๓ นี้ยังไปมิได้**วิตถาร**^{๑๘๗} ในบท ว่าอายุเสมหะ ปิตตะ วาตะสมุฏฐานันอันใดจะก่อน จะกลาง จะหลัง แลกำลัง สมุฏฐานันที่จะให้โทษนั้น อันใดจะมีกำลังเท่าใด ยังบมิได้แจ้งในมหาพิกัตก่อน พระอาจารย์เจ้าจึงออกในบทว่า

^{๑๘๗} ในที่นี้หมายถึง กล่าวโดยละเอียด หรืออธิบายโดยละเอียด

๑ ตั้งแต่อายุ ๑๖ ปีลงมาเป็นอายุเสมหะ ถ้าบังเกิดพยาธิมีกำลัง ๑๒ องศาเป็นกำหนด โรค
สิ่งใดๆ ลงในระหว่างอายุสมุฏฐานน ให้ตั้งเสมหะ เป็นอาทิ^{๑๘๘} ดุจในพิภักต์กล่าวไว้

๒ ตั้งแต่อายุ ๓๐ ปีลงมา เป็นอายุปิตตะมีกำลัง ๗ องศาเป็นกำหนด ถ้าบังเกิดพยาธิโรคสิ่ง
ใดๆ ลงในระหว่างอายุสมุฏฐานน ให้ตั้งปิตต เป็นอาทิ ดุจในพิภักต์กล่าวไว้ดังนี้

๓ ตั้งแต่อายุไขยลงมาเป็นอายุวาตะ มีกำลัง ๑๐ องศา เป็นกำหนด ถ้าบังเกิดพยาธิโรคสิ่ง
ใดๆ ในระหว่างอายุสมุฏฐานน ให้ตั้งวาตะเป็นอาทิ ดุจในพิภักต์กล่าวไว้ดังนี้

(๑) ไนยหนึ่งท่านกล่าวซ้ำไว้ให้แจ้งโดยพิศดารว่า ถ้าบุคคลผู้ใดได้ลง อายุตกอยู่ในระหว่าง
เสมหะสมุฏฐาน ให้ตั้งเสมหะเป็นอาทิ วาตะเป็นที่สุด

(๒) ถ้าบุคคลผู้ใดได้ลง ช้ายตกอยู่ในระหว่างวาตะ สมุฏฐาน ให้ตั้งวาตะเป็นต้น ปิตตะเป็น
ที่สุด

(๓) ถ้าบุคคลผู้ใดได้ลง อายุตกอยู่ในระหว่างปิตตะสมุฏฐาน ให้ตั้งปิตตะเป็นต้น เสมหะเป็น
ที่สุด

สมุฏฐาน ทั้ง ๓ นี้จะได้ยินอยู่นั้นหาไม่ได้ เป็นอนุโลม ปติโลมมิได้เพียง ผ่อนตามอายุโรค^{๑๘๙}
โดยพิภักต์ดังนี้

จึงมีคำปุจฉาถามว่า ซึ่งกล่าวไว้ว่าเสมหะสมุฏฐานมีกำลัง ๑๒ องศา ปิตตะสมุฏฐานมีกำลัง
๗ องศา วาตะสมุฏฐานมีกำลัง ๑๐ องษานั้นก็ควรอยู่แล้ว แต่อายุสมุฏฐานกับกำลังสมุฏฐาน จะได้
ควรแก่กันนั้นหาไม่ได้ ด้วยอายุสิมากอันกำลังน้อยก็สมจริง กันเป็นดังฤ วิสัชนาว่า ไซ้ตั้งที่กล่าว ด้วย
อายุสมุฏฐานนี้ท่าน สงเคราะห์เอาซึ่งอายุให้เป็นเหตุ ๓ ประการ คือ ปฐมวัย ๑ มัชฌิมวัย ๑ ปัจฉิม
วัย ๑ ไทยทั้ง ๓ นี้เป็นที่ตั้งแห่งสมุฏฐาน ซึ่งกล่าวมาแล้ว เพื่อจะให้แพทย์ประกอบโอสถให้ต้องตาม
กาลอายุ ดังนี้ แลกำลังสมุฏฐานนั้นท่านสงเคราะห์เอากำลังแห่งโรคที่จะบังเกิด โดย **ประเภท
สมุฏฐาน**^{๑๙๐} ทั้งหลาย ให้แพทย์พึงรู้ในกำหนด **กำลัง**^{๑๙๑} โทษว่าสมุฏฐานนั้นมีกำลังเท่า นั้น กำลังทั้ง ๓
ไปมิแจ้งในกาลใดแพทย์ก็มิรู้ในกำลังแห่งใดในกาลนั้น เหตุดังนี้จึงกล่าวระคนเข้าไว้ในกองอายุ
สมุฏฐาน หวังจะให้แจ้งไปในกำลังไซ้ ๓๐ วัน ที่แพทย์ สมมุติว่าไซ้สันนิบาต ไซ้แต่เท่านั้นหาไม่ได้ อัน
กำลังสมุฏฐานนี้มีได้ผ่อนตามอายุ ถ้าแลพยาธิโรคบังเกิดขึ้นในระหว่างสมุฏฐานอันใดๆ ก็ดี ให้ตั้ง

^{๑๘๘} เบื้องต้น ที่แรก

^{๑๘๙} ในที่นี้หมายถึง โรคอันเกิดขึ้นตามอายุสมุฏฐานและกำลังแห่งโรคสมุฏฐานอันเกิดจากประเภท
สมุฏฐานทั้งหลาย

^{๑๙๐} สมุฏฐาน หรือที่แรกบังเกิดโรคมียุทธประเภทต่าง ๆ ๕ สมุฏฐาน คือ ธาตุสมุฏฐาน อุตสมุฏฐาน อายุ
สมุฏฐาน กาลสมุฏฐานและประเทศสมุฏฐาน

^{๑๙๑} ในที่นี้หมายถึง ความรุนแรงของอาการโรคอันเกิดขึ้นจากสมุฏฐานทั้งหลาย

ปิตตะสมุฏฐานแปดต้น วาตะสมุฏฐานแปดที่สุด คือให้นับแต่วันแรก^{๑๙๒} ลงนั้นเพื่อกำหนดให้เที่ยง โดยกำลังสมุฏฐานนี้ คือปิตตะกำลัง ๗ องศา เสมหะกำลัง ๑๒ องศา วาตะกำลัง ๑๐ องศา ผสมเข้าด้วยกันทั้ง ๓ สมุฏฐานเป็น ๒๙ องศา มีเศษ ๑ บมิกวรรแค้นับ ด้วยเหตุว่า เป็นองศาอดีต อนาคต ระคน ถ้าจะนับก็ ๓๐ องศา คือเดือน ๑ สงเคราะห์ให้แจ้งในโทษอันจะประชุมกล่าวคือกองสันนิบาต ถ้ากำลังสมุฏฐานทั้ง ๓ นี้ระคนกันเข้าเมื่อใด จัดได้ชื่อว่าพิกัดกองสันนิบาตเมื่อนั้น ถ้ายังไปบมิพร้อมกันขณะใด ก็ยังมีได้ชื่อว่าพิกัดแห่งกองสันนิบาตขณะนั้น เหตุว่าเจือระคนพร้อมกันทั้ง ๓ ถึงกำหนด แลหย่อนกว่ากำหนดคุดจมีไปข้างหน้านั้น

อนึ่งอันว่ากำลังปิตตะสมุฏฐานโรคบังเกิดแต่วันลัมใช้ลงองศา ๑ ไปถึง ๗ องศาเป็นกำหนด แลไปบมิได้ถอย^{๑๙๓} แลคลาย^{๑๙๔} รุ่งขึ้นเป็น ๘ องศา ตกเข้าในระหว่างเสมหะสมุฏฐาน โรคบังเกิด ปิตตะเจือไป ๒ ส่วนจนถึง ๑๒ องศา เข้ากันทั้งปิตตะเสมหะสมุฏฐาน ๑๙ องศา เป็นกำหนดไปบมิได้ ถอยแลคลาย รุ่งขึ้นเป็น ๒๐ องศา ตกเข้าในระหว่างวาตะสมุฏฐาน โรคปิตตะเจือติดไป ส่วน ๑ เสมหะเจือไป ๒ ส่วนจนถึง ๑๐ องศา เข้ากันทั้งปิตตะเสมหะสมุฏฐาน ๒๙ องศา เป็นกำหนด ไปบมิได้ ถอยแลคลาย รุ่งขึ้นเป็น ๓๐ องศา แล้วจึงตกไประหว่างสันนิบาตซึ่งท่านกล่าวไว้ในพระคัมภีร์ทั้งหลาย มีปฐมสันนิบาตแปดต้นตะติยะภินนะสันนิบาตแปดที่สุด แพทย์วิจารณ์ปัญญาศึกษาให้แจ้งในคัมภีร์ สมุฏฐานนี้ท่านกล่าวไว้ว่า แต่กองมหาพิกัดสมุฏฐานอันจะบังเกิดนั้นโดยในอายุโรคคุดจสังเขปไว้ตามวิธี ก็จบแต่เพียงนี้

ลำดับนี้จะได้สำแดงในกองกาลสมุฏฐานสืบต่อไป ว่าด้วยเวลาอันเจือระคนกันกำเรบใน กำหนดหุ้มแลโมงทั้งปวง คือวันหนึ่ง ๑๒ โมง คีนหนึ่ง ๑๒ หุ้ม แบ่งออกแล ๓ แล ๓ เป็น ๖ สมุฏฐาน คุดจกันดังนี้ คือ ย่ำรุ่งแล้วไปจน ๔ โมง สมุฏฐาน ๑ แต่ ๕ โมงไปจนบ่าย ๒ โมง สมุฏฐาน ๑ แต่บ่าย ๓ โมง ไปจนย่ำค่ำ สมุฏฐาน ๑ แต่ย่ำค่ำแล้วไปจน ๔ หุ้ม สมุฏฐาน ๑ แต่ ๕ หุ้มไปจน ๘ หุ้ม สมุฏฐาน ๑ แต่ ๙ หุ้มไปจนย่ำรุ่ง สมุฏฐาน ๑ กลางวันกลางคีนเป็น ๖ สมุฏฐาน แบ่งคุดจกัน ดังนี้

(๑) ตั้งแต่ย่ำรุ่งแล้วไปจนถึง ๔ โมงนั้น เป็นพนักงาน^{๑๙๕} แห่งเสมหะพิกัดกระทำ

(๒) ตั้งแต่ ๕ โมง ไปจนถึงบ่าย ๒ โมงนั้น เป็นพนักงานแห่งปิตตะพิกัดกระทำ

(๓) ตั้งแต่บ่าย ๓ โมงไปจนถึงย่ำค่านั้น เป็นพนักงานแห่งวาตะพิกัดกระทำ กลางคีนก็ให้ แบ่งกันคุดจกลางวันโดยกำหนดไว้ดังนี้

^{๑๙๒} มีอาการไข้ หรืออาการของโรค

^{๑๙๓} ในที่นี้หมายถึง น้อยลง ลดลง

^{๑๙๔} ในที่นี้หมายถึง ลดน้อยลง

^{๑๙๕} ในที่นี้หมายถึง ส่วน

อันว่ากาลสมุฏฐานทั้ง ๓ นี้เป็นสาธารณะทั่วไปในกองโรคทั้งปวง ถ้าโรคอันใดบังเกิดขึ้นในระหว่างธาตุสมุฏฐานอันใดๆ ก็ดี ให้ตั้งเสมหะในกาลเมื่อย่างแล้วนั้นเป็นอาทิตามในพิกัตกล่าวไว้

(๑) อันว่าเสมหะกำเริบนั้น ในกาลเมื่อเช้าก็ดี เมื่อบริโภคอาหารแล้วก็ดี ในเมื่อพลบค่ำก็ดี เป็น**กระทรง**^{๑๙๖} กาลสมุฏฐานเสมหะกระทำ

(๒) อันว่าปิตตะกำเริบนั้น ในกาลเมื่อวันเที่ยงก็ดีในกาลเมื่ออาหารยังไป **บมีย้อยยับ**^{๑๙๗} นั้นก็ดี ในกาลเมื่อเที่ยงคืนก็ดี ทั้ง ๓ นี้เป็นกระทรงกาลสมุฏฐานปิตตะกระทำ

(๓) อันว่าวาตะกำเริบนั้น ในกาลเมื่อตะวันบ่ายก็ดี ในกาลเมื่ออาหารย่อยยับแล้วก็ดี แลในกาลเมื่อนอนหลับก็ดี ทั้ง ๓ นี้เป็นกระทรงกาลสมุฏฐานวาตะกระทำ ให้แพทย์พึงจำกำหนดไว้ จะได้วางยาให้ควรแก่กาลสมุฏฐานเวลาอันกำเริบนั้นโดยในพิกัตกล่าวไว้ดังนี้

อนึ่งซึ่งว่าไว้ว่า เสมหะ, ปิตตะ, วาตะ, สมุฏฐาน กระทำตามในเวลาอันกล่าวแล้วแต่หลังนั้น ก็ต้องกันกับที่กล่าวไว้ในพระคัมภีร์เวชศาสตร์ทั้งหลาย แต่จะเอาเป็นประมาณนั้นยังมีได้ก่อน ด้วยเหตุว่าสมุฏฐานซึ่งกล่าวมาแล้วนั้นเป็นธรรมดายังไปมิสำเร็จในกาลสมุฏฐานโทษทั้ง ๓ อันจะเจือระคนกันเป็นชาติจะละนะ ภินนะให้แพทย์พึงรู้ในสมุฏฐานวิธีอธิบายนี้ ว่าโทษนั้นมีอยู่ ๓ **ถาน**^{๑๙๘} คือ เอกโทษถานหนึ่ง ทูวันโทษถานหนึ่ง ตริโทษถานหนึ่งเป็น ๓ ถานดังนี้ จะสำแดงในสมุฏฐานชาติเอกโทษนั้นก่อน (จบสมุฏฐานวินิจฉัยเล่ม ๑)

^{๑๙๖} ในที่นี้หมายถึง ส่วน

^{๑๙๗} ในที่นี้หมายถึง ยังไม่ได้ย่อย หรือยังย่อยไม่หมด

^{๑๙๘} คือ ถาน

บทที่ ๓

การใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน

๓.๑ บริบทการใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน

นโยบายและกลวิธีการพัฒนาในการพัฒนาสาธารณสุข

ก. นโยบาย เพื่อให้คุณภาพชีวิตของประชาชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านสุขภาพอนามัยทั้งร่างกาย และจิตใจ มีสภาพเปลี่ยนแปลงไปสู่สภาวะสุขภาพดีถ้วนหน้าในระยะยาวและมีการแก้ไขปัญหาหรือการดำเนินการที่สนองต่อความจำเป็นพื้นฐาน ตามสภาวะที่เป็นอยู่ในปัจจุบันและที่มีขึ้นในอนาคตโดยยึดหลักเสริมสร้างความเป็นธรรมทางสังคม และการพึ่งพาตนเองได้ทั้งในระดับบุคคล ครอบครัว และชุมชน การพัฒนาการสาธารณสุขในระยะแผนพัฒนาสาธารณสุข ฉบับที่ ๖ จึงได้กำหนดนโยบายไว้ดังนี้

๑. ส่งเสริมและขยายโอกาสในการมีส่วนร่วมของประชาชนในด้านพัฒนาคุณภาพชีวิตที่เน้นความสำคัญของความจำเป็นพื้นฐานโดยอาศัยกระบวนการเตรียมชุมชน

๒. ส่งเสริมการริเริ่มและขยายสาธารณสุขมูลฐานโดยชุมชนในท้องถิ่นต่าง ๆ ทั้งเขตชนบทและเขตเมืองให้สามารถแก้ไขปัญหาสาธารณสุข

๓. ส่งเสริมการกระจายอำนาจในการบริหารงานสาธารณสุขด้วยการเพิ่มบทบาทของประชาชนในการตัดสินใจเกี่ยวกับการกำหนดปัญหาความต้องการ

๔. ส่งเสริมการประสานงานภายในสาขาอย่างต่อเนื่อง โดยจัดให้มีการพัฒนาองค์กรหรือกลไกการประสานงาน

๕. ส่งเสริมการประสานงานระหว่างสาขา และระหว่างภาครัฐกับภาคเอกชนอย่างต่อเนื่อง

๖. ปรับปรุงประสิทธิภาพในการบริหารงานสาธารณสุข อันได้แก่ การกำหนดนโยบาย ราคา ค่าบริการนโยบายราคา ยา การพัฒนานโยบาย แผนงานและแผนการบริหารงาน

๗. การปรับปรุงระบบบริการสาธารณสุข ทั้งในด้านโครงสร้าง สถานบริการของทั้งภาครัฐและเอกชน

๘. เร่งรัดการพัฒนากำลังคนด้านสาธารณสุข ให้มีความเชื่อมโยงกันระหว่างการวางแผนกำลังคน การผลิตหรือการให้การศึกษามืออาชีพ และการบริหารงานบุคคล

๙. ปรับปรุงบทบาทหน้าที่แห่งกฎหมายสาธารณสุข การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม การป้องกันการติดยา และการเสพติด การคุ้มครองผู้บริโภค

๑๐. ส่งเสริมให้มีการถ่ายทอดความรู้และเทคโนโลยี ในการดำเนินงานสาธารณสุขที่ได้มีการพัฒนาและใช้ประโยชน์อย่างเหมาะสมอยู่ในชุมชนต่าง ๆ

๑๑. เร่งรัดการศึกษาวิจัยเพื่อหารูปแบบที่เหมาะสมในการประยุกต์ใช้ความรู้และเทคโนโลยีที่เกี่ยวข้องกับการบริการสาธารณสุข การตรวจวิเคราะห์ทางห้องปฏิบัติการ การปรับปรุงคุณภาพของการควบคุมป้องกันโรค การส่งเสริมสุขภาพ การรักษาพยาบาล

๑๒. แสวงหาทางเลือกหรือริเริ่มวิธีการและระบบการเงินเกี่ยวกับการสาธารณสุข โดยยึดหลักการมีส่วนร่วมของประชาชนและการประหยัดค่าใช้จ่าย

ข. กลวิธีในการพัฒนา การพัฒนาสาธารณสุขให้เป็นไปตามหลักการและแนวทางต่าง ๆ ที่ได้กำหนดไว้ในนโยบายจนกระทั่งบรรลุผลสมความมุ่งหมาย ทั้งในระยะแผนพัฒนาสาธารณสุข (ฉบับที่ ๖ พ.ศ. ๒๕๓๐-๒๕๓๔) และในระยะยาวด้วยนั้น จำจะต้องจัดให้มีการลงทุนและการดำเนินงานตามกลวิธีกลุ่มต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

กลุ่มที่ ๑ การพัฒนาการสาธารณสุขมูลฐานเพื่อส่งเสริมคุณภาพชีวิตของประชากร

การลงทุนและการขยายขอบเขตการดำเนินงานสาธารณสุขของทั้งฝ่ายรัฐและประชาชน จะเป็ยงเบนจากการเพิ่มหรือขยายการบริการของสถานบริการสาธารณสุขระดับสูงและระดับกลาง เป็นสำคัญไปสู่การพัฒนา “การสาธารณสุขมูลฐาน” ทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพ โดยพยายามจัดให้มีการดำเนินงานเพิ่มขึ้นทุก ๆ องค์ประกอบของการสาธารณสุขมูลฐานให้ครอบคลุม ทั้งชุมชนชนบทและชุมชนในเมือง และให้ผสมผสานการดำเนินงานสาธารณสุขมูลฐานนี้ กับกระบวนการพัฒนาสังคมที่มีความจำเป็นพื้นฐาน (จปฐ.) เป็นเครื่องชี้วัด ทั้งนี้ได้กำหนดกลวิธีต่าง ๆ ในการพัฒนาไว้ดังนี้

๑. ฝึกอบรมเพิ่มพูนความรู้และทักษะแก่เจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติ และผู้บริหารงานสาธารณสุขทุกระดับของระบบสาธารณสุข

๒. ชักนำให้บุคคลที่มีบทบาทเป็นผู้นำอยู่ในวงการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาสังคม ได้มีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาสาธารณสุขมูลฐาน

๓. ให้ความรู้ ข้อมูลข่าวสารแก่ผู้นำชุมชนในท้องถิ่นต่าง ๆ และประชาชนโดยทั่วไป

๔. จัดให้มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารระหว่างหมู่บ้านและผู้นำชุมชนกลุ่มต่าง ๆ

๕. ฝึกอบรม อสม./ผสส. แม่บ้าน และบุคคลอื่น ๆ ที่มีบทบาทเหมาะสมในชุมชน

๖. มอบหมายให้สถานบริการสาธารณสุข โรงเรียน วัด และสถาบันทางสังคมอื่น ๆ ทำหน้าที่ฝึกอบรมประชาชน และผู้นำชุมชน

๗. จัดให้มีการใช้ประโยชน์จากวัสดุ หรือสิ่งที่มีอยู่แล้วตามสภาพและวัฒนธรรม

๘. ส่งเสริมให้มีการจัดตั้งชมรมผู้สูงอายุและฝึกอบรมอาสาสมัครสำหรับดูแลสุขภาพ

๙. จัดให้มีการใช้ประโยชน์จากกองทุนพัฒนาหมู่บ้านเพื่อสนับสนุนการดำเนินงาน
โครงการ

๑๐. ปรับปรุงกองทุนที่ได้จัดตั้งขึ้นแล้วด้วยวัตถุประสงค์เฉพาะของการสาธารณสุข

๑๑. ชักจูงให้ภาคเอกชน ทั้งที่ดำเนินการเพื่อสาธารณประโยชน์ และที่ดำเนินการเชิง
ธุรกิจ

๑๒. ติดตามการเปลี่ยนแปลงของสภาพและปัญหาที่มีอยู่ในครอบครัว ชุมชน โรงเรียน

**กลุ่มที่ ๒ การพัฒนานโยบายโครงสร้างองค์กรและกลไกการประสานงาน การพัฒนาการ
บริหาร/จัดการ การจัดระบบข้อมูลข่าวสาร การพัฒนารูปแบบและวิธีการในการกระจายอำนาจ และ
กระบวนการเข้าร่วมของประชาชน**

๑. จัดให้มีองค์กรการประสานงานในระดับชาติ ภาค และจังหวัดบางจังหวัด

๒. ริเริ่มและทดสอบรูปแบบในการจัดบริการสาธารณสุข เพื่อแก้ไขปัญหาที่มีความสำคัญ

๓. พัฒนาระบบการประสานงานระหว่างสาขา ให้สามารถทำหน้าที่อย่างมีประสิทธิภาพ

๔. สนับสนุนให้มีการประสานงานระหว่างภาครัฐและเอกชน

๕. จัดให้มีศูนย์รวมและช่วยงานการฝึกอบรม

๖. กำหนดนโยบายเกี่ยวกับราคาค่าบริการทางการแพทย์และราคายา

๗. พัฒนานโยบายและแผนงานโดยเน้นหนักในเรื่องที่จะแก้ไขปัญหาตามความจำเป็น

๘. นำเอาเทคโนโลยีที่เหมาะสม เช่น คอมพิวเตอร์ หรืออื่น ๆ มาใช้ในการปรับปรุงระบบ

ข้อมูลข่าวสาร

๙. พัฒนาระบบการเก็บ การวิเคราะห์ การแปลผล และการใช้ประโยชน์ของข้อมูล

ข่าวสาร

๑๐. กำหนดกรอบมาตรฐานของครุภัณฑ์การแพทย์ในสถานบริการสาธารณสุขต่าง ๆ

๑๑. กำหนดคุณลักษณะของครุภัณฑ์การแพทย์

๑๒. ส่งเสริมการใช้บัญชียาหลักแห่งชาติ

กลุ่มที่ ๓ การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของระบบสาธารณสุข

๑. ปรับปรุงสถานบริการสาธารณสุขที่มีอยู่เดิมทั้งในเขตเมืองและเขตชนบท

๒. ขยายสถานบริการสาธารณสุขในรูปแบบที่เหมาะสม ทั้งในท้องถิ่นชนบทและเมือง

๓. จัดให้มีหน่วยบริการสำหรับแก้ไขปัญหาเฉพาะด้าน ตามความจำเป็น

๔. เพิ่มอัตรากำลังเจ้าหน้าที่และสิ่งสนับสนุนต่าง ๆ ในระดับตำบลและอำเภอ

๕. กำหนดมาตรการในการประหยัดค่าใช้จ่ายของรัฐเกี่ยวกับการศึกษาฝึกอบรมบุคลากร

๖. ดำเนินการปรับปรุงหลักสูตรและกระบวนการเรียนการสอนบุคลากรสาธารณสุข

๗. กำหนดหลักเกณฑ์ในการสรรหาและคัดเลือกผู้สมควรดำรงตำแหน่งทางการบริหาร

๘. พัฒนาหน่วยงานรับผิดชอบในระดับนโยบายเพื่อทำหน้าที่กำหนดนโยบายและวางแผน

๙. จัดให้มีการพัฒนากำลังคนด้านสาธารณสุขที่มีอยู่แล้ว โดยเน้นทั้งทางด้านความรู้

๑๐. ดำเนินงานสร้างผู้นำในการพัฒนาการสาธารณสุขให้บรรลุภาวะ “สุขภาพดีถ้วนหน้า”

๑๑. รวบรวมผลการวิจัย วิธีการและเทคโนโลยีที่มีอยู่แล้วในท้องถิ่น

๑๒. ส่งเสริมการเผยแพร่ผลการวิจัยให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องและชุมชนได้ใช้ประโยชน์

กลุ่มที่ ๔ การพัฒนาทางเลือกสำหรับระดมทรัพยากรต่าง ๆ มาใช้ในการสาธารณสุข และประยุกต์ใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม เพื่อส่งเสริมสุขภาพป้องกันโรค รักษาพยาบาลและฟื้นฟูสภาพผู้เจ็บป่วย รวมทั้งการคุ้มครองผู้บริโภคทางด้านสาธารณสุข การอนามัยสิ่งแวดล้อม การปรับปรุงบทบัญญัติแห่งกฎหมาย และการบังคับการให้เป็นไปตามกฎหมายสาธารณสุข

๑. ขยายงานบัตรสุขภาพในชนบท พร้อมทั้งปรับปรุงราคาข้าว วิธีการจัดระบบบริหาร

๒. ริเริ่มงานบัตรสุขภาพในเขตเมือง

๓. จัดให้มีบริการรักษาพยาบาลผู้มีรายได้น้อยและผู้สูงอายุ โดยไม่คิดค่าบริการ

๔. พัฒนาและประยุกต์ใช้เทคโนโลยี การควบคุมโรค การป้องกันโรค การส่งเสริมสุขภาพ

๕. จัดทำศูนย์ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับการวิจัยการพัฒนา และการประยุกต์ใช้เทคโนโลยี

๖. ปรับปรุงคุณภาพและขยายงานการตรวจวิเคราะห์และวิจัยทางห้องปฏิบัติการ

๗. จัดทำโครงการร่วมระหว่างภาครัฐและเอกชน

๘. พัฒนาและปรับปรุงแก้ไขกฎหมายที่เกี่ยวกับการสาธารณสุข

๙. จัดให้มีบริการรับเรื่องราวร้องทุกข์ ทั้งโดยภาครัฐและเอกชน

๑๐. ดำเนินการเก็บรวบรวมและประมวลผลข้อมูลเกี่ยวกับความต้องการยา คุณภาพของยา

๑๑. ดำเนินการเก็บและรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับเครื่องสำอาง และสิ่งที่เป็นพิษเป็นภัยอื่น ๆ

๑๒. ดำเนินการป้องกันการติดยาและสารเสพติด โดยการเผยแพร่ประชาสัมพันธ์

งานสาธารณสุขมูลฐาน

ในสังคมตะวันตก Dawson เป็นผู้นำคำว่า “บริการปฐมภูมิ” มาใช้เรียกบริการ ที่อยู่ในชุมชน ซึ่งมีพัฒนาการในลักษณะของการถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น จากหมอตตามบ้านจนกระทั่งปัจจุบันเป็นแพทย์เวชปฏิบัติทั่วไป (เวชปฏิบัติครอบครัว) ซึ่งให้บริการในชุมชนร่วมกับผู้ให้บริการในหลากหลายวิชาชีพ และมีศักดิ์ศรีเชิงวิชาการไม่น้อยกว่าบริการในโรงพยาบาล

คำประกาศ Alma-Ata ขององค์การอนามัยโลก ได้จุดประกายให้บริการปฐมภูมิมีความสำคัญเชิงอุดมการณ์ โดยเน้นว่าทุกคนมีสุขภาพดีได้ ด้วยเงื่อนไขสำคัญของการสร้างการมีส่วนร่วม ทั้งในระดับรายบุคคล-ครอบครัว-และชุมชน ตลอดจนการสร้างความร่วมมือกับภาคส่วนต่าง ๆ อันจะส่งผลให้มีการเพิ่มศักยภาพในการพึ่งและดูแลตนเองในทุกระดับจากประสบการณ์ของ

ประเทศในบริบทที่แตกต่าง ทำให้มีการแบ่งอย่างไม่เป็นทางการ โดย “Primary Health Care (PHC)” เน้นไปที่การมีส่วนร่วมของชุมชนและดำเนินการในประเทศที่ยากจนหรือทรัพยากรที่มีอยู่ในระบบมีน้อย ส่วน “Primary Care (PC)” เน้นไปที่การให้บริการในระดับรายบุคคล ซึ่งมีพัฒนาการที่ต่อเนื่องและยาวนานในสังคมตะวันตก ประเทศไทยเรียกการดำเนินการในลักษณะ PHC ว่า **“การสาธารณสุขมูลฐาน”** ซึ่งให้ความสำคัญกับการส่งเสริมให้มีการดำเนินการโดยประชาชน

ปัจจุบัน PC และ PHC มีพัฒนาการของการโน้มเข้าหากัน มีเอกสารวิชาการจำนวนมาก รวมถึง World Health Report ๒๐๐๘ ได้แสดงให้เห็นถึงการเชื่อมเป็นเรื่องเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับยุทธศาสตร์ อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติ บริการปฐมภูมิมีบทเรียนที่มีความจำเพาะเชิงบริบทสูงมาก การเรียนรู้และถ่ายทอดประสบการณ์จากบริบทหนึ่ง ไปยังอีกบริบทหนึ่งมีความยากเมื่อเปรียบเทียบกับบริการทุติยภูมิ และตติยภูมิ ทั้งนี้ยังไม่มีบริการปฐมภูมิใด ๆ ได้รับการยอมรับ ในลักษณะของการเป็น “ตัวอย่าง” หรือ “ตัวแทน” ที่สะท้อนภาพรวมที่เป็นคุณค่าร่วมทั้งหมด ซึ่งมีการเข้าถึงเป็นคุณลักษณะพื้นฐาน และเพิ่มคุณค่าทำให้มีความจำเพาะด้วยคุณลักษณะของ องค์กรวม-ต่อเนื่อง-ผสมผสาน-ประสานงาน-และการมีส่วนร่วม ทั้งนี้ตัวอย่างที่ยังคงเป็นเพียงกรณีที่ห่างไกลหรือใกล้เคียง ในบางแง่มุม ในบริบทที่แตกต่าง อย่างไรก็ตามการพัฒนาบริการปฐมภูมิในบริบทของระบบบริการระดับอำเภอหรือระดับพื้นที่ เป็นเงื่อนไขเชิงระบบที่สำคัญของการพัฒนา

ประเทศไทยกล่าวได้ว่าอยู่แนวหน้า ของการถูกหยิบยกขึ้นมาเป็นกรณีตัวอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากการมีประสบการณ์ของการให้การดูแลปกป้องคนจน ผู้ด้อยโอกาส และการมีระบบหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า ซึ่งเป็นฐานสำคัญเชิงระบบ ในการทำให้บริการปฐมภูมิได้รับการพัฒนาตามคุณลักษณะที่เป็นคุณค่าสำคัญ เพื่อส่งผลอย่างสร้างสรรค์ต่อสุขภาวะและสุขภาพของประชาชนคนไทยทุกคน^๑

การสาธารณสุขมูลฐาน เป็นระบบที่ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการช่วยเหลือดูแลสุขภาพของตนเอง ซึ่งเกิดขึ้นที่ระดับครอบครัวหรือระดับหมู่บ้าน บุคลากรที่ให้บริการช่วยเหลือประชาชนนี้ คือ อาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) ซึ่งจะได้รับการฝึกอบรมด้านวิชาการ และทักษะให้มีความสามารถช่วยเหลือชาวบ้านได้ รวมทั้งอบรมชาวบ้านทุกคน ให้พึ่งตนเองได้ทางสุขภาพอนามัย เพราะแนวคิดของการสาธารณสุขมูลฐาน คือ ประชาชนบริการประชาชน

^๑ สำนักงานวิจัยและพัฒนาาระบบสุขภาพชุมชน (สพข.), “บทเรียนต่างประเทศสู่การพัฒนาบริการปฐมภูมิในบริบทประเทศไทย”, <http://www.thaiichr.org/upload/forum/006-4..pdf>, ๑๘ มกราคม ๒๕๕๕, หน้า ๑๙-๒๐.

กิจกรรมที่จะให้ประชาชนผู้นำช่วยเหลือบริการประชาชนตนเอง เรียกว่า “กิจกรรมการสาธารณสุขมูลฐาน” มี ๑๔ องค์ประกอบ (เขียนให้จำได้ง่าย ๆ ว่า NEWSITEMMDECAA)^๒

๑. N = Nutrition (การโภชนาการ)
 ๒. E = Education (การให้สุขศึกษา)
 ๓. W = Water Supply and Sanitation (การสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมและจัดหาน้ำสะอาด)
 ๔. S = Surveillance for Local disease Control (การควบคุมโรคติดต่อประจำถิ่น)
 ๕. I = Immunization (การสร้างเสริมภูมิคุ้มกันโรค)
 ๖. T = Simple treatment (การรักษาพยาบาลเบื้องต้น)
 ๗. E = Essential drugs (การจัดหายาที่จำเป็นไว้ในชุมชน)
 ๘. M = Maternal and child Health and Family Planning (การอนามัยแม่และเด็กและการวางแผนครอบครัว)
 ๙. M = Mental Health (การสุขภาพจิต)
 ๑๐. D = Dental Health (การทันตสาธารณสุข)
 ๑๑. E = Environmental Health (การป้องกันและแก้ไขมลภาวะและสิ่งแวดล้อมที่เป็นพิษภัย)
 ๑๒. C = Consumer Protection (การคุ้มครองผู้บริโภค)
 ๑๓. A = Accident and Non-communicable disease Control (การป้องกันและควบคุมอุบัติเหตุอุบัติภัยและโรคไม่ติดต่อ)
 ๑๔. A = AIDS (การป้องกันและควบคุมโรคเอดส์)
- การที่จะกระทำกิจกรรมทั้ง ๑๔ องค์ประกอบ ให้สำเร็จนั้นจะต้องใช้กลวิธีของสาธารณสุขมูลฐาน(Strategic PHC) หรือจะเรียกว่า หลักการของสาธารณสุขมูลฐานที่สำคัญ ๔ ประการคือ
๑. การมีส่วนร่วมของชุมชน (People Participation) หมายถึง การมีส่วนร่วมของประชาชน ซึ่งลึกซึ้งกว่าความร่วมมือธรรมดา เพื่อให้ประชาชนในหมู่บ้าน หรือชุมชน ได้รู้สึกเป็นเจ้าของและเขามารวมมือช่วยเหลือ
 ๒. การใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม (Appropriate technology) เป็นการใช้เทคโนโลยีทางสาธารณสุขที่ง่ายไม่ซับซ้อนยุ่งยาก เหมาะสมกับสภาพของท้องถิ่น
 ๓. การปรับระบบบริการพื้นฐานของรัฐเพื่อรองรับการสาธารณสุขมูลฐาน (Re-Oriented Basic Health Service) เป็นการปรับระบบรับบริการของรัฐ

^๒ สำนักงานคณะกรรมการสาธารณสุขมูลฐาน, คู่มือการปฏิบัติงานสาธารณสุขมูลฐานสำหรับอาสาสมัครอาสาสมัครสาธารณสุข, (นนทบุรี : องค์การมหาชน, ๒๕๓๖), หน้า ๑๐.

๔. การผสมผสานกับงานของกระทรวงอื่น (Intersectoral Collaboration) งานสาธารณสุขมูลฐานจะสำเร็จผลได้ต้องผสมผสานทำงานไปด้วยกันได้ทั้งภายในกระทรวงสาธารณสุขเองและงานพัฒนาชนบทของต่างกระทรวง

ดังนั้น ความร่วมมือของชุมชน คือ หัวใจของงานสาธารณสุขมูลฐาน การสนับสนุนอาจจะเป็นรูปแบบของความคิด แรงงาน แรงเงิน ความร่วมมือในการปฏิบัติด้วยความสมัครใจ เพราะมีการมองเห็นและรับรู้

กระทรวงสาธารณสุข โดยสำนักงานคณะกรรมการสาธารณสุขมูลฐาน ได้ปรับปรุงกลไกการสนับสนุนงบประมาณจากรายกิจกรรม มาเป็นการจัดสรรงบประมาณต่อหน่วยหมู่บ้าน เฉลี่ย ๗,๕๐๐ บาท ต่อหมู่บ้าน โดยเริ่มดำเนินการในปี ๒๕๔๑ เพื่อให้ประชาชนและองค์กรชุมชน เป็นผู้บริหารจัดการงบประมาณนี้ด้วยตนเอง

ต่อมามีการประกาศข้อตกลงสู่การมีสุขภาพที่ยั่งยืน ปี ๒๕๔๓-๒๕๕๓ ดังนี้

๑. ประเทศไทยต้องดำเนินงานกระบวนการสุขภาพดีถ้วนหน้าที่ยั่งยืน ตลอดไปภายใน ๑๐ ปี
๒. ขยายบทบาทหน้าที่ของ อสม. ให้เป็น อสม. เพื่อสังคม
๓. อาสาสมัครประจำหมู่บ้าน นอกจาก อสม. แล้ว ควรมีการร่วมประสานกับ อาสาสมัครประเภทอื่น ๆ ที่มีอยู่ในหมู่บ้านและชุมชนด้วย
๔. หน่วยงานราชการที่อยู่นอกเหนือกระทรวงสาธารณสุขและองค์กรท้องถิ่น
๕. ให้มีประชาคมสุขภาพทุกระดับของสังคมไทย อาทิ ประชาคมสุขภาพระดับหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด เพื่อให้มีบทบาทในการควบคุม ติดตามประเมินผล ให้ข้อคิดเห็นและเสนอแนะการปฏิบัติงานเพื่อบรรลุสุขภาพดีถ้วนหน้าอย่างยั่งยืน

๓.๒ ความหมายของสมุนไพรงานสาธารณสุขมูลฐาน

สมุนไพรงานสาธารณสุขมูลฐานหมายถึงสมุนไพรที่ถูกคัดเลือกเพื่อใช้ประโยชน์ในการส่งเสริมสุขภาพและรักษาโรค/อาการเบื้องต้นโดยพิจารณาจากประสิทธิภาพ ความปลอดภัย สอดคล้องกับองค์ความรู้และทรัพยากรของชุมชน สอดคล้องกับสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่น เป็นสมุนไพรที่ประชาชนนิยมใช้

สมุนไพรงานสาธารณสุขมูลฐานได้เกิดขึ้นครั้งแรกเมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๕๒๕ โดยองค์การอนามัยโลก (WHO) มีแนวคิดที่จะทำให้ประชาชนมีสุขภาพดีถ้วนหน้า แต่เนื่องจากประเทศต่าง ๆ ทั่วโลกในขณะนั้นขาดแคลนบุคลากรทางการแพทย์และงบประมาณ ทำให้การเข้าถึงการบริการสุขภาพของประชาชนอย่างทั่วถึงเป็นไปได้ยาก องค์การอนามัยโลกจึงใช้วิธีการส่งเสริมให้แต่ละประเทศมีการพึ่งตนเองโดยการนำภูมิปัญญาและวัตถุดิบในแต่ละประเทศมาประยุกต์ใช้ในการดูแลสุขภาพให้เกิดประโยชน์สูงสุด สำหรับประเทศไทยมีการใช้แผนพัฒนาสาธารณสุขเริ่มต้นที่ฉบับที่ ๔ มี

การส่งเสริมให้มีการใช้สมุนไพรโดยใช้การสาธารณสุขมูลฐานเป็นกลวิธีหลักในการพัฒนาสาธารณสุขเพื่อการบรรลุสุขภาพดีถ้วนหน้าซึ่งรับผิดชอบโดยกองสนับสนุนสุขภาพภาคประชาชน

ถึงแม้ว่ารูปแบบการรักษาโรคแบบดั้งเดิมจะไม่ได้ได้รับความนิยมไประยะหนึ่ง เพราะบุคคลส่วนมากเปลี่ยนไปให้ความสนใจกับการแพทย์แผนปัจจุบันและการใช้ยาที่เป็นสารเคมีและการใช้ยาที่ผลิตจากสารต่าง ๆ นั้น ก่อให้เกิดผลกระทบข้างเคียงแก่ผู้ป่วยเป็นอย่างมาก จึงทำให้วงการแพทย์และเภสัชกรรมได้หันกลับมาศึกษาค้นคว้ารักษาโรคแบบดั้งเดิม และการใช้ยาสมุนไพรอย่างจริงจังสำหรับยาและวิธีการรักษาโรคที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในหลักคำสอนทางพุทธศาสนาอันเป็นพื้นฐานวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของสังคมไทย และเป็นแนวทางการใช้ประโยชน์จากการใช้สมุนไพรที่มีอยู่มากในประเทศไทย ผู้วิจัยจึงได้ศึกษารักษาโรคที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเพื่อเป็นหลักฐานอ้างอิงและเป็นประโยชน์ต่อการค้นคว้าเกี่ยวกับเภสัชกรรมและจะได้นำไปใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐานต่อไป

๓.๓ หลักการและวิธีการใช้สมุนไพร

๓.๓.๑ หลักการใช้สมุนไพร

สมุนไพรไทย เป็นทรัพยากรที่มีค่าอย่างหนึ่งของประเทศ วิธีการเลือกใช้สมุนไพรในการรักษาโรคของบรรพบุรุษไทยนั้นถือได้ว่าเป็นศาสตร์ที่ล้ำลึก และเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ทรงคุณค่า ยิ่ง แต่การเผยแพร่หลักการแพทย์แผนปัจจุบันจากประเทศในซีกโลกตะวันตก ซึ่งเริ่มเข้ามาในประเทศไทยในช่วงปลายรัชกาลที่ ๕ นั้น มีผลให้การแพทย์แผนไทยเสื่อมความนิยมลง และทำให้ความรู้ที่สืบทอดมาแต่สมัยดึกดำบรรพ์นั้น ขาดช่วงลงอย่างน่าเสียดาย แต่อย่างไรก็ตาม ประชาชนจำนวนมากน้อยโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่อยู่ในชนบทห่างไกล ซึ่งอิทธิพลของการแพทย์แผนตะวันตกก้าวเข้าไปไม่ถึง ยังคงเลื่อมใสกรแพทย์แผนไทยและใช้สมุนไพรไทยรักษาโรคในยามเจ็บป่วยอยู่เสมอ

ในระยะเวลาหลายทศวรรษที่ผ่านมา ได้เกิดโรคใหม่ ๆ ขึ้นหลายโรค และยังคงคาหยาที่จะใช้รักษาอยู่ ทำให้เกิดความคิดว่า เดิมเคยได้ยารักษาโรคมาจากสมุนไพรทั้งสิ้น จนกระทั่งวิทยาศาสตร์เจริญขึ้น จึงมีการพัฒนายารักษาโรคจากสารเคมี ดังนั้นเมื่อค้นหายาจากสารเคมีไม่ได้ นำที่จะได้กลับไปค้นหาจากธรรมชาติอีกครั้ง สมุนไพรจึงกลับมามีบทบาทสำคัญในวงการแพทย์และทำให้ประเทศในซีกโลกตะวันออก ซึ่งอุดมไปด้วยสมุนไพรนานาชนิดเป็นที่สนใจของนักวิทยาศาสตร์จากซีกโลกตะวันตก รวมทั้งประเทศญี่ปุ่น และจีนซึ่งเป็นประเทศผู้นำในการวิจัยของเอเชียด้วย

สำหรับประเทศไทยเริ่มหันมาสนใจสมุนไพรและการแพทย์แผนไทยเมื่อประมาณสี่ทศวรรษที่ผ่านมา โดยได้รับอิทธิพลจากการตื่นตัวของประเทศตะวันตก และองค์การอนามัยโลก ซึ่งเน้นบทบาทของหมอพื้นบ้านและหมอแผนโบราณ รวมทั้งการนำสมุนไพรมาใช้ในการสาธารณสุขมูล

ฐาน รัฐบาลจึงได้กำหนดแผนการวิจัยสมุนไพรไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ ๖ รวมทั้งการสนับสนุนการใช้สมุนไพรไว้ในแผนพัฒนาการสาธารณสุขของประเทศด้วย โดยวัตถุประสงค์เพื่อ

๑. พัฒนาสมุนไพรเพื่อใช้ในการสาธารณสุขมูลฐาน
๒. พัฒนาสมุนไพรเพื่อใช้เป็นเวชภัณฑ์ในยามปกติ และเป็นยุทธปัจจัยในยามสงคราม
๓. พัฒนาสมุนไพรเพื่อใช้ในอุตสาหกรรม
๔. พัฒนาสมุนไพรเพื่อส่งออก

สำหรับประชาชนหากเกิดอาการไม่สบายขึ้น การไปพบแพทย์เพื่อตรวจวินิจฉัยโรคและสั่งยาที่ถูกต้องเป็นการกระทำที่ถูกต้อง แต่ในสภาวะการณ์บางอย่างอาจไม่เอื้ออำนวยให้ทำเช่นนั้นได้ เช่น อยู่ในชนบทห่างไกล และขาดแคลนบุคลากรทางการแพทย์ หรือมีทุนทรัพย์จำกัด ไม่สามารถใช้จ่ายเพื่อดูแลสุขภาพได้เต็มที่ เป็นต้น และสำหรับประชาชนในกรุงเทพมหานคร พบว่ามีเป็นจำนวนมากที่นิยมซื้อยารับประทานเองจากคนขายยา ซึ่งบางครั้งไม่ใช่เภสัชกร อันอาจก่อให้เกิดอันตรายได้ ดังนั้น การให้ความรู้แก่ประชาชนเกี่ยวกับการดูแลสุขภาพของตนเอง ให้ทราบถึงขอบเขตของโรคที่สามารถดูแลตนเอง อาการที่บ่งชี้ถึงโรคที่ร้ายแรงต้องรีบเข้ารับการรักษาจากแพทย์ รวมทั้งคุณและโทษของยาที่ควรใช้รักษาโรคได้ด้วยตนเองเป็นวิธีทางอันหนึ่งที่รัฐกำลังดำเนินการอยู่ ในขณะเดียวกันสมุนไพรนับเป็นทางเลือกหนึ่งของประชาชน หากมีการส่งเสริมให้มีความรู้ความเข้าใจ สามารถใช้ด้วยตนเองอย่างถูกต้อง ก็จะเป็นอีกวิธีทางหนึ่งที่จะทำให้สุขภาพและเศรษฐกิจของประชาชนทั่วไปดีขึ้น ซึ่งเป็นรากฐานของการพัฒนาประเทศต่อไป

การป้องกันอันตรายที่อาจเกิดขึ้นจากการใช้ยา

๑. ถ้ายาใดไม่เคยกินมาก่อนเลย ควรเริ่มกินในขนาดที่น้อย ๆ ก่อน เช่น กินเพียงครึ่งหนึ่งของขนาดที่กำหนดให้ รอดูว่ามีสิ่งผิดปกติเกิดขึ้นในร่างกายหรือไม่ ถ้าไม่มีจึงค่อยกินต่อไป
๒. อย่าใช้ยาเข้มข้นเกินไป เช่นยาที่บอกว่าให้ต้มกินธรรมดา ห้ามไปใช้ต้มเคี้ยวกิน เพราะยาจะเข้มข้นเกินไปจนทำให้เกิดพิษได้ เช่น ยาขับน้ำนม ถ้าต้มเคี้ยวจะทำให้ยาร้อนเกินไปจนน้ำนมแห้งได้
๓. ควรรู้พิษของยาก่อนใช้ เพราะไม่มียาอะไรที่ไม่มีพิษ การรู้จักพิษจะทำให้มีความระมัดระวังในการใช้มากขึ้น
๔. ไม่ควรกินยาตัวเดียวทุกวันเป็นเวลานาน ๆ โดยไม่จำเป็น โดยทั่วไปไม่ควรกินยาอะไรติดต่อกันทุกวันเกินหนึ่งเดือน เพราะจะทำให้เกิดพิษสะสมขึ้นมาได้
๕. คนที่อ่อนเพลียมาก เด็กอ่อนและคนชราห้ามใช้ยามาก เพราะคนเหล่านี้มีกำลังต้านทานยาน้อย จะทำให้ยาเกิดพิษได้ง่าย^๓

^๓ ประเวศ วะสี, **สมุนไพรชาวบ้าน**, (กรุงเทพมหานคร : หมอชาวบ้าน, ๒๕๔๒).

๓.๓.๒ วิธีการใช้สมุนไพร

หากศึกษาสมุนไพรที่ปรากฏในตำรายาสมุนไพรซึ่งเป็นที่ยอมรับและยอมรับของแพทย์แผนไทย เช่น หนังสือประมวลสรรพคุณไทยของสมาคมโรงเรียนแพทย์แผนโบราณ สำนักวัดพระเชตุพนฯ เป็นต้น จะพบว่าสมุนไพรระบุไว้กว่าหนึ่งพันชนิด แต่ละชนิดใช้รักษาอาการโรคต่าง ๆ ได้มากมาย ดังนั้น การที่จะนำสมุนไพรใดมาใช้ประโยชน์ ต้องคำนึงถึงหลักเกณฑ์ที่สำคัญหลายประการ ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดประโยชน์ที่ต้องการและปราศจากพิษภัยที่อาจเกิดขึ้นได้

การศึกษาข้อมูล

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าในประเทศไทยมีสมุนไพรที่ใช้สืบเนื่องกันมาเป็นจำนวนมาก การที่จะแนะนำให้ประชาชนใช้สมุนไพรใดในชีวิตประจำวัน จำเป็นต้องผ่านการกลั่นกรองจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๕ กระทรวงสาธารณสุขร่วมกับมหาวิทยาลัยมหิดล ผู้เข้าร่วมประชุมประกอบด้วย แพทย์และเภสัชกรทั้งแผนปัจจุบันและแผนโบราณซึ่งร่วมกันทบทวนถึงคุณค่า และประโยชน์ของสมุนไพร และเสนอแนะรายชื่อสมุนไพรที่สมควรแนะนำให้ใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐาน กลุ่มอาการและโรคที่ควรและไม่ควรใช้สมุนไพร รวมทั้งแนวทางในการนำสมุนไพรไปใช้กับประชาชน ต่อจากนั้นได้มีการสัมมนาอีกหลายครั้ง จนกระทั่งโครงการสมุนไพรกับสาธารณสุขมูลฐานได้จัดตั้งขึ้นด้วยความช่วยเหลือขององค์การยูนิเซฟ และดำเนินการโดยกระทรวงสาธารณสุข เป็นหน่วยงานโดยตรงที่มีหน้าที่ส่งเสริมสนับสนุนและเผยแพร่การใช้สมุนไพรสำหรับการรักษาอาการเจ็บป่วยเล็ก ๆ น้อย ๆ โดยแพทย์บุคลากรสาธารณสุข และประชาชนด้วยตนเอง รวมทั้งสนับสนุนให้มีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับสรรพคุณของสมุนไพรให้กว้างขวางขึ้นด้วย โครงการสาธารณสุขมูลฐานได้คัดเลือกสมุนไพรที่สมควรส่งเสริมให้ประชาชนใช้จำนวน ๖๑ ชนิด ซึ่งใช้รักษาอาการเจ็บป่วย รวมทั้งสิ้น ๑๘ กลุ่มอาการโรค เช่น ท้องเดิน ท้องผูก ท้องอืด ไอ อาเจียน โรคผิวหนัง เป็นต้น โดยแนะนำให้ใช้สมุนไพรเดี่ยว

ดังนั้น ถ้าจะเลือกใช้สมุนไพรในการรักษาโรคด้วยตนเอง ควรใช้สมุนไพรที่โครงการสาธารณสุขมูลฐานแนะนำไว้ หรือหากจะใช้ชนิดอื่น ๆ ควรติดต่อสอบถามจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง หรือค้นคว้าจากเอกสารที่เชื่อถือได้ ควรเป็นสมุนไพรที่เคยมีรายงานว่าได้ผลโดยมีผลงานวิจัยสนับสนุนทั้งในด้านสรรพคุณและพิษวิทยา เพื่อประโยชน์และความปลอดภัยอย่างแท้จริง

หน่วยงานของรัฐที่จะให้ความรู้ในการใช้สมุนไพร

๑. สำนักงานคณะกรรมการสาธารณสุขมูลฐาน กระทรวงสาธารณสุข
๒. คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยต่าง ๆ
๓. สวนเหมาะสมสิริรุกชาติ คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล
๔. สำนักงานข้อมูลสมุนไพร คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล
๕. กรมวิทยาศาสตร์การแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข
๖. สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข

การใช้ให้ถูกโรค

การใช้สมุนไพรเพื่อรักษาตนเองนั้น ผู้ป่วยต้องมีความระมัดระวังเป็นอย่างมาก และมีข้อจำกัดให้กระทำเฉพาะโรคสามัญที่สามารถสังเกตอาการได้ด้วยตนเองเท่านั้น ได้แก่ อาการท้องอืด ท้องเฟ้อ แน่นจุกเสียด อาการท้องผูก อาการท้องเสีย (ที่ไม่รุนแรงนัก) โรคพยาธิบางชนิด อาการคลื่นไส้ อาเจียน อาการไอ ขัดเบา (ปัสสาวะไม่สะดวก) นอนไม่หลับ โรคผิวหนังกลากเกลื้อน ฝี พุพอง แมลงสัตว์กัดต่อย ไฟไหม้ น้ำร้อนลวก รวมทั้งเหาและชันนะตุ ผู้ที่ใช้สมุนไพรควรจะเข้าใจถึงสาเหตุและอาการของโรคเหล่านี้ให้แน่ชัดเสียก่อน เพื่อป้องกันการใช้สมุนไพรผิดโรค ซึ่งอาการอาจกำเริบมากจนถึงขั้นเป็นอันตรายได้ นอกจากนี้ต้องรู้ถึงอารมณ์ที่ไม่ควรใช้สมุนไพรรักษาตนเอง และต้องรีบไปโรงพยาบาลทันที

อาการที่ไม่ควรใช้สมุนไพรรักษา และควรรีบไปโรงพยาบาลคือ

๑. ใช้สมุนไพรรักษามานานกว่า ๓-๔ วัน อาการยังไม่ดีขึ้นหรือทรุดลงกว่าเดิม
๒. เกิดอาการแพ้หลังรับประทานยาสมุนไพร เช่น คลื่นไส้ อาเจียน หรือมีตุ่มหรือผื่นเป็นปื้นคล้ายลมพิษขึ้นที่ผิวหนัง ริมฝีปากหรือตา ใจสั่น เป็นต้น
๓. มีไข้สูง ตาแดง ปวดเมื่อยตามตัว ซึมและเพ้อ
๔. มีไข้สูง ตาเหลือง ตัวเหลือง อ่อนเพลียและอาเจียน
๕. ปวดท้องอย่างแรงบริเวณสะดือ หรือท้องขวาด้านล่าง อาจมีอาการท้องผูกและใช้ร่วมด้วย ซึ่งเป็นอาการของไส้ติ่งอักเสบ อันอาจเป็นอันตรายถึงชีวิตได้
๖. ปวดท้องอย่างรุนแรงร่วมกับมีไข้ อาเจียนและ/หรือท้องเสีย
๗. ท้องเสียหรืออาเจียนมาก ๆ คนไข้จะอ่อนเพลีย ตาลึก ผิวหนังแห้ง หรือถ่ายอาจจะเป็นมูกเลือดและอ่อนเพลียลง
๘. อาเจียนเป็นเลือด
๙. เป็นโรคบางอย่างที่รู้ว่ามีอันตรายถึงชีวิต เช่น งูพิษหรือสุนัขบ้ากัด มะเร็งซึ่งผลการทดลองรักษาด้วยสมุนไพรยังไม่ชัดเจน รวมทั้งโรคบางชนิดที่ต้องอยู่ในความดูแลของแพทย์เป็นประจำ และต้องมีผลการตรวจจากห้องปฏิบัติการประกอบการรักษา เช่น โรคเบาหวาน โรคความดันโลหิตสูง เป็นต้น

การใช้ให้ถูกชนิด

เมื่อตัดสินใจว่าจะใช้สมุนไพรชนิดใด ต้องแน่ใจว่ารู้จักต้นที่ถูกต้อง เพราะชื่อสมุนไพรไทยมีการซ้ำซ้อนกันบ้าง หรือชื่อในแต่ละท้องถิ่นแตกต่างกันบ้าง จึงทำให้เกิดการสับสนอยู่เสมอ เช่น เสดดพังกอนที่สามารถแก้พิษแมลงสัตว์กัดต่อยได้ดั้นนั้น มีปรากฏอยู่ ๒ ต้น ต้นแรกเป็นไม้พุ่มแกมเลื้อย ลำต้นและใบสีเขียวเข้ม ออกดอกยาก เรียกชื่ออื่นว่าพญาอบ้าง พญาปล้องทองบ้าง กับอีกต้นหนึ่งเป็นไม้พุ่มลำต้นมีหนามคม เส้นกลางใบมีสีแดง ช่อดอกออกง่ายเป็นสีเหลือง เรียกชื่ออื่นว่า

ของระอา ดังนั้น เพื่อกันการสับสนจึงเรียกของระว่าว่าเสลดพังพอนตัวผู้ และพญาเอว่าเสลดพังพอนตัวเมีย เป็นต้น ถ้ามีปัญหาในเรื่องนี้ควรค้นคว้าให้แน่ใจจากตำราสมุนไพรที่เชื่อถือได้ ซึ่งมักจะมีคำอธิบายลักษณะต้นและมีรูปสีหรือขาวดำประกอบ นอกจากนี้สวนสมุนไพร ซึ่งมีนักพฤกษศาสตร์ดูแลอยู่จะเป็นแหล่งค้นคว้าพันธุ์สมุนไพรที่ดีที่สุด

การใช้ให้ถูกส่วน

จากการวิจัยพบว่าส่วนต่าง ๆ ของพืช ได้แก่ ราก เหง้า ลำต้น เปลือก แก่น ใบ ดอก ผล และเมล็ดนั้นอาจจะมีสารชนิดเดียวกันหรือต่างชนิดกันก็ได้ ซึ่งตรงกับตำราสมุนไพรไทยที่ต้องระบุส่วนที่ต้องปรุงยาไว้เป็นชนิด ๆ ไป เช่น ใช้ทั้งต้นหรือเรียกว่าใช้ทั้งห้า ได้แก่ ราก ต้น ใบ ดอก และผล สมุนไพรเหล่านี้มันจะเป็นพืชขนาดเล็ก หรืออาจระบุได้ว่าใช้ทั้งต้นบนดินก้อได้ เช่น เหงือกปลาหมอ ทั้งห้า เป็นต้น มีหลายชนิดที่ใช้ได้ทั้งสดและแห้ง เช่น ใบฟ้าทะลายโจร และบางครั้งการใช้สมุนไพรสด จะได้ผลดีกว่า เช่น เมื่อกสด จากใบว่านหางจระเข้ ใบเสลดพังพอน เป็นต้น ดังนั้นจะต้องเลือกใช้ให้ถูกส่วน เพื่อให้ได้ผลการรักษาตามที่ต้องการ

สมุนไพรอาจมีสารสำคัญไม่เท่ากันแต่ละฤดูกาล ช่วงเวลาที่เก็บสมุนไพรจึงมีความสำคัญมาก แต่เนื่องจากการค้นคว้าวิจัยยังมีไม่มากนัก จึงไม่มีข้อบ่งชี้ว่าควรเก็บสมุนไพรแต่ละชนิดในช่วงเวลาใด อย่างไรก็ตาม ตำราการแพทย์แผนไทยได้ระบุไว้เป็นแนวทางในเรื่องนี้ ซึ่งคงจะเป็นแนวคิดให้ยึดถือไปก่อนได้ ดังนี้

๑. ประเภทรากหรือหัว เก็บในช่วงที่พืชหยุดเจริญเติบโต ใบดอกร่วงหมดหรือในช่วงต้นฤดูหนาวถึงปลายฤดูร้อน เพราะเหตุว่าในช่วงนี้รากและหัว มีการสะสมปริมาณของตัวยาวไว้ค่อนข้างสูง วิธีการเก็บใช้วิธีขุดอย่างระมัดระวัง ตัวอย่างเช่น กระจาย กระจือ ข่า เป็นต้น

๒. ประเภทใบหรือเก็บทั้งต้น ควรเก็บในช่วง ที่เจริญเติบโตมากที่สุด หรือช่วงที่ดอกตูมเริ่มบาน หรืออาจเก็บในช่วงที่ดอกบานหรือผลยังไม่สุกก็ได้ วิธีการเก็บ ให้เด็ดด้วยมือ

๓. ประเภทเปลือกต้นและเปลือกราก เปลือกต้นโดยมากเก็บระหว่างช่วงฤดูร้อนต่อกับฤดูฝน ปริมาณในพืชสูงและลอกออกง่าย ส่วนเปลือกรากเก็บในช่วงต้นฤดูฝนเหมาะสมที่สุด

๔. ประเภทดอก โดยทั่วไปเก็บในช่วงดอกเริ่มบาน แต่บางชนิดเก็บในช่วงดอกตูม เช่น กานพลู

๕. ประเภทผลและเมล็ด พืชสมุนไพรบางอย่างเก็บในช่วงที่ผลยังไม่สุกก็มี เช่น ฝรั่ง เก็บผลอ่อนใช้แก้ท้องร่วง แต่โดยทั่วไปมักเก็บตอนผลแก่เต็มที่แล้ว ตัวอย่างเช่น มะแว้งต้น มะแว้งเครือ ตีป्ली เมล็ดพิททอง เมล็ดชุมเห็ดไทย เมล็ดสะแก เป็นต้น

นอกจากนี้พบว่า สมุนไพรที่มีกลิ่นหอมควรจะเก็บในเวลาเช้ามีด เพื่อให้สารที่เป็นยาซึ่งอยู่ในน้ำมันหอมระเหยนั้นไม่หายไปกับแสงแดด เช่น ใบกะเพรา เป็นต้น พบว่า ลักษณะดินและปุ๋ยรวมทั้งสภาพแวดล้อมและภูมิอากาศมีส่วนสัมพันธ์กับปริมาณสารที่เป็นยาเช่นกัน

ถ้ามีสมุนไพรสดจำนวนมากควรเก็บไว้ใช้นาน ๆ โดยหั่นเป็นชิ้นเล็ก ๆ ผึ่งให้แห้งสนิท (อุณหภูมิที่เหมาะสมคือ ๕๐-๖๐ ซ.) เก็บในภาชนะที่มิดชิดป้องกันฝุ่นละออง และความชื้น หากพบว่าเริ่มเชื้อรา แผลง หรือสมุนไพรนั้นเปลี่ยนสภาพสีและกลิ่น ไม่สมควรนำมาใช้อีกต่อไป

การใช้ให้ถูกขนาด

วิธีชั่งตวงวัดของตำราสมุนไพร ยังคงใช้ตามแบบเดิมซึ่งมีผู้ไม่เข้าใจอีกมาก แต่ปัจจุบันนี้นักวิทยาศาสตร์พยายามทำให้ง่ายขึ้น โดยนำขนาดที่ระบุในตำราแผนไทยมาซึ่งตวงวัดด้วยระบบเมตริก และบันทึกเป็นกรัม หรือ ซีซี เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น

กอบมือ หมายถึง ปริมาณสมุนไพรที่ได้จากการใช้มือทั้งสองข้าง กอบเข้าหากัน ปล่อยให้ปลายนิ้วกลาง นิ้วนาง และนิ้วก้อยแตะกัน

กำมือ หมายถึง ปริมาณสมุนไพรที่ได้จากการใช้มือข้างเดียว ปล่อยให้ปลายนิ้วจรดอุ้งมือโหยง ๆ อย่างไรก็ตาม ขนาดสำหรับยาน้ำ ที่ระบุไว้ในตำรายาไทยดั้งเดิมนั้นมักเป็นถ้วย หรือถ้วยชาและช้อนควา ซึ่งพบว่าภาชนะที่กล่าวนี้มีหลายขนาด เมื่อพยายามจะทำให้มีมาตรฐาน จึงค่อนข้างจะมีปัญหา แพทย์แผนไทยปัจจุบันจึงกำหนดเทียบคร่าว ๆ ดังที่ระบุไว้ข้างต้น แต่สำหรับคำว่าช้อนชาในตำรายาสมุนไพรบางเล่ม ให้ใช้ช้อนชาของตำราแผนตะวันตก ซึ่งมีขนาดเท่ากับ ๕ ซีซี และแนะนำให้ใช้ช้อนพลาสติกที่ติดมาพร้อมกับยาน้ำแผนตะวันตก ถ้าไม่มีช้อนชามาตรฐาน อาจใช้ช้อนขนาด ๑ ๑/๒ - ๒ ช้อนช้อนแทนขนาด ๑ ช้อนชา

เมื่อวิเคราะห์ถึงยาต้มหรือยาชงที่ใช้เฉพาะส่วนน้ำที่กรองได้ดื่มเป็นยานี้ พบว่าต้องรับประทานเป็นจำนวนมากกว่ายาน้ำแผนตะวันตก เพราะสารที่เป็นยาจะละลายออกมาได้ไม่มากนัก ดังนั้น แม้ว่าขนาดรับประทานจะมีช่วงค่อนข้างกว้างไม่น่าจะเกิดความผิดพลาดถึงขั้นเป็นอันตราย

การใช้ให้ถูกวิธี

วิธีการปรุงยาตามตำราเวชศึกษาระบุไว้ละเอียดถึง ๒๘ วิธี แต่สำหรับผู้ที่ไม่ใช่แพทย์แผนไทย อาจทำได้เป็นบางวิธี ได้แก่ ยาต้ม ยาชงน้ำ ยาตอง ยาลูกกลอน ยาฝนหรือตำทาพอกภายนอก เป็นต้น

การใช้ให้ถูกคน

ประการนี้สำคัญมาก ขนาดยาที่ระบุไว้จะเป็นของผู้ใหญ่ ถ้าจะให้เด็กรับประทานจะต้องลดขนาดลง โดยทั่วไปเด็กอายุ ๖-๑๒ ขวบ ใช้ขนาดครึ่งหนึ่งของขนาดผู้ใหญ่ สำหรับคนชราหรือคนที่มีสุขภาพไม่แข็งแรง ควรลดขนาดลงเช่นกัน

หลักสำคัญอีกประการหนึ่งของการใช้สมุนไพรคือ ความสะอาด ถ้าสามารถปลูกได้เองหรือเก็บสมุนไพรสดเองจาแหล่งต่าง ๆ ควรล้างน้ำให้สะอาดก่อนนำมาใช้ปรุงยาหรือก่อนทำเป็นสมุนไพรแห้งเก็บไว้ใช้นาน ๆ ^๔

^๔ พร้อมจิต ตรีสัมพันธ์, สมุนไพรและยาที่ควรรู้, (กรุงเทพมหานคร : คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๗).

๓.๔ สารสำคัญในสมุนไพรและวิธีการเตรียมสมุนไพร

๑. สารสำคัญในสมุนไพร

การที่สมุนไพรมีสรรพคุณต่าง ๆ และสามารถรักษาโรคได้นั้น เนื่องจากมีสารเคมีที่เป็นองค์ประกอบในสมุนไพรทำหน้าที่ออกฤทธิ์ในการรักษาโรค ซึ่งประกอบด้วยสารเคมีหลายชนิดสามารถแบ่งออกเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ ได้หลายกลุ่ม เช่น

คาร์โบไฮเดรต (Carbohydrates) เป็นสารอินทรีย์ที่ประกอบด้วย คาร์บอน ไฮโดรเจน และออกซิเจนเช่น แป้ง น้ำตาล กัม (gum) วุ้น (agar) น้ำผึ้ง เพคติน เป็นต้น

ไขมัน (Lipids) พบได้ในพืชหลายชนิดเช่น น้ำมันละหุ่ง น้ำมันมะพร้าว เป็นต้น

น้ำมันหอมระเหย (Volatile oil หรือ Essential oil) เป็นสารที่มีลักษณะเป็นน้ำมัน มีกลิ่นและรสเฉพาะตัว ระเหยง่ายที่อุณหภูมิธรรมดา มีฤทธิ์ช่วยขับลม ฆ่าเชื้อโรค พบได้ในพวกกระเทียม ขิง ขมิ้น ไพล มะกรูด กานพลู เป็นต้น

เรซินและบาลซัม (Resins and Balsams)

เรซินเป็นสารอินทรีย์หรือสารประสมประเภทโพลีเมอร์ มีรูปร่างไม่แน่นอน ส่วนใหญ่จะเปราะ แตกง่าย บางชนิดจะนิ่ม ไม่ละลายน้ำ ละลายได้ในตัวทำละลายอินทรีย์ เช่น ชันสน เป็นต้น

บาลซัมเป็นสารผสมที่ได้จากเรซินและกรดซินนามิก (Cinnamic acid) หรือ กรดเบนโซอิก (Benzoic acid) เช่น กายาน เป็นต้น

แอลคาลอยด์ (Alkaloids) เป็นสารอินทรีย์ที่มีไนโตรเจนเป็นองค์ประกอบ มักพบในพืชชั้นสูง ส่วนใหญ่มีรสขม มีฤทธิ์เป็นด่าง มีประโยชน์ในการรักษาโรคอย่างกว้างขวาง เช่น ใช้เป็นยาระงับปวด ยาชาเฉพาะที่ ยาแก้ไอ แก้หอบหืด เป็นต้น พบได้ในพืชหลายชนิดเช่น หมาก ลำโพง ดองดึง ระย่อม ยาสูบ ผีน เป็นต้น

กลัยโคไซด์ (Glycosides) เป็นสารประกอบอินทรีย์ที่เกิดจาก aglycone จับกับส่วนที่เป็นน้ำตาล (glycone) ละลายน้ำได้ดี โครงสร้างของ aglycone มีความแตกต่างกันหลายแบบทำให้ประเภทและสรรพคุณทางเภสัชวิทยาของกลัยโคไซด์มีหลายชนิดเช่น

คาร์ดิแอ็กกลัยโคไซด์ (Cardiac glycosides) มีฤทธิ์ต่อกล้ามเนื้อหัวใจและระบบไหลเวียนโลหิต พบได้ในใบยี่โถ เป็นต้น

แอนทราควิโนนกลัยโคไซด์ (Anthraquinone glycosides) มีฤทธิ์เป็นยาระบาย ยาฆ่าเชื้อรา พบได้ใน ใบมะขามแขก ใบชุมเห็ดเทศ ใบขี้เหล็ก เป็นต้น

ซาโปนินกลัยโคไซด์ (Saponin glycoside) เป็นสารที่สามารถเกิดฟองได้เมื่อเขย่ากับน้ำ เช่น ลูกประคำดีควาย เป็นต้น

ไซยาโนเจนนิติกกลัยโคไซด์ (Cyanogenetic glycosides) สารกลุ่มนี้เมื่อถูกย่อยจะได้สารพวกไฮยาไนด์เช่น รากมันสำปะหลัง ผักสะตอ ผักหนาม ผักเสี้ยนผี กระเบา น้ำ เป็นต้น

ฟลาโวนอล กลัยโคไซด์ (Flavonol glycosides) เป็นสารที่พบในหลายส่วนของพืช เช่น สีแดง เหลือง ม่วง น้ำเงิน เช่นดอกอัญชัน เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีกลัยโคไซด์อีกหลายชนิดเช่น แอลกอฮอล์ กลัยโคไซด์ (Alcoholic glycosides), ฟีนอลิก กลัยโคไซด์ (Phenolic glycosides), แอลดีไฮด์ กลัยโคไซด์ (Aldehyde glycosides) เป็นต้น

แทนนิน (Tannins) เป็นสารที่มีรสฝาด มีสถานะเป็นกรดอ่อน ๆ แทนนินใช้เป็นยาฝาดสมาน ยาแก้ท้องเสีย ช่วยรักษาแผลไฟไหม้ และใช้ประโยชน์ในอุตสาหกรรมฟอกหนัง พบในสมุนไพรวอกเปลือกทับทิม เปลือกอบเชย ใบฝรั่ง ใบชา เป็นต้น

๒. วิธีการเตรียมยาสมุนไพรวอก

การปรุงยาที่ประชาชนทั่วไปสามารถทำได้มีหลายวิธีเช่น

ยาชง เป็นการปรุงยาโดยใช้น้ำเดือดใส่ลงในสมุนไพรวอก โดยทั่วไปมักใช้สมุนไพรวอกตากแห้งแล้วบดเป็นผงหยาบ โดยใช้สมุนไพรวอก ๑ ส่วน เติมน้ำเดือด ๑๐ ส่วน หรือตามที่ระบุในตำรับยา สามารถใช้วิธีนี้ได้กับสมุนไพรวอกหลายชนิดเช่น ขิง มะตูม ชุมเห็ดเทศ เป็นต้น

ยาต้ม เป็นการปรุงยาโดยใช้สมุนไพรวอกแห้งหรือสดต้มรวมกับน้ำ โดยใส่สมุนไพรวอกลงในหม้อแล้วเติมน้ำให้สูงกว่าสมุนไพรวอกเล็กน้อย หลังจากนั้นนำไปตั้งไฟให้เดือดแล้วต้มต่อไปอีกประมาณ ๑๐ นาที วันต่อไปเติมน้ำแล้วต้มต่อแบบเดียวกัน สามารถใช้ได้ประมาณ ๓-๕ วันจึงเปลี่ยนตัวยาน้ำใหม่ หรืออาจใช้วิธีต้มแบบ ๓ เอา ๑ คือใส่น้ำสามส่วนแล้วต้มเคี่ยวให้เหลือหนึ่งส่วนแล้วนำไปแบ่งรับประทานส่วนกากทิ้งไป

ยาดอง เป็นวิธีการปรุงยาโดยใช้วิธีการสกัดโดยใช้เหล้า หรือน้ำมะกรูด หรือน้ำส้ม เป็นต้น แต่ที่นิยมใช้คือเหล้า มีขั้นตอนการทำโดยการบดสมุนไพรวอกให้เป็นผงหยาบแล้วห่อผ้าขาวบางหลวม ๆ ใส่ในภาชนะที่ทำด้วยกระเบื้องหรือแก้ว แล้วเติมน้ำลงไปทิ้งไว้ประมาณ ๑ อาทิตย์ โดยคนยาให้ทุกวันละครั้ง

ยาผง ทำได้โดยการบดสมุนไพรวอกแห้งให้เป็นผง แล้วนำไปใช้ได้เลย หรืออาจนำไปปรุงยาในรูปแบบต่าง ๆ ต่อไปเช่น ยาลูกกลอน ยาเม็ด ยาแคปซูล เป็นต้น

ยาลูกกลอน เป็นวิธีการผลิตยาโดยใช้ยาผงผสมกับน้ำผึ้งในอัตราส่วน ผงสมุนไพรวอก ๑-๒ ส่วน ต่อ น้ำผึ้ง ๑ ส่วน ขึ้นอยู่กับลักษณะของผงสมุนไพรวอก^๕

^๕ รุ่งระวี เต็มศิริฤกษ์กุล, วงศ์สถิตย์ ฉั่วกุล และอาหาร รวีไพบูลย์, สมุนไพรวอกและยาที่ควรรู้, (กรุงเทพมหานคร : อาร์ ดี พี., ๒๕๓๒).

๓.๕ การใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน

๑. สมุนไพรกับการสาธารณสุขมูลฐาน^๖

เนื่องจากการใช้สมุนไพรมีข้อดีหลายประการ เช่น ช่วยประหยัด เหมาะสำหรับประชาชนที่อยู่ในพื้นที่ห่างไกลซึ่งการคมนาคมไม่สะดวก ช่วยลดดุลการค้าในการสั่งซื้อยาสำเร็จรูปจากต่างประเทศ และเพื่อเป็นการเตรียมพร้อมในอนาคตเมื่อมีสถานการณ์สงคราม เป็นต้น รัฐบาลจึงได้ตระหนักถึงคุณค่าของสมุนไพร และได้กำหนดนโยบายส่งเสริมให้มีการใช้สมุนไพรอย่างจริงจังขึ้น ได้ริเริ่มในแผนพัฒนาสาธารณสุขฉบับที่ ๕ โดยผนวกเข้ากับงานสาธารณสุขมูลฐาน ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๗-๒๕๒๙ กระทรวงสาธารณสุขได้จัดโครงการนำร่องขึ้นคือ โครงการสมุนไพรกับการสาธารณสุขมูลฐาน โดยความช่วยเหลือขององค์การยูนิเซฟ ในพื้นที่เป้าหมาย ๒๕ จังหวัด มีการดำเนินงานสำคัญเกี่ยวกับสมุนไพร ๗ ด้าน คือ ด้านข้อมูลข่าวสาร ด้านการอบรม ด้านเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ ด้านศึกษาและวิจัย ด้านการปลูกและกระจายพันธุ์ ด้านการผลิต และกระจายตำรับ และด้านนิเทศและติดตามผล ผลการดำเนินงานของโครงการก่อให้เกิดความสนใจสมุนไพรในระดับกว้าง และเกิดมิติใหม่ที่น่าสนใจคือโรงพยาบาลชุมชนและสถานอนามัยบางแห่ง เช่น โรงพยาบาลบำเหน็จณรงค์ จ.ชัยภูมิ โรงพยาบาลสังคม จ.หนองคาย โรงพยาบาลวังน้ำเย็น จ.ปราจีนบุรี โรงพยาบาลบางกระทุ่ม จ.พิษณุโลก สถานอนามัยเก่าเลี้ยว จ.นครสวรรค์ และสถานอนามัยมาบปลาเค้า จ.เพชรบุรี เป็นต้น มีการใช้สมุนไพรที่มีข้อมูลรายงานว่า มีสรรพคุณดีและปลอดภัยกับผู้ป่วยในการบริการสาธารณสุข ทำให้เกิดภาพการใช้สมุนไพรอย่างจริงจัง และส่งผลให้ประชาชนในชุมชนเกิดความนิยมสมุนไพรเพิ่มมากขึ้น

จากสภาวะการณดังกล่าวข้างต้น กระทรวงสาธารณสุขได้เล็งเห็นว่า โรงพยาบาลชุมชนเป็นหน่วยงานที่ปฏิบัติงานใกล้ชิดกับประชาชน มีศักยภาพ มีความคล่องตัวในด้านบริหารจัดการ มีความพร้อมด้านกำลังคน กำลังเงิน และด้านวัสดุอุปกรณ์พอสมควร ทั้งเป็นหน่วยงานที่ให้ความสนใจในการพัฒนางานสมุนไพรอย่างยิ่ง ดังนั้นกระทรวงสาธารณสุขจึงได้ร่วมมือกับ German Agency for Technical Cooperation หรือ GTZ ซึ่งเป็นหน่วยงานตัวแทนของรัฐบาลสหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมัน ในการจัดทำโครงการสมุนไพรกับการสาธารณสุขมูลฐาน (The Project of Basic Health Service Making Use of Traditional Medicinal Herbs) หน่วยงานรับผิดชอบคือ สำนักงานคณะกรรมการการสาธารณสุขมูลฐาน สังกัดสำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข ภายใต้การสนับสนุนทางวิชาการจากคณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล และกองวิจัยทางแพทยกรรมวิทยาศาสตร์การแพทย์ โดยมีระยะเวลาดำเนินการ ๓ ปี (๒๕๒๘-๒๕๓๑)

^๖ ไทยเกษตรศาสตร์, **สมุนไพรกับการสาธารณสุขมูลฐาน**, สืบค้นจาก <http://www.thaikasetsart.com/ยาสมุนไพร>, [๓ ธันวาคม ๒๕๕๕].

โครงการสมุนไพรกับการสาธารณสุขมูลฐานดังกล่าวได้เน้นการนำสมุนไพรมาใช้ในสถานบริการสาธารณสุขของรัฐ และในชุมชน โดยมีพื้นที่เป้าหมาย ๕ จังหวัด คือ ปราจีนบุรี พิษณุโลก นครราชสีมา ขอนแก่น และนครศรีธรรมราช โดยประกอบด้วยโรงพยาบาลชุมชน ๕ แห่ง สถานีอนามัย ๗ แห่ง หมู่บ้าน ๑๐๐ หมู่บ้าน โรงพยาบาลดังกล่าวได้แก่ รพ.วังน้ำเย็น อำเภอวังน้ำเย็น จังหวัดปราจีนบุรี รพ.บางกระทุ่ม อำเภอบางกระทุ่ม จังหวัด พิษณุโลก รพ.สูงเนิน อำเภอสูงเนิน จังหวัด นครราชสีมา รพ.พล อำเภอพล จังหวัดขอนแก่น และรพ.ทุ่งสง อำเภอทุ่งสง จังหวัดนครศรีธรรมราช

การคัดเลือกสมุนไพรที่ควรส่งเสริมให้ใช้ในชุมชนนั้นก็นับว่ามีความสำคัญไม่น้อย สมุนไพรที่หมอพื้นบ้านใช้กันทั่วไปมีทั้งสมุนไพรเดี่ยว ๆ และสมุนไพรหลายชนิดซึ่งเตรียมในรูปยาตำรับสมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน ที่ส่งเสริมโดยกระทรวงสาธารณสุขเป็นการใช้สมุนไพรเดี่ยว จึงต่างกับการใช้ยาสมุนไพรตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทย ซึ่งเป็นการรักษาคนไข้ทั้งตัวและมักใช้ยาเป็นตำรับประกอบด้วยสมุนไพรหลายชนิด แต่อย่างไรก็ตามการใช้สมุนไพรเดี่ยว ๆ นั้นมีการยอมรับจากนักวิชาการในปัจจุบันมากกว่า ทั้งนี้เพราะมีข้อมูลจากผลการวิจัยสนับสนุน จึงเป็นการสมควรที่จะเลือกใช้ในช่วงแรก ๆ ของการพัฒนาจากสมุนไพรต่อไปควรคัดเลือกสมุนไพรตำรับที่น่าสนใจ เพื่อนำมา ศึกษาวิจัย และส่งเสริมให้ใช้ในโอกาสต่อไป

สมุนไพรที่ใช้เป็นยารักษาโรคในโรงพยาบาลชุมชน ได้แก่ ว่านหางจระเข้ ขมิ้นชัน ชุมเห็ดเทศ พญาปล้องทอง และ ฟ้าทะลายโจร สมุนไพรแต่ละชนิดมีการใช้ดังนี้

ชื่อสมุนไพร	ส่วนที่ใช้	อาการที่ใช้สมุนไพรรักษา	รูปแบบยาเตรียม
ว่านหางจระเข้	เมือกจากใบ	แผลไฟไหม้ น้ำร้อนลวก	ใช้ทาสด ๆ
ขมิ้นชัน	เหง้า	ท้องอืด ท้องเฟ้อ	ลูกกลอน
ชุมเห็ดเทศ	ใบ	ท้องผูก	ยาขง ลูกกลอน
พญาปล้องทอง (เสลดพังพอนตัวเมีย)	ใบ	แมลงสัตว์กัดต่อย	ทิงเจอร์
ฟ้าทะลายโจร	ใบ	เจ็บคอ	ลูกกลอน

๒. การใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน

สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐานเป็นสมุนไพรที่มีอยู่รอบตัว หาง่าย ปลอดภัย ไม่ต้องใช้เทคโนโลยีขั้นสูง สำคัญเป็นอาหารได้ด้วย และประชาชนนิยมใช้ กระทรวงสาธารณสุขมองเห็นความสำคัญในเรื่องนี้ จึงได้นำมาใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐาน สมุนไพรแต่ละชนิดก็จะมีสรรพคุณในการบำบัดรักษาโรคที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละชนิด ผู้วิจัยเห็นว่าควรนำเสนอการใช้สมุนไพรดังกล่าว เพื่อที่จะได้นำไปใช้ได้อย่างถูกต้องปลอดภัยต่อไป ดังนี้

๒.๑ สมุนไพรเพื่อรักษากลุ่มโรค/อาการเจ็บป่วยในระบบทางเดินอาหาร

๒.๑.๑ โรคกระเพาะอาหาร (Peptic ulcer) หมายถึงอาการปวดแสบ ปวดตื้อ ปวดเสียดหรือจุกแน่นตรงบริเวณใต้ลิ้นปี่เวลาก่อนหรือหลังรับประทานอาหาร สมุนไพรที่นำมาใช้รักษาโรคกระเพาะอาหารเช่น

ขมิ้นชัน : *Curcuma longa* Linn. (Zingiberaceae)

ส่วนที่ใช้ : เหง้า

เวลาเก็บ อายุ ๗-๙ เดือน

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : เหง้าขมิ้นมีน้ำมันหอมระเหยประมาณร้อยละ ๒-๖ ประกอบไปด้วยสารหลายชนิด เช่น Turmerone, Zingiberene, Borneol เป็นต้น และมีสารสีเหลืองส้มคือเคอร์คิวมิน (Curcumin) ขมิ้นชันมีฤทธิ์ป้องกันการเกิดแผลในกระเพาะ มีฤทธิ์ลดการอักเสบ ขับน้ำดี และฤทธิ์คลายกล้ามเนื้อเรียบ สารเคอร์คิวมินมีฤทธิ์ป้องกันแผลในกระเพาะโดยการกระตุ้นการหลั่ง mucin ซึ่งเป็นเยื่อเมือกมาเคลือบแผลในกระเพาะ

ขนาดและวิธีใช้ : เหง้าสดตากแห้ง บดเป็นผง ให้ละเอียด ผสมกับน้ำผึ้งปั้นเป็นลูกกลอนหรือบรรจุแคปซูล รับประทานครั้งละ ๕๐๐ มิลลิกรัม วันละ ๔ ครั้ง หลังอาหารและก่อนนอน

กล้วย : *Musa sapientum* Linn. (Moraceae)

ส่วนที่ใช้ : ผลกล้วยดิบ/ห่าม

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : กล้วยดิบประกอบด้วยสารสำคัญหลายชนิดเช่น Tannin, Serotonin, Dopaamin เป็นต้น ผงกล้วยดิบสามารถป้องกันและรักษาโรคแผลในกระเพาะอาหารได้ โดยการไปกระตุ้นให้เซลล์ในเยื่อบุกระเพาะหลั่งสารพวก mucin ออกมาเคลือบแผลในกระเพาะอาหาร

ขนาดและวิธีใช้ : กล้วยน้ำว้าดิบฝานเป็นแว่นตากแดด อบให้แห้ง บดเป็นผงรับประทานโดยนำมาชงกับน้ำหรือผสมน้ำผึ้ง ๑ ช้อนโต๊ะดื่ม หรือนำผงกล้วยดิบมาปั้นเป็นลูกกลอน รับประทานครั้งละ ๔ เม็ด วันละ ๔ ครั้ง ก่อนอาหารและก่อนนอน อาจมีอาการท้องอืดเพื่อจากการรับประทานกล้วยดิบ สามารถป้องกันได้โดยใช้ร่วมกับยาขับลม เช่น น้ำขิง พริกไทย เป็นต้น

๒.๑.๒ อาการท้องอืด ท้องเฟ้อ และแน่นจุกเสียด

ท้องอืด ท้องเฟ้อ และแน่นจุกเสียด (Dyspepsia) มีอาการปวด จุกเสียด แน่น บริเวณหน้าท้องถ้าเป็นมากท้องจะเกร็ง อาจมีอาการท้องผูก ท้องเสียร่วมด้วย สมุนไพรที่ใช้รักษาอาการท้องอืด ท้องเฟ้อ และแน่นจุกเสียดมีหลายชนิด เช่น

ขมิ้นชัน : *Curcuma longa* Linn. (Zingiberaceae)

ส่วนที่ใช้ : เหง้าสดและแห้ง

ขนาดและวิธีใช้ :

๑. ยาลูกกลอน ล้างขมิ้นให้สะอาด (ไม่ต้องปอกเปลือก)หั่นเป็นชิ้นบางๆตากแดดจัด ๑-๒ วัน บดให้ละเอียดผสมน้ำผึ้งปั้นเป็นเม็ดขนาดปลายนิ้วก้อยฝึ้งลมให้แห้งและเก็บในขวดสะอาดมิดชิดรับประทานครั้งละ ๒-๓ เม็ดวันละ ๔ ครั้ง หลังอาหารและก่อนนอน

๒. ยาแคปซูล ใช้ขมิ้นสดล้างสะอาด หั่นเป็นชิ้นบางๆ ตากแดดอบแห้งบรรจุ ๒๕๐ มิลลิกรัมต่อแคปซูล รับประทานครั้งละ ๒ แคปซูล วันละ ๔ ครั้งหลังอาหารและก่อนนอน

ขิง : *Zingiber officinale* Rose (Zingiberaceae)

ส่วนที่ใช้ : เหง้าแก่สด

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : เหง้าแก่มีน้ำมันหอมระเหยประมาณ ๑-๓% น้ำมันหอมระเหยมีสารเคมีหลายชนิดเช่น Zingiberine, Zingiberol, Citral, Zingiol, Shogoal, Gingerol เป็นต้น น้ำมันหอมระเหยมีฤทธิ์ขับลม ขับน้ำดี ช่วยกระตุ้นการบีบตัวของลำไส้

ขนาดและวิธีใช้ : เหง้าขิงแก่ใช้เป็นยารักษาอาการท้องอืด ท้องเฟ้อแน่นจุกเสียด อาการคลื่นไส้อาเจียน เนื่องจากเมารถเมาเรือ โดยใช้เหง้าแก่สดขนาดเท่าหัวแม่มือ (ประมาณ ๕ กรัม) ทบให้แตก ต้มเอาน้ำดื่ม

กานพลู: *Eugenia caryophyllus* (Sprengel) Bullock&Harrison

ส่วนที่ใช้ : ดอกตูม

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ดอกตูมประกอบด้วยน้ำมันหอมระเหย ๑๔-๒๐% ซึ่งประกอบด้วยสารเคมีหลายชนิดที่สำคัญคือ Eugenol, Acetyl eugenol, Eugenol acetate เป็นต้น สาร Eugenol มีฤทธิ์ลดการบีบตัวของลำไส้ ทำให้อาการปวดท้องลดลง ช่วยขับน้ำดี ลดอาการจุกเสียด และช่วยฆ่าเชื้อแบคทีเรีย

ขนาดและวิธีใช้ : ดอกแห้งของกานพลูรักษาอาการท้องอืดเพื่อแน่นจุกเสียดโดยใช้ดอกแห้ง ๕-๘ ดอก(๐.๑๒-๐.๑๖ กรัม) ต้มน้ำดื่ม หรืออบเป็นผง ชงน้ำดื่มนอกจากนี้ยังป้องกันไม่ให้เด็กอ่อนท้องอืดเพื่อได้ โดยใช้ดอกแห้ง ๑ ดอก แช่น้ำไว้ในกระติกน้ำร้อนที่ใช้ขงนมให้เด็กอ่อน

กระเทียม : *Allium sativum* Linn.

ส่วนที่ใช้ : หัวใต้ดิน

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : กระเทียมสดมีน้ำมันหอมระเหยประมาณ ๐.๑-๐.๓๖% ประกอบด้วยอัลลิซิน (Allicin) อัลลิลโพรพิลไดซัลไฟด์ (Allylpropyl disulfide) และไดอัลลิล ไตรซัลไฟด์ (Diallyl trisulfide) เป็นต้น กระเทียมมีฤทธิ์ยับยั้งการเจริญของเชื้อรา แบคทีเรียและไวรัส มีฤทธิ์ขับลม ลดน้ำตาลในเลือด ลดไขมันในหลอดเลือด และลดความดันโลหิต

ขนาดและวิธีใช้ : รับประทานกระเทียมสดครั้งละ ๕-๗ กลีบ หลังอาหารหรือเวลามีอาการ

กะเพรา : *Ocimum tenuiflorum* Linn.

ส่วนที่ใช้ : ใบสมบุรณ์เต็มที

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ใบกะเพรามีน้ำมันหอมระเหยประมาณ ๐.๓๕% ประกอบด้วยสารสำคัญเช่น Camphor, Eugenol, Limonene, Pinene, Sabinene, Terpeneol เป็นต้น น้ำมันหอมระเหยมีฤทธิ์ขับลม ลดการบีบตัวของลำไส้ สาร Eugenol มีฤทธิ์ขับน้ำดี ช่วยย่อยไขมันและลดอาการจุกเสียด

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ลำต้นและเหง้าแก่สดๆ ประมาณ ๑ กำมือ ทุบพอแหลกต้มกับน้ำประมาณครึ่งลิตร (๕๐๐

ตะไคร้ : *Cymbopogon citratus* (Dc.) Stapf.

ส่วนที่ใช้ : เหง้าและลำต้นแก่

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ใบและลำต้นประกอบด้วยน้ำมันหอมระเหยประมาณ ๐.๒-๐.๔% ประกอบด้วยสารสำคัญคือ Citral, Myrcene, Citronellal, Geraniol, Menthol, Eugenol เป็นต้น น้ำมันตะไคร้มีฤทธิ์ขับลม ลดการบีบตัวของลำไส้ และมีฤทธิ์ฆ่าเชื้อแบคทีเรียและเชื้อราบางชนิด

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ลำต้นและเหง้าแก่สดๆ ประมาณ ๑ กำมือ ทุบพอแหลกต้มกับน้ำประมาณครึ่งลิตร (๕๐๐ มิลลิลิตร) เอน้ำดื่ม หรือประกอบอาหาร

พริกไทยดำ : *Piper nigrum* Linn.

ส่วนที่ใช้ : ผลแก่จัดแต่ยังไม่สุก นำมาตากแห้ง

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : พริกไทยดำมีน้ำมันหอมระเหยประมาณ ๒-๔% มีสารแอลคาลอยด์ที่สำคัญเช่น Piperine, Piperidine, Piperittine, Piperlyline เป็นต้น

ขนาดและวิธีใช้ : นำผลแก่แห้ง บดเป็นผงและปั้นเป็นลูกกลอน รับประทาน ครั้งละ ๐.๕-๑ กรัม (ประมาณ ๑๕-๒๐ ผล) หรือใช้วิธีบดเป็นผงและชงน้ำรับประทานได้

ติปลิ: *Piper retrofractum* Vahl.

ส่วนที่ใช้ : ผลแก่จัด ตากแดดให้แห้ง

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ติปลิมีน้ำมันหอมระเหยประมาณ ๐.๗% มีสารแอลคาลอยด์ที่สำคัญเช่น Piperine, Piplartine มีฤทธิ์ช่วยย่อยอาหาร ขับลม ขับน้ำดี และแก้ท้องเสีย

ขนาดและวิธีใช้ : ผลแก่แห้งประมาณ ๑๐ ดอก ใส่น้ำประมาณครึ่งลิตรต้มเอน้ำดื่ม ถ้าไม่มีดอกใช้เถาต้มแทนได้

ข่า : *Alpinia galanga* (Linn.) Sw.

ส่วนที่ใช้ : เหง้าแก่ สดหรือแห้ง

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : เหง้าข่ามีน้ำมันหอมระเหยประมาณ ๐.๐๔% ประกอบด้วย Methyl cinnamate, Cineol, camphor เป็นต้น น้ำมันหอมระเหยจากเหง้าข่ามีฤทธิ์ขับลม ต้านเชื้อแบคทีเรีย

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้เหง้าแก่ สด หรือแห้ง ครั้งละขนาดเท่าหัวแม่มือ (สดหนัก ๕ กรัมแห้งหนัก ๒ กรัม) ทบให้แตก ต้มเอาน้ำดื่ม

กระชาย : *Boesenbergia pandurata* (Roxb.) Schitr.

ส่วนที่ใช้ : เหง้าใต้ดินและราก

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : เหง้ากระชายมีน้ำมันหอมระเหยประมาณ ๐.๐๘% ประกอบด้วย ๑,๕-Cineol, Boesenbergin A เป็นต้น สารจากเหง้ากระชายมีประสิทธิภาพในการยับยั้งเชื้อแบคทีเรีย น้ำมันหอมระเหยช่วยขับลม ช่วยให้กระเพาะและลำไส้เคลื่อนไหว

ขนาดและวิธีใช้ : เหง้าและรากกระชายประมาณครึ่งกำมือ บุปพอแห้งต้มเอาน้ำดื่มเวลามีอาการ หรือปรุงเป็นอาหารรับประทาน

แห้วหมู : *Cyperus rotundus* Linn.

ส่วนที่ใช้ : เหง้าใต้ดินและราก

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : แห้วหมูมีน้ำมันหอมระเหย มีฤทธิ์คลายการเกร็งตัวของกล้ามเนื้อเรียบ ช่วยขับปัสสาวะ

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้หัวครั้งละ ๑ กำมือ (๖๐-๗๐ หัว หรือหนัก ๑๕ กรัม) ทบให้แตกต้มเอาน้ำดื่ม หรือใช้หัวสดครั้งละ ๕ หัว โขลกให้ละเอียดผสมน้ำผึ้งรับประทาน

กระวานไทย : *Amomum krevonh* Pierre.

ส่วนที่ใช้ : เมล็ดแก่แห้ง

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ผลแก่กระวานมีน้ำมันหอมระเหยประมาณ ๕-๙% ประกอบด้วย Borneol, Camphor, ๑-๘ Cineol, Linalool เป็นต้น มีฤทธิ์ขับลม ลดการบีบตัวของลำไส้

ขนาดและวิธีใช้ : เอาเมล็ดบดเป็นผงรับประทานครั้งละ ๑.๕-๓ ช้อนชา ชงกับน้ำอุ่นเมล็ดกระวานยังใช้ผสมกับสมุนไพรที่มีฤทธิ์ขับถ่าย เช่น มะขามแขกเพื่อบรรเทาอาการใช้ท้อง

เร่ว : *Amomum xanthioides* Wall.

ส่วนที่ใช้ : เมล็ดแห้ง

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ในเมล็ดเร่วมีน้ำมันหอมระเหย ประกอบด้วย Borneol, Camphor เป็นต้น

ขนาดและวิธีใช้ : ปอกเปลือกผลเร่วออก ใช้เมล็ดบดเป็นผง รับประทานครั้งละ ๓-๙ ผล รับประทานวันละ ๓ ครั้ง

มะนาว : *Citrus aurantifolia* (Christm. And Panz.) Swing.

ส่วนที่ใช้ : เปลือกของผลมะนาว

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ผิวเปลือกของมะนาวมีน้ำมันหอมระเหย มีฤทธิ์ขับลม แก้ท้องอืด เพื่อ

ขนาดและวิธีใช้ : นำเอาเปลือกของผลสดประมาณครึ่งผลครึ่งหรือทุบเล็กน้อยพอน้ำมันออก ชงน้ำร้อนดื่มเวลามีอาการ

กระเทียม : *Zingiber zerumbet* Smith.

ส่วนที่ใช้ : หัวหรือเหง้าแก่สด

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : เหง้ามีน้ำมันหอมระเหย ประกอบด้วย Methyl-gingerol, Zingerone, Zerumbone, Citral เป็นต้น

ขนาดและวิธีใช้ : นำเอาเหง้าหรือหัวสดขนาดเท่าหัวแม่มือ ๒ หัว ย่างไฟพอสุกตำกับน้ำปูนใส คั้นเอาน้ำดื่มเวลามีอาการ

๒.๑.๓ โรคท้องเดิน

สมุนไพรยาสมุนไพรที่รักษาโรคท้องเดินเช่น ฟ้าทะลายโจร ฝรั่ง กล้วยน้ำหว่า ทับทิม มังคุด สีเสียดเหนือ

ฟ้าทะลายโจร : *Andrographis paniculata* Wall.ex Nees.

ส่วนที่ใช้ : ใบและลำต้น

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : สารสำคัญที่ออกฤทธิ์คือสารกลุ่ม Lactone เช่น andrographolide, deoxy-andrographolide, neoandrographolide, dehydroandrographolide เป็นต้น ฟ้าทะลายโจรสามารถยับยั้งเชื้อแบคทีเรียซึ่งเป็นสาเหตุของการเกิดหนองได้ แบคทีเรียที่เป็นสาเหตุของโรคท้องร่วง และโรคทางเดินหายใจ

ขนาดและวิธีใช้ : ใบฟ้าทะลายโจรมีวิธีใช้ ๒ วิธีคือ

๑. ยาลูกกลอน นำใบสดล้างให้สะอาด ผึ่งลมให้แห้ง บดเป็นผงให้ละเอียดปั้นกับน้ำผึ้งเป็นลูกกลอน เก็บไว้ในขวดแห้งมิดชิด รับประทานครั้งละ ๑.๕ กรัม วันละ ๔ ครั้ง ก่อนอาหารและก่อนนอน

๒. ยาดองเหล้า ใบแห้งหั่นเป็นชิ้นเล็กๆ ใส่ในขวดแก้วใช้เหล้าโรงแช่ให้ท่วมยาเล็กน้อย ปิดฝาให้แน่น เขย่าขวดหรือคนยาวันละ ๑ ครั้ง ครบ ๗ วันเอาแต่ในเก็บไว้ในขวดที่มิดชิดและสะอาด รับประทานครั้งละ ๑-๒ ช้อนโต๊ะ วันละ ๓-๔ ครั้ง ก่อนอาหาร

ฝรั่ง : *Psidium guajava* Linn.

ส่วนที่ใช้ : ใบแก่สดหรือผลอ่อน

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ใบฝรั่งมีแทนนิน ๘-๑๕% และน้ำมันหอมระเหย ประกอบด้วย aromadendrene, caryophyllene, longicyclene เป็นต้น สารแทนนินมีฤทธิ์ในการลดการระคายเคืองของลำไส้ และลดการสูญเสีย น้ำ สารสกัดจากใบฝรั่งมีฤทธิ์ฆ่าเชื้อแบคทีเรียได้

ขนาดและวิธีใช้ : ใบบิแก่ ๑๐-๑๕ ใบ ปิ้งไฟและชงน้ำรับประทาน หรือใช้ผลอ่อน ๑ ผล ผนกับน้ำปูนใส รับประทานเมื่อมีอาการท้องเสีย

กล้วยน้ำว้า : *Musa sapientum* Linn.

ส่วนที่ใช้ : ลูกดิบ หรือลูกห่าม

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ผลกล้วยมีสารแทนนิน และกรดอินทรีย์อีกหลายชนิด สารสกัดจากกล้วยมีฤทธิ์ฆ่าเชื้อราและแบคทีเรียที่เป็นสาเหตุให้เกิดหนอง สารแทนนินช่วยรักษาอาการท้องเสีย

ขนาดและวิธีใช้ : รับประทานครั้งละ ครึ่งผล-หนึ่งผล หรือใช้กล้วยน้ำว้าดิบฝานเป็นแว่น ตากแดดให้แห้ง บดเป็นผง ชงน้ำดื่มครึ่งละครึ่งผลถึงหนึ่งผล หรือบดเป็นผงปั้นเป็นยาลูกกลอน รับประทานครั้งละ ๔ เม็ด วันละ ๔ ครั้ง ก่อนอาหารและก่อนนอน

ทับทิม : *Punica granatum* Linn.

ส่วนที่ใช้ : เปลือกผลแห้ง

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : เปลือกผลมีแทนนินประมาณ ๒๒-๒๕% กรด galloanic ๒๘% สารดังกล่าวนี้มีฤทธิ์รักษาอาการท้องเดินได้

ขนาดและวิธีใช้ : เปลือกทับทิมใช้เป็นยาแก้ท้องเดินและบิด มีวิธีใช้คือใช้เปลือกผลแห้ง ประมาณ ๑ ใน ๔ ของผล ผนกับน้ำปูนใสให้ขุ่นๆ รับประทานครั้งละ ๑-๒ ช้อนแกง หรือต้มกับน้ำปูนใสแล้วดื่มที่ดื่มก็ได้

มังคุด : *Garcinia mangostana* Linn.

ส่วนที่ใช้ : เปลือกผลแห้ง

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : เปลือกผลมีแทนนิน ๘.๗๕-๑๐.๕% มีฤทธิ์แก้อาการท้องเดิน มีฤทธิ์สมานแผล มีฤทธิ์ฆ่าเชื้อแบคทีเรียที่เป็นสาเหตุการเกิดหนอง และมีฤทธิ์ลดการอักเสบ

ขนาดและวิธีใช้ : เปลือกผลแห้ง ประมาณครึ่งผล ย่างไฟให้เกรียม ผนกับน้ำปูนใส ประมาณครึ่งแก้ว หรือบดเป็นผงละลายน้ำข้าว หรือน้ำสุกดื่มทุก ๒ ชั่วโมง

สีเสียดเหนือ : *Acacia catechu* (Linn.t) Willd.

ส่วนที่ใช้ : ก้อนสีเสียด (ก้อนสีเสียดเป็นสิ่งสกัดที่ได้จากการนำเนื้อไม้มาตัดให้เป็นชิ้นเล็กๆ ต้มกับน้ำกรอง และเคี่ยวให้งวด จนเหลือก้อนแข็ง สีดำ และเป็นเงา

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ก้อนสีเสียดมีสารแทนนินสูง มีฤทธิ์ฝาดสมาน ฆ่าเชื้อแบคทีเรีย

ขนาดและวิธีใช้ : ก้อนสีเสียดช่วยฝาดสมานแก้ท้องเดิน ใช้ผงครั้งละ ๑/๓-๑/๒ ช้อนชา ต้มเอาน้ำดื่ม

๒.๑.๔ อาการท้องผูก

สมุนไพรที่ใช้เป็นยาระบาย แบ่งได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่คือ

๑. สมุนไพรที่ออกฤทธิ์กระตุ้นลำไส้ให้บีบตัว (Stimulating laxative) เช่น ชุมเห็ดเทศ มะขาม ขี้เหล็ก และคูน
๒. สมุนไพรที่ออกฤทธิ์เพิ่มกากในลำไส้ (Bulk laxative) เช่น แมงลัก

ชุมเห็ดเทศ : *Cassia alata* Linn.

ส่วนที่ใช้ : ดอกสด ใบสดหรือแห้ง

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ใบชุมเห็ดเทศมีสารแอนทราควิโนน เช่น Aloe-emodin, Emodin, Rhein เป็นต้น สารแอนทราควิโนนมีฤทธิ์กระตุ้นลำไส้ให้มีการบีบตัวเพื่อขับถ่ายขนาดและวิธีใช้ : ใบและดอกใช้เป็นยารักษาอาการท้องผูก เตรียมได้ ๔ วิธีคือ

๑. ใช้ดอกสด ๑ ช่อ ต้มรับประทานกับน้ำพริก
๒. ยาต้ม นำใบย่อย ๑๒ ใบ (ใบสด) หั่นตากแห้ง ใช้ต้มและเอาน้ำดื่ม
๓. ยาขง นำใบมาบดเป็นผง ใช้ผงยาคึ่งละ ๓-๖ กรัม บรรจุในถุงกระดาษเป็นลักษณะถุงชา นำมา แช่น้ำ ๑๒๐ มิลลิลิตร นาน ๑๐ นาที และให้ผู้ป่วยดื่มน้ำยาขงในเวลาก่อนนอนหรือเมื่อมีอาการ

๔. ยาลูกกลอน รับประทานครึ่งละ ๓ เม็ด ก่อนนอนหรือเมื่อมีอาการท้องผูก

มะขาม : *Tamarindus indica* Linn.

ส่วนที่ใช้ : เนื้อฝักแก่ เนื้อเมล็ดมะขามแก่

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : เนื้อมะขามเปียกมีสารประเภท กรดอินทรีย์หลายชนิดเช่น Tartaric acid, Citric acid เป็นต้น ทำให้มีฤทธิ์ระบาย

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้มะขามเปียก ๑๐-๒๐ ฝักจิ้มเกลือรับประทานแล้วดื่มน้ำตามมาก ๆ หรือดื่มน้ำคั้นใส่เกลือเล็กน้อยดื่มเป็นน้ำมะขามเพราะมีกรดอินทรีย์ ทำให้มีฤทธิ์ระบาย ลดความร้อนของร่างกาย

มะขามแขก : *Cassia angustifolia* Vahl.

ส่วนที่ใช้ : ใบและฝักแห้ง

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา: ใบและฝักมะขามแขกมีสารกลุ่มแอนทราควิโนนหลายชนิดเช่น Sennoside A, B, C และ D, Emodin, Rhein เป็นต้น สารแอนทราควิโนนมีฤทธิ์กระตุ้นการบีบตัวของลำไส้

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ใบแห้ง ๑-๒ กำมือ (๓-๑๐ กรัม) ต้มกับน้ำดื่ม หรือใช้วิธีบดเป็นผงชงน้ำดื่ม

ข้อห้าม : ผู้หญิงท้องหรือมีประจำเดือนห้ามรับประทาน

แมงลัก : *Ocimum basilim* Linn. f. var. *citratum* Back.

ส่วนที่ใช้ : เมล็ดแมงลักแก่

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : เมล็ดแมงลักประกอบด้วยสารประเภทคาร์โบไฮเดรตหลายชนิด และสารประกอบอื่นๆ ตัวอย่างเช่น D-Arabinose, L-Arabinose, Camphene, Camphor, D-galactose, D-glucose เป็นต้น เมล็ดแมงลักสามารถเพิ่มปริมาณอุจจาระ ทำให้อุจจาระอ่อนตัวกว่าปกติ

ขนาดและวิธีใช้ : เมล็ดแมงลัก ๑-๒ ช้อนชา ล้างน้ำให้สะอาด แช่น้ำอุ่น ๑ แก้วจนพองตัวเต็มที่ รับประทานก่อนนอน

คุณ : *Cassia fistula* Linn.

ส่วนที่ใช้ : เนื้อในฝักแก่ มีลักษณะเป็นเนื้อผลสีน้ำตาลเข้มเกือบดำเป็ยงมีกลิ่นเฉพาะ

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : เนื้อในฝักคุณมีสารประเภทแอนทราควิโนนหลายชนิดเช่น A loin, Rhein, Sennoside A,B ซึ่งมีฤทธิ์เป็นยาระบาย

ขนาดและวิธีใช้ : เนื้อในฝักคุณแก้อาการท้องผูกโดยเอาเนื้อในฝักแก่ก้อนเท่าหัวแม่มือ ต้มกับน้ำใส่เกลือ นิดหน่อย ต้มก่อนนอนหรือตอนเช้าก่อนอาหารเหมาะเป็นยาระบายสำหรับคนที่ท้องผูกเป็นประจำและสตรีมีครรภ์ก็ใช้เป็นยาระบายได้

ชื่อหลัก : *Cassia siamea* Britt.

ส่วนที่ใช้ : ใบอ่อนและดอก

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ใบใบอ่อนและดอกมีสาร Barakol ซึ่งเป็นสารจำพวก Chromone ในใบพบสารแอนทราควิโนนหลายชนิด เช่น Rhein, Sennoside, Chrysophanol, Aloe-emodin เป็นต้น ใบมีฤทธิ์เป็นยาระบาย และสารสกัดจากใบด้วยแอลกอฮอล์มีฤทธิ์สงบประสาท ทำให้อ่อนหลับดี

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ใบชื่อหลัก ๔-๕ กำมือต้มน้ำดื่ม ก่อนอาหารหรือเวลามีอาการชื่อหลักนอกจากจะมีสรรพคุณเป็นยาระบายแล้ว ยังมีสรรพคุณช่วยลดอาการนอนไม่หลับได้อีกด้วย แต่ได้มีข่าวเกี่ยวกับตำรับยาชื่อหลักว่าได้ถูกถอนออกจากบัญชียา เนื่องจากพบผลข้างเคียงว่า จะรบกวนการทำงานของตับ หากรับประทานติดต่อกันเป็นระยะเวลานานแต่ใบชื่อหลักสามารถรับประทานเป็นอาหารได้โดยไม่เกิดอันตราย เช่น แกงชื่อหลัก เป็นต้น

๒.๑.๕ อาการคลื่นไส้

อาการคลื่นไส้เป็นกลไกที่ร่างกายกำจัดเศษอาหารในกระเพาะอาหารออกทางปากเกิดจากสาเหตุหลายประการเช่น รับประทานอาหารมากเกินไป เมารถ เมาเรือ เป็นต้น สาเหตุที่รุนแรงเช่นลำไส้อุดตัน ไส้ติ่งอักเสบ ติดเชื้อในทางเดินอาหาร สำหรับอาการคลื่นไส้ที่แนะนำให้ใช้สมุนไพรเป็นอาการคลื่นไส้ที่มีสาเหตุที่ไม่รุนแรง สมุนไพรแก้อาการคลื่นไส้เช่น

ยอ : *Morinda citrifolia* Linn.

ส่วนที่ใช้ : ผลดิบหรือผลห่ามสด

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ผลยอมีสารเคมีหลายชนิดเช่น Asperuloside, Caproic acid, Caprylic acid เป็นต้น ผลยอดิบมีฤทธิ์ในการรักษาอาการคลื่นไส้ อาเจียน

ขนาดและวิธีใช้ : ตำรายาโบราณ ใช้ผลยอหั่นปิ้งไฟพอเหลืองกรอบต้มน้ำเป็นกระสายยาใช้ร่วมกับยาอื่น แก้กคลื่นไส้ อาเจียนได้ผล หรือเอาผลดิบหรือผลห่ามสดผานเป็นชิ้นบางๆ อย่างหรือคั่วไฟอ่อนๆ ให้เหลืองกรอบ ต้มหรือชงน้ำดื่มใช้ครั้งละประมาณ ๒ กำมือ เอาน้ำที่ได้จิบทีละน้อยและบ่อยๆ ครั้ง จะได้ผลดีกว่าดื่มทีเดียว

ขิง : *Zingiber officinale* Rose.

ส่วนที่ใช้ : เหง้าแก่สด

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้เหง้าแก่สดขนาดเท่าหัวแม่มือ (ประมาณ ๕ กรัม) ทูบให้แตก ต้มเอาน้ำดื่ม

๒.๑.๖ โรคพยาธิลำไส้ สมุนไพรที่ใช้ฆ่าพยาธิ

มะเกลือ : *Diospyros mollis* Griff.

ส่วนที่ใช้ : ผลดิบสด

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ผลดิบมีสาร Diospyrol diglucoside ชื่อว่า Tetrahydroxy dimethylbinaphthalene เป็นสารที่ละลายน้ำได้ ไม่ดูดซึมในกระเพาะอาหารและลำไส้ พยาธิกินจะทำให้ตายได้ สารนี้เมื่อถูกออกซิไดซ์ในสารละลายที่เป็นด่าง จะเปลี่ยนเป็นสารประกอบสีดำ ซึ่งมีพิษต่อประสาทตา การใช้จึงต้องระมัดระวัง

ขนาดและวิธีใช้ : ผลดิบสด (ผลแก่มีสีขาว ผลสุกสีเหลือง หรือผลสีดำห่ามใช้) ได้ผลดีสำหรับพยาธิปากขอ และพยาธิเส้นด้าย โดยใช้ผลสดสับเขียวไม่ซ้าไม่ดำจำนวนเท่าอายุของคนไข้ (๑ ปี ต่อ ๑ ผล) แต่ไม่เกิน ๒๕ ผล (คนไข้ที่มีอายุเกินกว่า ๒๕ ปีใช้เพียง ๒๕ ผล) นำมาโขลกพอแหลกแล้วผสม กับหัวกะทิสด (๒ ช้อนชาต่อมะเกลือ ๑ ผล) คั้นเอาแต่น้ำดื่มให้หมดก่อนรับประทานอาหารเช้า ถ้า ๓ ชั่วโมงแล้วยังไม่ถ่ายให้รับประทานยาระบาย

เล็บมือนาง : *Quisqualis indica* Linn.

ส่วนที่ใช้ : เมล็ด

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : เมล็ดเล็บมือนางมีสาร Quisqualic acid ซึ่งมีฤทธิ์ขับพยาธิ และยาระบาย

ขนาดและวิธีใช้ : เมล็ดเล็บมือนาง ใช้ถ่ายพยาธิไส้เดือนและพยาธิเส้นด้ายสำหรับเด็กใช้ ๒-๓ เมล็ด ผู้ใหญ่ใช้ ๕-๗ เมล็ด ทูบพอแตก ต้มเอาน้ำดื่มหรือหั่นทอดกับไขรับประทาน (ข้อควรระวัง อาจทำให้เกิดอาการข้างเคียง คลื่นไส้ อาเจียน ท้องเดิน)

มะหาด : *Artocarpus lakoocha* Roxb.

ส่วนที่ใช้ : แก่นต้นมะหาด

สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ผงปวกหาดมีสารสำคัญชื่อ ๒, ๔, ๓, ๕-tetrahydroxystibene มีฤทธิ์ขับพยาธิตัวดี

ขนาดและวิธีใช้ : เอาแก่นมะหาดต้มเคี้ยวด้วยน้ำ จะมีฟองเกิดขึ้นใช้ผ้าขาวบางกรองบีบเอากาก และนำมาตากแห้ง จะได้ผงสีเหลือง เรียกว่าปวกหาด วิธีใช้นำปวกหาดมาบดให้ละเอียดรับประทานกับน้ำสุกเย็น ครั้งละ ๑-๒ ช้อนชา (๓-๕ กรัม) ก่อนอาหารเช้า หลังรับประทานปวกหาด ๒ ชั่วโมงให้รับประทานยาระบายตามไป ใช้ถ่ายพยาธิตัวดีและพยาธิไส้เดือน

ฟักทอง : *Cucurbita moschata* C. pepo Linn.

ส่วนที่ใช้ : เมล็ดฟักทองแก่

ขนาดและวิธีใช้ : เมล็ดฟักทอง ประมาณ ๖๐ กรัม ทบให้แตกผสมกับน้ำตาลและนมหรือน้ำที่เติมลงไป จนได้ปริมาณ ๕๐๐ มิลลิลิตร แบ่งรับประทาน ๓ ครั้งห่างกันทุก ๒ ชั่วโมง หลังจากให้ยาแล้วประมาณ ๒ ชั่วโมง ก็รับประทานน้ำมันมะพร้าวระบายตาม นิยมใช้ฆ่าพยาธิตัวดี

๒.๑.๗ อาการปวดฟัน

สมุนไพรที่แนะนำให้ใช้รักษาอาการปวดฟัน จะทำให้เกิดอาการชาระงับปวดได้ชั่วคราวเช่น

แก้ว : *Murraya paniculata* (Linn.) Jack.

ส่วนที่ใช้ : ใบสด

ขนาดและวิธีใช้ : ใบแก้วรักษาอาการปวดฟัน โดยใช้ใบสดตำพอแหลกแช่เหล้าโรงในอัตราส่วน ๑.๕ ใบย่อย หรือ ๑ กรัม ต่อเหล้าโรง ๑ ช้อนชา หรือ ๕ มิลลิลิตรและเอาน้ำยาที่ได้มาทาบริเวณที่ปวด

ข่อย : *Streblus asper* Lour.

ส่วนที่ใช้ : เปลือกต้นสด

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้เปลือกต้นสดขนาดประมาณ ๑ ฝ่ามือ สับเป็นชิ้นต้มกับน้ำพอควรใส่เกลือเล็กน้อย ต้มนาน ๑๐-๑๕ นาที เอาน้ำมาอมบ่อยๆ

ผักคราดหัวแหวน : *Spilanthes acmella* (Linn.) Murr.

ส่วนที่ใช้ : ดอกสด

ขนาดและวิธีใช้ : ดอกสดปริมาณพอเหมาะตำกับเกลืออมหรือกัดไว้บริเวณที่ปวด

๒.๑.๘ อาการเบื่ออาหาร

สมุนไพรที่ช่วยในการเจริญอาหาร ได้แก่

บอระเพ็ด : *Tinospora crispa* (L.) Miers ex Hook

ส่วนที่ใช้ : เถาหรือลำต้นสด

ขนาดและวิธีใช้ : เป็นยาช่วยเจริญอาหาร โดยใช้เถาหรือต้นสด ครั้งละ ๒ คืบครึ่ง ต้มคั้นเอาน้ำดื่ม หรือต้มกับน้ำ

โดยใช้น้ำ ๓ ส่วน ต้มเคี่ยวให้เหลือ ๑ ส่วน ต้มก่อนอาหารวันละ ๒ ครั้ง เข้าและเย็น หรือเวลามีอาการหรืออาจใช้ตองน้ำผึ้ง หรือปั้นเป็นลูกกลอน

ขี้เหล็ก : *Cassia siamea* Britt.

ส่วนที่ใช้ : ใบอ่อนและดอก

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ดอกตูมและใบอ่อนปรุงเป็นอาหาร แต่ไม่ควรคั้นน้ำหลายครั้งจะทำให้รสขมหมดไป

มะระขี้นก : *Momordica charantia* Linn.

ส่วนที่ใช้ : เนื้อผลอ่อน และลูก

ขนาดและวิธีใช้ : ผลอ่อนใช้รับประทานเพื่อเจริญอาหาร ผลมะระสุกห้ามรับประทาน เพราะจะทำให้อาการคลื่นไส้ อาเจียน

สะเดา : *Azadirachta indica* A. Juss. Var. *siamensis* valeton

ส่วนที่ใช้ : ยอดและดอกสะเดา

ขนาดและวิธีใช้ : ยอดและดอกสะเดาลวกหรือต้ม รับประทานร่วมกับน้ำปลาหวานจะช่วยเจริญอาหารได้

๒.๒ สมุนไพรเพื่อรักษาโรค/อาการเจ็บป่วยในระบบทางเดินหายใจ

๒.๒.๑ อาการไอ ระคายคอจากเสมหะ

ขิง : *Zingiber officinale* Rose.

ส่วนที่ใช้ : เหง้าสด

ขนาดและวิธีใช้ : เหง้าขิงแก่ฝนกับน้ำมะนาว หรือเหง้าขิงสดตำผสมน้ำเล็กน้อยคั้นเอาน้ำ และแทรกเกลือ นิดหน่อย ใช้กวาดคอหรือจิบบ่อยๆ

ตีป्ली : *Piper retrofractum* Vahl.

ส่วนที่ใช้ : ผลแก่แห้ง

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ผลแก่แห้งประมาณครึ่งผลถึงหนึ่งผล ฝนกับน้ำมะนาวแทรกเกลือ กวาดคอหรือจิบบ่อยๆ

เพกา : *Oroxylum indicum* Vent.

ส่วนที่ใช้ : เมล็ด

ขนาดและวิธีใช้ : เมล็ดเพกาใช้แก้อ่อนใน แก้อิ และขับเสมหะ โดยใช้เมล็ดครั้งละ ๑ กำมือ (๑.๕-๓ กรัม) ใส่น้ำประมาณ ๓๐๐ มิลลิลิตร ต้มไฟอ่อนๆพอเดือดนานประมาณ ๑ ชั่วโมง รับประทานวันละ ๓ ครั้ง

มะขามป้อม : *Phyllanthus emblica* Linn.

ส่วนที่ใช้ : ผลสด

ขนาดและวิธีใช้ : เนื้อผลแก่สดครั้งละประมาณ ๒-๓ ผล โขลกพอแหลกแทรกเกลือเล็กน้อยอมหรือเคี้ยว รับประทาน วันละ ๓-๔ ครั้ง

มะขาม : *Tamarindus indica* Linn.

ส่วนที่ใช้ : เนื้อฝักแก่

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้เนื้อฝักแก่ของมะขามเปรี้ยวจิ้มเกลือรับประทานพอสมควร หรืออาจคั้นเป็นน้ำมะขามแทรกเกลือเล็กน้อยและจิบบ่อยๆ

มะนาว : *Citrus aurantifolia* (Christm) Swing.

ส่วนที่ใช้ : เปลือกและน้ำลูกมะนาว

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ผลสดคั้นน้ำใส่เกลือเล็กน้อย จิบบ่อยๆ

มะแว้งเครือ : *Solanum trilobatum* Linn.

ส่วนที่ใช้ : ผลแก่สด

ขนาดและวิธีใช้ : นำผลแก่สด ๕-๑๐ ผล โขลกพอแหลก คั้นเอาน้ำ ใสเกลือ รับประทานบ่อยๆ

มะแว้งต้น : *Solanum indicum* Linn.

ส่วนที่ใช้ : ผลแก่สด

ขนาดและวิธีใช้ : นำผลแก่สด ๕-๑๐ ผล โขลกพอแหลก คั้นเอาน้ำ ใสเกลือ รับประทานบ่อยๆ

๒.๓ ยาสมุนไพรเพื่อรักษาโรค/อาการเจ็บป่วยระบบทางเดินปัสสาวะ

๒.๓.๑ อาการขัดเบา

อาการขัดเบา หมายถึง อาการถ่ายปัสสาวะกะปริบกะปรอยและปวดแสบหรือปวดขัดเวลาถ่าย ซึ่งการใช้สมุนไพรขับปัสสาวะควรระมัดระวังในการใช้กับผู้ป่วยโรคหัวใจและสตรีมีครรภ์ เนื่องจากสมุนไพรที่มีฤทธิ์ขับปัสสาวะมักมีเกลือโพแทสเซียมสูง สมุนไพรแก้อาการขัดเบาเช่น กระเจี๊ยบแดง ชลู่ ตะไคร้ สับปะรด หล้าคา อ้อยแดง

กระเจี๊ยบแดง : *Hibiscus sabdariffa* Linn.

ส่วนที่ใช้ : กลีบเลี้ยงและกลีบรองดอก

ขนาดและวิธีใช้ : ดอกสีม่วงแดงตากแห้งและบดเป็นผง ใช้ครั้งละ ๑ ช้อนชา ชงกับน้ำเดือด ๑ ถ้วย ทิ้งไว้ ๕-๑๐ นาที รินเฉพาะน้ำสีแดงใส ดื่มวันละ ๓ ครั้ง ติดต่อกันทุกวันจนกว่าอาการขัดเบาจะหายไป

ขลุ้: *Pluchea indica* Less.

ส่วนที่ใช้ : ใช้ส่วนของต้นที่อยู่เหนือดิน ทั้งสดและแห้ง

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้เป็นยาแก้อาการขัดเบา วันละ ๑ กำมือ (สดหนัก ๔๐-๕๐ กรัม แห้งหนัก ๑๕-๒๐ กรัม) หั่นเป็นชิ้นๆ ต้มกับน้ำดื่ม วันละ ๓ ครั้ง ก่อนอาหาร ครั้งละ ๑ ถ้วยชา (๗๕ มล.)

ตะไคร้: *Cymbopogon citratus* (DC.) Stapf.

ส่วนที่ใช้ : ลำต้นและเหง้าแก่ สดหรือแห้ง

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ต้นแก่สดหั่นซอยเป็นแว่นบางๆ วันละ ๑ กำมือ (สดหนัก ๔๐-๖๐ กรัม แห้งหนัก ๒๐-๓๐ กรัม) ต้มกับน้ำดื่มวันละ ๓ ครั้งๆ ละ ๑ ถ้วยชา ก่อนอาหารหรือใช้เหง้าแก่ฝานเป็นแว่นบางๆ คั่วไฟอ่อนๆพอเหลือง ชงเป็นยา ดื่มวันละ ๓ ครั้งๆ ละ ๑ ถ้วยชา พอปัสสาวะสะดวกแล้วจึงหยุดยา

สับปะรด: *Ananas comosus* Merr.

ส่วนที่ใช้ : เหง้าทั้งสดและแห้ง

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้เหง้าวันละ ๑ กอบมือ (สดหนัก ๒๐๐-๒๕๐ กรัม) ต้มกับน้ำดื่มวันละ ๓ ครั้ง ก่อนอาหารครั้งละ ๑ ถ้วยชา

หญ้าคา: *Imperata cylindrica* Beauv.

ส่วนที่ใช้ : รากสดหรือแห้ง

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้รากสดของหญ้าคาสับเป็นชิ้นเล็กๆ วันละ ๑ กำมือ (สดหนัก ๔๐-๕๐ กรัม แห้งหนัก ๑๐-๒๕ กรัม) หั่นเป็นชิ้นๆ ต้มกับน้ำรับประทาน ก่อนอาหารครั้งละ ๑ ถ้วยชา

อ้อยแดง: *Saccharum sinense* Roxb.

ส่วนที่ใช้ : ลำต้นสดหรือแห้ง

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ลำต้นสด สับเป็นชิ้นเล็กๆวันละ ๑ กำมือ (สดหนัก ๗๐-๙๐ กรัม แห้งหนัก ๓๐-๔๐ กรัม) หั่นเป็นชิ้นๆ ต้มกับน้ำรับประทานวันละ ๒-๓ ครั้ง ก่อนอาหาร ครั้งละ ๑ ถ้วยชา

๒.๔ ยาสมุนไพรเพื่อรักษาโรคผิวหนัง

๒.๔.๑ โรคกลากเกลื้อน

สมุนไพรที่ใช้รักษา กลาก เกลื้อน ได้แก่

กระเทียม: *Allium sativum* Linn.

ส่วนที่ใช้ : หัวใต้ดิน

ขนาดและวิธีใช้ : ทำโดยผ่านกลีบกระเทียมแล้วนำมาถูบ่อย ๆ หรือตำคั้นน้ำทาบริเวณที่เป็น ทาบ่อยๆ หรือวันละ ๓-๔ ครั้ง เมื่อหายแล้ว ทาต่ออีก ๗ วัน

ข่า : *Languas galangal* (L.) Stantz.

ส่วนที่ใช้ : เหง้าแก่สดหรือแห้ง

ขนาดและวิธีใช้ : เอาหัวข่าแก่ล้างให้สะอาด ผานเป็นแว่นบางๆ หรือทุบให้แตกนำไปแช่เหล้าขาวทิ้งไว้ ๑ คืน ทำความสะอาดบริเวณที่เป็นและใช้ใบบางๆ ขูดให้ผิวมีสีแดง ใช้น้ำยาทาบริเวณที่เป็น ทาวันละ ๓-๔ ครั้ง จนกว่าจะหาย เมื่อหายแล้วทาต่ออีก ๗ วัน

ชุมเห็ดเทศ : *Cassia alata* Linn.

ส่วนที่ใช้ : ดอกสด ใบสดหรือแห้ง

ขนาดและวิธีใช้ : ขยี้หรือตำใบชุมเห็ดเทศสดเติมน้ำเล็กน้อย หรือใช้ใบชุมเห็ดเทศกับหัวกระเทียมเท่าๆ กันผสมปูนแดงที่กินกับหมากเล็กน้อย ตำผสมกันทาบริเวณที่เป็นกลาก

ทองพันชั่ง : *Rhinacanthus nasutus* Kurz.

ส่วนที่ใช้ : ใบหรือราก สดหรือแห้ง

ขนาดและวิธีใช้ : ใบหรือรากสดหรือแห้งของทองพันชั่งตำให้ละเอียด แช่เหล้าหรือแอลกอฮอล์พอท่วมยาและทิ้งไว้ ๗ วัน นำมาทาบริเวณที่เป็นบ่อยๆ หรือวันละ ๓-๔ ครั้งจนกว่าจะหาย เมื่อหายแล้วทาต่ออีก ๗ วัน

พลู : *Piper betle* Linn.

ส่วนที่ใช้ : ใบสด

ขนาดและวิธีใช้ : ใบพลูสดประมาณพอเหมาะล้างให้สะอาด ตำละเอียดผสมแอลกอฮอล์หรือเหล้าขาว คั้นน้ำทาอย่างน้อยวันละ ๔-๕ ครั้ง จนกว่าจะหาย เมื่อหายแล้วทาต่ออีก ๗ วัน

๒.๔.๒ ชันนะตุ

ชันนะตุ มีอาการเป็นตุ่มหนองเล็กๆ หลายตุ่มพุพอง คันและน้ำเหลืองซึม พบบริเวณศีรษะ ลำตัว และแขนขา มักพบบริเวณศีรษะ

สมุนไพรที่ใช้รักษาชันนะตุ ได้แก่

มะคำดีควาย : *Sapindus rarak* A.DC.

ส่วนที่ใช้ : ผลแก่

ขนาดและวิธีใช้ : เอาผลประมาณ ๕ ผลทุบพอแตก ต้มกับน้ำประมาณ ๑ ถ้วยทาที่หนังศีรษะบริเวณที่เป็น วันละ ๒ ครั้ง เช้า-เย็นจนกว่าจะหาย หรือใช้ผล ๑ ผลแกะเอาแต่เนื้อมาตีกับน้ำจนเกิดฟอง แล้วนำมาสระผมเด็ก วันละ ๑ ครั้ง จนกว่าจะหาย

๒.๔.๓ แผลไฟไหม้ น้ำร้อนลวก

สมุนไพรที่ใช้รักษาแผลไฟไหม้ น้ำร้อนลวก ได้แก่

บัวบก : *Centella asiatica* (Linn.) Urban

ส่วนที่ใช้ : ต้นสดและใบสด

ขนาดและวิธีใช้ : เอาบัวบกทั้งต้นสด ๑ กำมือ ล้างให้สะอาดและตำให้ละเอียดคั้นน้ำ และเอาน้ำทาขโคมบริเวณที่เป็นแผลให้ชุ่มอยู่เสมอในชั่วโมงแรก ต่อจากนั้นทาวันละ ๓-๔ ครั้ง จนหาย

มะพร้าว : *Cocos nucifera* Linn.

ส่วนที่ใช้ : น้ำมะพร้าว

ขนาดและวิธีใช้ : เอาน้ำมันมะพร้าว ๑ ส่วน ใส่ในภาชนะคนพร้อม ๆ กับเติมน้ำปูนใส ๑ ส่วน โดยเติมทีละน้อยพร้อมกับคนไปด้วย จนกันดี แล้วใช้ทาที่แผลบ่อย

ว่านหางจระเข้ : *Aloe barbadensis* Mill.

ส่วนที่ใช้ : รากจากใบ

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ราก โดยล้างยางสีเหลืองให้สะอาดด้วยน้ำต้มสุกหรือน้ำค้างทับทิมชูดเอารากใส่มาพอกบริเวณแผลให้ชุ่มอยู่ตลอดเวลา ในชั่วโมงแรก ต่อจากนั้นทาวันละ ๓-๔ ครั้ง จนกว่าแผลหาย

๒.๔.๔ ผี แผลพุพอง

สมุนไพรที่ใช้รักษาผี แผลพุพอง ได้แก่

ขมิ้น : *Curcuma longa* Linn.

ส่วนที่ใช้ : เหง้าสดและแห้ง

ขนาดและวิธีใช้ : นำเหง้าขมิ้นยาวประมาณ ๒ นิ้ว ผนกับน้ำต้มสุกทาบริเวณที่เป็น หรือใช้ผงขมิ้นโรยทาบริเวณที่มีอาการผื่นคันจากแมลงสัตว์กัดต่อย ใช้วันละ ๓ ครั้ง

ชุมเห็ดเทศ : *Cassia alata* Linn.

ส่วนที่ใช้ : ดอกสด ใบสดหรือแห้ง

ขนาดและวิธีใช้ : นำใบชุมเห็ดเทศ ๑ กำมือ ต้มกับน้ำพอท่วมยา แล้วเคี่ยวให้เหลือ ๑ ใน ๓ ชะลางบริเวณที่เป็นวันละ ๒ ครั้ง เข้า-เย็น ถ้าเป็นมากให้ใช้ประมาณ ๑๐ กำมือ ต้มอาบ

เทียนบ้าน : *Impatiens balsamina* Linn.

ส่วนที่ใช้ : ใบสด ดอกสด

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ใบสดและดอกสดประมาณ ๑ กำมือ ตำละเอียดพอกฝีหรือคั้นน้ำทาบริเวณที่เป็นฝีและแผลพุพองวันละ ๓ ครั้ง

ว่านหางจระเข้ : *Aloe barbadensis* Mill

ส่วนที่ใช้ : รากจากใบ

ขนาดและวิธีใช้ : เหมือนวิธีการรักษาแผลไฟไหม้น้ำร้อนลวก

ว่านมหากาฬ : *Gynura pseudochina* DC. Var. *hispidula* Thv.

ส่วนที่ใช้ : หัวใต้ดิน

ขนาดและวิธีใช้ : นำหัวว่านมหากาฬมาตำพอกหรือฝนกับน้ำปูนใส ทาบริเวณที่เป็นฝี แผล

พุพอง

ฟ้าทะลายโจร : *Andrographis paniculata* Wall.ex Nees.

ส่วนที่ใช้ : ใบสดหรือแห้ง

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ใบฟ้าทะลายโจรตำพอกฝี หรือคั้นน้ำทาบริเวณที่เป็น

๒.๔.๕ อาการแพ้อักเสบจากแมลงสัตว์กัดต่อย

สมุนไพรใช้รักษาอาการแพ้อักเสบจากแมลงสัตว์กัดต่อย ได้แก่ ขมิ้น ตำลึง

ผักบุ้งทะเล พญาขอ เสดดพังพอน พลุ

ตำลึง : *Coccinia grandis* (L.) Voigt.

ส่วนที่ใช้ : ใบสด

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ใบสด ๑ กำมือ ล้างให้สะอาด ตำให้ละเอียดผสมน้ำเล็กน้อย แล้วคั้นน้ำจากใบเอามาทาบริเวณที่มีอาการ พอน้ำแห้งทาซ้ำบ่อยๆ

พญาขอ : *Clinacanthus nutan* (Burm.f) Lindau

ส่วนที่ใช้ : ใบ

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ใบสด ๑๐-๑๕ ใบ ล้างให้สะอาดใส่ในครกยาตำให้ละเอียด เติมหเล้าขาวพอมัชยา ใช้น้ำและกากทาบริเวณที่ถูกแมลงกัดต่อย ทาซ้ำบ่อยๆ จนหาย

เสดดพังพอน : *Barleria lupulina* Lindl

ส่วนที่ใช้ : ใบสด

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ใบสด ๑ กำมือ ตำให้ละเอียด คั้นเอาน้ำทาบริเวณที่เป็นหรือตำผสมเหล้าหรือแอลกอฮอล์

พลุ : *Piper betle* Linn.

ส่วนที่ใช้ : ใบสด

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ใบสด ๑-๒ ใบ ตำให้ละเอียด คั้นเอาน้ำทาบริเวณที่เป็นหรือตำผสมเหล้าหรือแอลกอฮอล์ ห้ามใช้กับแผลเปิดเพราะจะทำให้แสบ

๒.๔.๖ เริม งูสวัด

สมุนไพรใช้รักษาอาการเริม งูสวัด ได้แก่ พญาขอ วิธีใช้เหมือนวิธีการรักษาอาการแพ้อักเสบจากแมลงสัตว์กัดต่อย

๒.๕ ยาสมุนไพรเพื่อรักษาโรคและอาการเจ็บป่วยอื่นๆ

๒.๕.๑ อาการเคล็ดขัดยอก

สมุนไพรที่ใช้รักษาอาการเคล็ดขัดยอก ได้แก่

ไพล : *Zingiber cassumunar* Roxb

ส่วนที่ใช้ : เหง้าแก่

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้เหง้าประมาณ ๑ เหง้า ตำแล้วคั้นเอาน้ำทาถูขนาด บริเวณที่มีอาการ หรือตำให้ละเอียดผสมเกลือเล็กน้อย คลุกเคล้าแล้วนำมาห่อเป็นลูกประคบ อังไอน้ำให้ความร้อน แล้วประคบบริเวณที่ปวดเมื่อย ฟกช้ำ หรือใช้น้ำมันไพลทาถูขนาดก็ได้

๒.๕.๒ อาการนอนไม่หลับ

สมุนไพรที่ใช้รักษาอาการนอนไม่หลับ ได้แก่ ชีเหล็ก ฟ้าทะลายโจร บอระเพ็ด

ชีเหล็ก : *Cassia siamea* Britt.

ส่วนที่ใช้ : ใบและดอก

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ใบชีเหล็กแห้งหนัก ๓๐ กรัม หรือใช้ใบสดหนัก ๕๐ กรัม ต้มเอาน้ำรับประทานก่อนนอน หรือใช้ใบอ่อนทำเป็นยาตองเหล้าแช่ไว้ ๗ วัน กรองเอากากทิ้ง ต้มครั้งละ ๑-๒ ช้อนชา ก่อนนอน

๒.๕.๔ ใข้

สมุนไพรที่ใช้แก้ไข้ที่ไม่รุนแรงและไม่ซับซ้อน เช่น บอระเพ็ด ฟ้าทะลายโจร

ฟ้าทะลายโจร : *Andrographis paniculata* Wall.ex Nees.

ส่วนที่ใช้ : ใบ

ขนาดและวิธีใช้ : มีวิธีใช้ ๒ วิธีคือ

๑) ยาลูกกลอน นำใบฟ้าทะลายโจรล้างให้สะอาด ผึ่งลมให้แห้ง บดเป็นผงละเอียด ปั่นกับน้ำผึ้งเป็นยาเม็ดลูกกลอน ผึ่งลมให้แห้ง รับประทานครั้งละ ๑.๕ กรัม (๓-๔ เม็ด) วันละ ๔ ครั้ง ก่อนอาหารและก่อนนอน

๒) ยาตองเหล้า นำใบฟ้าทะลายโจรแห้ง ทำให้เป็นชิ้นเล็กๆ ใส่ในขวดแก้ว ใช้เหล้าโรงแช่พอให้ท่วมยาเล็กน้อยปิดฝาให้แน่นเขย่าขวดหรือคนยาวันละ ๑ ครั้ง พอครบ ๗ วัน กรองเอาแต่น้ำ เก็บไว้ในขวดที่มิดชิดและสะอาด รับประทานวันละ ๑-๒ ช้อนโต๊ะ วันละ ๓-๔ ครั้ง ก่อนอาหาร

บอระเพ็ด : *Tinospora crispa* (L.) Miers ex Hook.&Thoms.

ส่วนที่ใช้ : เถาหรือลำต้นสด

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้เถาหรือต้นสดครั้งละ ๓๐-๔๐ กรัม ตำคั้นเอาน้ำดื่ม หรือต้มกับน้ำ โดยใช้น้ำ ๓ ส่วน ต้มเคี่ยวให้เหลือ ๑ ส่วน ต้มก่อนอาหารวันละ ๒ ครั้ง เช้าและเย็นหรือเวลามีอาการ

๒.๕.๓ เหา

สมุนไพรมะพร้าวที่ใช้ฆ่าเหา ได้แก่ น้อยหน่า

น้อยหน่า : *Annona squamosa* Linn.

ส่วนที่ใช้ : ใบสดและเมล็ด

ขนาดและวิธีใช้ : ใช้เมล็ดน้อยหน่าประมาณ ๑๐ เมล็ด หรือใบสดประมาณ ๑ กำมือ (๑๕ กรัม) ตำให้ละเอียด ผสมกับน้ำมันมะพร้าว ๑-๒ ช้อนโต๊ะ ขยี้ให้ทั่วศีรษะแล้วใช้ผ้าคลุมโปกไว้ ประมาณครึ่งชั่วโมง สระผมให้สะอาด ระวังอย่าให้เข้าตา

สรุป

กระทรวงสาธารณสุขได้ตระหนักถึงความสำคัญของการพัฒนาสมุนไพร โดยมีการร่างเป็นนโยบายไว้เป็นแผนพัฒนาการสาธารณสุขฉบับที่ ๖ เพื่อให้บุคลากรสาธารณสุขในระดับต่าง ๆ รวมถึงหมอพื้นบ้านและแพทย์แผนไทยได้มีความรู้เรื่องสมุนไพรชั้นพื้นฐาน เพื่อให้มีหลักในการศึกษาและเรียนรู้อย่างถูกต้องให้เข้าใจถึงประโยชน์และข้อจำกัดของสมุนไพรต่าง ๆ เพื่อที่จะได้นำไปใช้ในการรักษาโรคได้อย่างถูกต้องและปลอดภัยต่อไป

บทที่ ๔

แนวทางใช้สมุนไพรตามพืชนานุญาตเพื่องานสาธารณสุขมูลฐาน

๔.๑ การใช้สมุนไพรที่ตรงกันทั้งสองแนวทาง

ผลการศึกษาค้นคว้าเรื่องเกี่ยวกับสมุนไพร พบว่ามีการใช้สมุนไพรอยู่สองแนวทางคือ แนวทางพืชนานุญาตและแนวทางสาธารณสุขมูลฐาน จากการศึกษาดังกล่าวพบว่าสมุนไพรที่ใช้ตรงกันอยู่เป็นจำนวน ๑๑ ชนิด ได้แก่ ๑. ชิง ๒. กระเทียม ๓. กะเพรา ๔. ดีปลี ๕. ข่า ๖. หัวหอม ๗. แมงลัก ๘. บอระเพ็ด ๙. สะเดา ๑๐. มะขามป้อม ๑๑. ขมิ้น ในการใช้สมุนไพรที่ตรงกันทั้งสองแนวทางนี้จะเป็นอย่างไรบ้าง มีวิธีการและข้อบ่งชี้ข้ออย่างไรในการใช้สมุนไพรดังกล่าว ซึ่งแต่ละแนวทางก็จะมีข้อกำหนดและมีเงื่อนไขที่ต่างกันไป

สำหรับสมุนไพรนั้นก็มียุหลายชนิด และมีสรรพคุณในการบำบัดรักษาโรคก็แตกต่างกันออกไปในแต่ละชนิด ผู้วิจัยเห็นว่า ควรมีการศึกษาการใช้สมุนไพรทั้งสองแนวทางดังกล่าวว่ามีการใช้อย่างไร เพื่อที่จะได้นำไปใช้ให้ถูกต้องและปลอดภัยต่อไป

สมุนไพรที่ตรงกัน ๑๑ ชนิด	การใช้สมุนไพรที่ตรงกันทั้งสองแนวทาง	
	ตามแนวทางพืชนานุญาต	แนวทางสาธารณสุขมูลฐาน
๑. ชิง	รากไม้ชนิดต่าง ๆ ที่ใช้เป็นยา ได้แก่ ขมิ้น ชิง ว่านน้ำ ว่านเปราะ อดุพิท ข่า แฝก หัวหอม หรือรากไม้ที่เป็นยาชนิดอื่น ซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน ทรงอนุญาตให้ภิกษุอาพาธรับประทานแล้วเก็บไว้ได้ ฉันได้เฉพาะเวลาจำเป็น	ชิง : Zingiber officinale Rose (Zingiberaceae) ส่วนที่ใช้ : เหง้าแก่สด สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : เหง้าแกมีน้ำมันหอมระเหยประมาณ ๑-๓% น้ำมันหอมระเหยมีสารเคมีหลายชนิดเช่น Zingiberine, Zingiberol, Citral, Zingiol, Shogoal, Gingerol เป็นต้น น้ำมันหอมระเหยมีฤทธิ์ขับลม ขับน้ำดี ช่วยกระตุ้นการบีบตัวของลำไส้ ขนาดและวิธีใช้ : เหง้าชิงแก่ใช้เป็นยารักษาอาการท้องอืด ท้องเฟ้อแน่นจุก

สมุนไพรที่ตรง กัน ๑๑ ชนิด	การใช้สมุนไพรที่ตรงกันทั้งสองแนวทาง	
	ตามแนวทางพหุฐานญาติ	แนวทางสาธารณสุขมูลฐาน
		เสียด อาการคลื่นไส้อาเจียน เนื่องจากเมารถเมาเรือ โดยใช้เหง้าแก่สดขนาดเท่าหัวแม่มือ (ประมาณ ๕ กรัม) ทบให้แตก ต้มเอาน้ำดื่ม
๒. กระเทียม	ตามปกติพระองค์ทรงห้ามฉันกระเทียม เพราะส่งกลิ่นรบกวนผู้มาฟังธรรม ครั้งทรงทราบว่าภิกษุอาพาธด้วยโรคลมเสียดท้อง จึงอนุญาตให้ฉันได้	กระเทียม : <i>Allium sativum</i> Linn. ส่วนที่ใช้ : หัวใต้ดิน สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : กระเทียมสดมีน้ำมันหอมระเหยประมาณ ๐.๑-๐.๓๖% ประกอบด้วย อัลลิซิน (Allicin) อัลลิลโพรพิลไดซัลไฟด์ (Allylpropyl disulfide) และได้อัลลิลไตรซัลไฟด์ (Diallyl trisulfide) เป็นต้น กระเทียมมีฤทธิ์ยับยั้งการเจริญของเชื้อราแบคทีเรียและไวรัส มีฤทธิ์ขับลม ลดน้ำตาลในเลือด ลดไขมันในหลอดเลือด และลดความดันโลหิต ขนาดและวิธีใช้ : รับประทานกระเทียมสดครั้งละ ๕-๗ กลีบ หลังอาหารหรือเวลามีอาการ
๓. กะเพรา	สมุนไพรที่ใช้ใบเป็นยา ได้แก่ ใบสะเดา ใบมูกมัน ใบกระดอม ใบขี้กา ใบกะเพรา ใบแมงลัก ใบฝ้าย หรือใบไม้ที่เป็นยาชนิดอื่นซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน ทรงอนุญาตให้ภิกษุอาพาธรับประทานแล้วเก็บไว้ได้ฉันได้เฉพาะที่จำเป็น	กะเพรา : <i>Ocimum tenuiflorum</i> Linn. ส่วนที่ใช้ : ใบสมบูรณ์เต็มที่ สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ใบกะเพรามีน้ำมันหอมระเหยประมาณ ๐.๓๕% ประกอบด้วยสารสำคัญเช่น Camphor, Eugenol, Limonene, Pinene, Sabinene, Terpineol เป็นต้น น้ำมันหอมระเหยมีฤทธิ์ขับลม ลดการบีบตัวของลำไส้ สาร Eugenol มีฤทธิ์ขับน้ำดี ช่วยย่อยไขมันและลดอาการจุกเสียด ขนาดและวิธีใช้ : ใช้ลำต้นและเหง้าแก่สด

สมุนไพรที่ตรง กัน ๑๑ ชนิด	การใช้สมุนไพรที่ตรงกันทั้งสองแนวทาง	
	ตามแนวทางพหุฐานญาติ	แนวทางสาธารณสุขมูลฐาน
		ๆ ประมาณ ๑ กำมือ ทบพอแหลกต้มกับ น้ำประมาณครึ่งลิตร (๕๐๐ c.c.)
๔. ดีปลี	สมุนไพรที่ใช้ผลไม้เป็นยา ได้แก่ พิลังคะ ดีปลี พริก สมอไทย สมอพิเภก มะขามป้อม ผลโกฐ และผลไม้ที่เป็นยา ชนิดอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ของเคี้ยวของฉันทรง อนุญาตให้ภิกษุอาพาธรับประทานแล้ว เก็บไว้ได้ ฉันทได้เฉพาะที่จำเป็น	ดีปลี : <i>Piper retrofractum</i> Vahl. ส่วนที่ใช้ : ผลแก่จัด ตากแดดให้แห้ง สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : ดีปลี มีน้ำมันหอมระเหยประมาณ ๐.๗% มีสาร แอลคาลอยด์ที่สำคัญเช่น Piperine, Piplartine มีฤทธิ์ช่วยย่อยอาหาร ขับลม ขับน้ำดี และแก้ท้องเสีย ขนาดและวิธีใช้ : ผลแก่แห้งประมาณ ๑๐ ดอก ใส่น้ำประมาณครึ่งลิตรต้มเอาน้ำดื่ม ถ้าไม่มีดอกใช้เถาต้มแทนได้
๕. ข่า	สมุนไพรที่ใช้รากไม้เป็นยา ได้แก่ ขิงสด ว่านน้ำ ว่านเปาะ อุดพิศ ข่า ผัก หัวหมู หรือรากไม้ชนิดอื่น ๆ ที่เป็นยา แต่ไม่ใช่ ของเคี้ยวของฉันทรงอนุญาตให้ภิกษุ อาพาธรับประทานแล้วเก็บไว้ได้ ฉันทได้ เฉพาะที่จำเป็น	ข่า : <i>Alpinia galanga</i> (Linn.) Sw. ส่วนที่ใช้ : เหง้าแก่ สดหรือแห้ง สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : เหง้า ข่ามีน้ำมันหอมระเหยประมาณ ๐.๐๔% ประกอบด้วย Methyl cinnamate, Cineol, camphor เป็นต้น น้ำมันหอม ระเหยจากเหง้าข่ามีฤทธิ์ขับลม ต้านเชื้อ แบคทีเรีย ขนาดและวิธีใช้ : ใช้เหง้าแก่ สด หรือแห้ง ครึ่งละขนาดเท่าหัวแม่มือ (สดหนัก ๕ กรัม แห้งหนัก ๒ กรัม) ทบให้แตก ต้มเอา น้ำดื่ม
๖. หัวหมู	เครื่องผสมยาตา ได้แก่ ไม้จันทร์ กฤษณา กลัมพัก หัวหมู ทรงอนุญาตให้ใช้ยา หยอดตา ยาป้าย ตาที่ปรุงด้วยเครื่อง ดังกล่าวได้ สำหรับรักษาโรคตา	หัวหมู : <i>Cyperus rotundus</i> Linn. ส่วนที่ใช้ : เหง้าใต้ดินและราก สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : หัว หมูมีน้ำมันหอมระเหย มีฤทธิ์คลายการ เกร็งตัวของกล้ามเนื้อเรียบ ช่วยขับ ปัสสาวะ

สมุนไพรที่ตรง กัน ๑๑ ชนิด	การใช้สมุนไพรที่ตรงกันทั้งสองแนวทาง	
	ตามแนวทางพฤษาณูชาติ	แนวทางสาธารณสุขมูลฐาน
		ขนาดและวิธีใช้ : ใช้หัวครั้งละ ๑ กำมือ (๖๐-๗๐ หัว หรือหนัก ๑๕ กรัม) ทบให้แตกต้มเอาน้ำดื่ม หรือใช้หัวสดครั้งละ ๕ หัว โขลกให้ละเอียดผสมน้ำผึ้งรับประทาน
๗. แมงลัก	สมุนไพรที่ใช้ใบเป็นยา” ได้แก่ ใบสะเดา ใบโมกมัน ใบกระดอม ใบขี้กา ใบกะเพรา ใบแมงลัก ใบฝ้าย หรือใบไม้ที่เป็นยาชนิดอื่นซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของฉันทรงอนุญาตให้ภิกษุอาพาธรับประทานแล้วเก็บไว้ได้ ฉันทได้เฉพาะที่จำเป็น	แมงลัก : <i>Ocimum basilim</i> Linn. f. var. <i>citratum</i> Back. ส่วนที่ใช้ : เมล็ดแมงลักแก่ สารสำคัญและฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา : เมล็ดแมงลัก ประกอบด้วยสารประเภทคาร์โบไฮเดรตหลายชนิด และสารประกอบอื่น ๆ ตัวอย่างเช่น D-Arabinose, L-Arabinose, Camphene, Camphor, D-galactose, D-glucose เป็นต้น เมล็ดแมงลักสามารถเพิ่มปริมาณอุจจาระ ทำให้อุจจาระอ่อนตัวกว่าปกติ ขนาดและวิธีใช้ : เมล็ดแมงลัก ๑-๒ ช้อนชา ล้างน้ำให้สะอาด แช่น้ำอุ่น ๑ แก้วจนพองตัวเต็มที่ รับประทานก่อนนอน
๘. บอระเพ็ด	สมุนไพรใช้น้ำฝาดเป็นยา ได้แก่ น้ำฝาดสะเดา น้ำฝาดโมกมัน น้ำฝาดขี้กา น้ำฝาดบอระเพ็ด น้ำฝาดกระถินพิมาน หรือน้ำฝาดชนิดอื่น ๆ ที่เป็นยา ที่ไม่ใช่ของเคี้ยวของฉันทรงอนุญาตให้ภิกษุอาพาธรับประทานแล้วเก็บไว้ได้ ฉันทได้เฉพาะที่จำเป็น	บอระเพ็ด : <i>Tinospora crispa</i> (L.) Miers ex Hook ส่วนที่ใช้ : เถาหรือลำต้นสด ขนาดและวิธีใช้ : เป็นยาช่วยเจริญอาหาร โดยใช้เถาหรือต้นสด ครั้งละ ๒ คืบครึ่ง ตำคั้นเอาน้ำดื่ม หรือต้มกับน้ำ โดยใช้ น้ำ ๓ ส่วน ต้มเคี้ยวให้เหลือ ๑ ส่วน ต้มก่อนอาหารวันละ ๒ ครั้ง เข้าและเย็น หรือเวลามีอาการหรืออาจใช้ดองน้ำผึ้ง หรือปั้นเป็นลูกกลอน

สมุนไพรที่ตรงกัน ๑๑ ชนิด	การใช้สมุนไพรที่ตรงกันทั้งสองแนวทาง	
	ตามแนวทางพฤษศาสตร์	แนวทางสาธารณสุขมูลฐาน
๙. สะเดา	สมุนไพรที่ใช้ใบเป็นยา ได้แก่ ใบสะเดา ใบมูกมัน ใบกระดอม ใบชี่กา ใบกะเพรา ใบแมงลัก ใบฝ้าย หรือใบไม้ที่เป็นยาชนิดอื่นซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของฉันทรงอนุญาตให้รักษาอาหารรับประทานแล้วเก็บไว้ได้ ฉันทได้เฉพาะที่จำเป็น	สะเดา : <i>Azadirachta indica</i> A. Juss. Var. <i>siamensis</i> valeton ส่วนที่ใช้ : ยอดและดอกสะเดา ลวกหรือต้ม รับประทานร่วมกับน้ำปลาหวาน จะช่วยเจริญอาหารได้
๑๐. มะขามป้อม	สมุนไพรที่ใช้ผลเป็นยา” ได้แก่ ลูกพิลังคเตปถี พริก สมอไทย สมอพิเภก มะขามป้อม ผลโกฐ และผลไม้ที่เป็นยาชนิดอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ของเคี้ยวของฉันทรงอนุญาตให้รักษาอาหารรับประทานแล้วเก็บไว้ได้ ฉันทได้เฉพาะที่จำเป็น	มะขามป้อม : <i>Phyllanthus emblica</i> Linn. ส่วนที่ใช้ : ผลสด ขนาดและวิธีใช้ : เนื้อผลแก่สดครั้งละประมาณ ๒-๓ ผล โขลกพอแหลกแทรกเกลือเล็กน้อยหรือเคี้ยว รับประทานวันละ ๓-๔ ครั้ง
๑๑. ขมิ้น	สมุนไพรที่ใช้รากไม้เป็นยา ได้แก่ ขมิ้น ขิง ว่านน้ำ ว่านเปราะ อุตพิต ข่า แฝก หัวหมู หรือรากไม้ที่เป็นยาชนิดอื่น ซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของฉันทรงอนุญาตให้รักษาอาหารรับประทานแล้วเก็บไว้ได้ ฉันทได้เฉพาะเวลาจำเป็น	ขมิ้น : <i>Curcuma longa</i> Linn. ส่วนที่ใช้ : เหง้าสดและแห้ง ขนาดและวิธีใช้ : นำเหง้าขมิ้นยาวประมาณ ๒ นิ้ว ผนกับน้ำต้มสุกทาบริเวณที่เป็น หรือใช้ผงขมิ้นโรยทาบริเวณที่มีอาการผื่นคันจากแมลงสัตว์กัดต่อย ใช้วันละ ๓ ครั้ง

การบูรณาการแนวทางการใช้สมุนไพร ผู้วิจัยเห็นว่าต้องบูรณาการหลักการคิด คือ คิดว่าสมุนไพรทั้ง ๑๑ ชนิด ดังกล่าวข้างต้นมีคุณค่าคือความเป็นยา ซึ่งเป็นยาทั้งในสมัยพุทธกาลและสมัยปัจจุบันที่ใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐาน ในสมัยพุทธกาลนั้นได้ใช้สมุนไพรเหล่านี้มาใช้เป็นยาโดยเน้นความเป็นยารักษาโรค การใช้สมุนไพรในสมัยพุทธกาลส่วนใหญ่จะใช้กับพระสงฆ์ ซึ่งจะต้องมีข้อจำกัดและเงื่อนไขมากกว่าฆราวาส เพราะว่าพระองค์มีความประสงค์ดำรงตนอยู่แบบสมณะไม่เบียดเบียนท่าน ให้มีการใช้เท่าที่จำเป็น แต่ในงานสาธารณสุขมูลฐานได้นำมาใช้เป็นยารักษาโรคและใช้เป็นอาหารด้วย

สำหรับการใช้สมุนไพรทั้ง ๑๑ ชนิดเป็นการใช้เชิงบูรณาการดังต่อไปนี้

รายชื่อ ๑๑ ชนิด สมุนไพร	การใช้สมุนไพรเชิงบูรณาการจำนวน ๑๑ ชนิด
๑. ชิง	สมัยพุทธกาลพระองค์ทรงอนุญาตให้ใช้ชิงเป็นยาเพื่อทำการรักษาโรค แต่ให้ใช้ได้เฉพาะเมื่อมีการอาพาธเท่านั้น และที่สำคัญจะต้องไม่ขัดต่อวินัย พระองค์มีความประสงค์เพื่อไม่ให้มีการเบียดเบียนตนและเบียดเบียนผู้อื่น ภิกษุเป็นผู้เลี้ยงง่ายไม่พุ่มเพื่อใช้ในสิ่งที่จำเป็น ในการใช้สมุนไพรตาม พุทธบัญญัตินี้ให้ใช้เป็นยารักษาโรคเท่านั้น ต่อมาในสมัยปัจจุบันได้มีการ นำเอาชิงมาใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐาน เพื่อเป็นยารักษาโรคเช่น แก้ก ท้องอืด เป็นต้น และนำชิงมาใช้เป็นอาหาร เช่น กล้วยผัดชิง นั้นแสดงให้เห็นว่า พระองค์ได้ใช้ชิงมาทำยากว่า๒๕๕๘มาแล้วสาธารณสุขมูลฐานจึงได้นำมาใช้ ในภายหลัง แต่ไม่ได้ใช้เฉพาะทำยาเท่านั้นยังได้ใช้เป็นอาหารด้วยดังกล่าว ข้างต้น
๒. กระเทียม	สมัยพุทธกาลพระองค์ทรงอนุญาตให้ใช้กระเทียมเป็นยารักษาโรคลมเสียด ท้อง และให้ใช้ได้เฉพาะมีการอาพาธเท่านั้น ทั้งนี้ต้องไม่ขัดต่อพระวินัย ต่อมาในสมัยปัจจุบันได้มีการนำเอากระเทียมเข้ามาใช้ในงานสาธารณสุข มูลฐานโดยใช้เป็นยาและอาหารในส่วนของยาใช้ลดความดัน กลากเกลื้อน เป็นต้น ในส่วนที่ใช้เป็นอาหาร เช่น หมูทอดกระเทียมพริกไทย เป็นต้น
๓. กะเพรา	สมัยพุทธกาลพระองค์ทรงอนุญาตให้ใช้ใบกะเพราเป็นยาและใช้ได้เฉพาะมี การอาพาธเท่านั้น โดยยึดวินัยเป็นหลัก ต่อมาในสมัยปัจจุบันได้มีการนำเอา กะเพรามาใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐาน คือใช้เป็นยารักษาโรค เช่น แก้ก ท้องอืดจุกเสียด เป็นต้น ในส่วนที่ใช้เป็นอาหาร เช่น ผัดกะเพราไก่ เป็นต้น
๔. ดีปลี	สมัยพุทธกาลพระองค์ทรงอนุญาตให้ใช้ดีปลีเป็นยารักษาโรคใช้ได้เฉพาะมี การอาพาธเท่านั้น และไม่ขัดต่อพระวินัย ต่อมาในสมัยปัจจุบันได้นำเอา ดีปลีเข้ามาใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐาน โดยนำมาใช้เป็นยาแก้ท้องเสีย ขับ ลม เป็นต้น
๕. ข่า	สมัยพุทธกาลพระองค์ทรงอนุญาตให้ใช้ข่าเป็นยา และให้นำมาใช้ได้เฉพาะมี การอาพาธเท่านั้น โดยปฏิบัติตามที่พระวินัยกำหนดไว้ ต่อมาในสมัย ปัจจุบัน ได้มีการนำเอาข่ามาใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐานทั้งที่ใช้เป็นยาและ อาหาร ในส่วนที่เป็นยา เช่น แก้กกลากเกลื้อน ท้องอืด เป็นต้น ในส่วนที่เป็น อาหาร เช่น ประกอบเป็นเครื่องแกง เป็นต้น
๖. หัวหมู	สมัยพุทธกาลพระองค์อนุญาตให้ใช้หัวหมูเป็นยาโดยผสมเป็นยาตำรับ

	ได้แก่ไม้จันทน์ กฤษณา กะลำพัก ใบเฉียงแห้ว หมู พระองค์ทรงเล็งเห็นว่า การใช้จ่ายรับจะต้องปลอดภัย เพราะว่าจะนำไปใช้เป็นยาหยอดตา ถ้าหากว่าไม่สะอาดอาจจะทำให้ตาบอดได้ ต่อมาสมัยปัจจุบันได้มีการนำเอาหัวหมู มาใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐาน เพื่อใช้เป็นยาขับลมในไส้ บำรุงธาตุเป็นต้น
๗. แมงลัก	สมัยพุทธกาลพระองค์ทรงอนุญาตให้ใช้ใบแมงลักเป็นยาให้นำมาใช้ได้ เฉพาะมีการอาพาธเท่านั้น และจะต้องไม่ขัดต่อวินัย ในสมัยปัจจุบันได้มีการ นำเอาเมล็ดแมงลักมาใช้เป็นยาระบาย ในงานสาธารณสุขมูลฐาน นอกจากนั้นยังได้นำมาเป็นอาหาร เช่น ทานขนมจิ้นกับใบแมงลักเป็นต้น
๘. บอระเพ็ด	สมัยพุทธกาลพระองค์ทรงอนุญาตให้ใช้บอระเพ็ดเป็นยา และไม่ขัดต่อพระ วินัย โดยให้ใช้ได้เฉพาะมีการอาพาธเท่านั้น ต่อมาสมัยปัจจุบันได้มีการ นำเอาบอระเพ็ดมาใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐาน เพื่อใช้เป็นยาช่วยให้เจริญ อาหาร เป็นต้น
๙. สะเดา	สมัยพุทธกาลพระองค์ทรงอนุญาตให้ใช้สะเดาเป็นยา โดยให้ใช้ได้เฉพาะมี การอาพาธเท่านั้น และไม่ขัดต่อวินัยที่ได้บัญญัติไว้ ในสมัยปัจจุบันได้มีการ นำเอาสะเดามาใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐานเพื่อใช้เป็นยา เช่น ยาช่วยเจริญ อาหาร ในส่วนที่ใช้เป็นอาหารคือปลาเผาสะเดาลวกน้ำปลาหวาน
๑๐. มะขามป้อม	สมัยพุทธกาลพระองค์ทรงอนุญาตให้ใช้มะขามป้อมเป็นยา ให้ใช้ได้เฉพาะมี อาการอาพาธเท่านั้น และต้องไม่ขัดต่อวินัย ในสมัยปัจจุบันได้มีการนำมาใช้ ในงานสาธารณสุขมูลฐาน เช่น เป็นยาแก้ไอ แก้กระหาย เป็นต้น และเมื่อ คอแห้งใช้ผลสด
๑๑. ขมิ้น	สมัยพุทธกาลพระองค์ทรงอนุญาตให้ใช้ขมิ้นเป็นยา โดยให้ใช้ได้เฉพาะมีการ อาพาธ และต้องไม่ขัดต่อวินัย ในปัจจุบันนี้ได้มีการนำเอาขมิ้นมาใช้ในงาน สาธารณสุขมูลฐานเพื่อใช้เป็นยาแก้ท้องอืด ท้องร่วง เป็นต้น นอกจากนั้นยัง ใช้เป็นอาหารด้วย เช่น นำเอาขมิ้นไปประกอบเป็นเครื่องแกง เป็นต้น

สรุป

แนวคิดการใช้สมุนไพรทั้งสองแนวทางนี้เป็นการใช้องค์ความรู้แบบองค์รวม เพื่อนำมา ประยุกต์ใช้ในเชิงบูรณาการ ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นการแพทย์บูรณาการ (integrated Healthcare)

แนวคิดเรื่องการใช้สมุนไพรตามพุทธทฤษฎีและงานสาธารณสุขมูลฐาน มีอยู่ว่า ในช่วงต้น พุทธกาล ภิกษุสงฆ์ต้องรักษาพยาบาลกันเองในเวลาเจ็บป่วย แสวงหายารักษาโรคจากญาติหรือจาก อุบาสกอุบาสิกาที่ออกปากปวารณาไว้ซึ่งไม่ได้รับความสะดวกเท่าที่ควร

ต่อมาถึงแม้ว่าจะมีนายแพทย์ผู้เชี่ยวชาญอย่างหมอชีวกโกมารภัจจ์ก็ตาม เมื่อมีการเจ็บป่วยเกิดขึ้น ก็จะมีการนำพืชสมุนไพรมาใช้เป็นยาในหมู่สงฆ์สาวกก็จะต้องให้เป็นไปตามพระวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ด้วย ดังนั้น เมื่อเกิดอาพาธด้วยโรคต่างๆ และมีความจำเป็นที่จะต้องใช้สมุนไพร พระสงฆ์สาวกก็กราบทูลแด่พระพุทธเจ้าเพื่อขอพระบรมพุทธานุญาต เมื่อพระพุทธเจ้าพิจารณาแล้วก็ทรงมีพระพุทธานุญาตเป็นกรณีๆ ไป เพื่อความเอื้อเพื่อต่อพระวินัยเพื่อความเหมาะสมแก่สมณวิสัย เพื่อความเลื่อมใสแก่ผู้ที่ยังไม่เลื่อมใสและเพื่อความเลื่อมใสแก่ผู้เลื่อมใสอยู่แล้ว เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระพุทธศาสนานั้นเอง

เนื่องจากพระสงฆ์ทั้งหลายต้องดำเนินชีวิตอย่างเคร่งครัดตามพระวินัย พร้อมทั้งการปฏิบัติธรรมอย่างพากเพียร ดังนั้นความเจ็บป่วยอาจทำให้ร่างกายและจิตใจอ่อนแอได้ อันเป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงจุดหมายปลายทาง หรือการบรรลุธรรม พระสงฆ์จำเป็นต้องขจัดความเจ็บป่วยทั้งหลายทางกายและทางจิตใจ ซึ่งมีผลต่อการบรรลุธรรมแต่ละขั้น

สังคมสงฆ์นั้นเป็นสังคมที่อยู่ภายใต้ระเบียบวินัยเดียวกัน เหมือนอยู่ในครอบครัวเดียวกัน ไม่มีบิดามารดา การครองตนและดำเนินชีวิตจึงเป็นแบบเดียวกัน และมีความใกล้ชิดผูกพันกันเป็นพิเศษ ดังนั้นเมื่อเกิดปัญหาขึ้นในสังคมของท่านโดยเฉพาะการเกิดโรคร้ายไข้เจ็บ พระสงฆ์จึงต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทั้งนี้โดยความจำเป็นและพระวินัยบังคับ ความรู้และประสบการณ์ในการใช้ยา และรักษาความเจ็บป่วยได้รับการถ่ายทอดซึ่งกันและกัน ทำให้พระสงฆ์ทั้งหลายมีความชำนาญในการบำบัดรักษาความเจ็บป่วย

ด้วยเหตุดังกล่าว พระสงฆ์จึงมีความชำนาญในพื้นที่ฐานของการใช้ยารักษาโรคเป็นอย่างดีในเภสัชชั้นชกกล่าวถึงสรรพคุณในการรักษาโรคอย่างมากมาย การมีความรู้ในสรรพคุณยาเหล่านั้น พร้อมทั้งวิธีการรักษาโรค พระสงฆ์ที่มีความเมตตาจึงนำมาใช้เพื่อช่วยเหลือทุกข์โดยเฉพาะผู้ที่อยู่ห่างไกลจากสถานพยาบาล หรือไม่สะดวกต่อการเดินทางไปยังศูนย์กลางการรักษาโรค พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้พระสงฆ์ประกอบยารักษาโรคให้กับบุคคลต่างๆ ได้โดยไม่มีโทษ ถ้าหากคนมีความรู้ในเรื่องเวชกรรมเหล่านั้น

จะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงแนะนำให้บริภคยารักษาโรคในระดับที่เหมาะสม ไม่มากเกินไป ไม่น้อยเกินไป ทำให้เกิดความสมดุลและเป็นผู้มีสุขภาพดี โดยพระสงฆ์บริการพระสงฆ์

ตามที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น เป็นการใช้สมุนไพรตามพุทธานุญาต วัตถุประสงค์คือเพื่อให้ร่างกายดำรงอยู่ได้เพื่อมีสุขภาพที่ดี เพื่อกำจัดความทิวกระหาย เพื่อบำบัดความเจ็บป่วย เพื่อเอื้อเพื่อการศึกษปฏิบัติธรรม อันถือว่าเป็นคุณค่าแท้ ไม่ใช่เพื่อหลงติดประมาทมัวเมา ไม่ใช่เพื่อเสริมความงาม บำรุงบำเรอ บำรุงผิวพรรณ พระองค์ทรงแนะนำให้ภิกษุสงฆ์พิจารณาก่อนแล้วจึงฉัน โดยพิจารณาเลือกใช้ เลือกฉัน เลือกปฏิบัติ เพื่อให้ถูกต้องตามหลักวินัยและปรับเปลี่ยนตามความ

เหมาะสม โดยไม่เป็นไปเพื่อสะสม แต่ให้ทำเพื่อความสุขภาพดีและให้ปฏิบัติอย่างเหมาะสมกับสมณ ภาวะต่อไป

สำหรับการใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐานนั้น เป็นสมุนไพรที่กระทรวงสาธารณสุข ได้นำมาใช้เป็นสมุนไพรเดี่ยว สำหรับงานสาธารณสุขมูลฐานเพื่อใช้รักษาโรคและเป็นอาหารได้ด้วย เพื่อให้คนในชุมชนต่างๆ ในชุมชนที่ห่างไกล สามารถนำความรู้ที่เกี่ยวกับการใช้สมุนไพรไปประยุกต์ใช้ ในชีวิตประจำวันกับตนเองหรือบุคคลใกล้ชิด ได้อย่างมีประสิทธิภาพและทั่วถึง โดยยึดหลักที่ว่างาน สาธารณสุขมูลฐาน เป็นของประชาชน บริการโดยประชาชน เพื่อประชาชนด้วยกันกล่าวคือ ประชาชนบริการประชาชน สมุนไพรสำหรับงานสาธารณสุขมูลฐานดังที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็น สมุนไพรที่ถูกคัดเลือกมาเพื่อทำการส่งเสริมสุขภาพและรักษาโรค อาการเบื้องต้นโดยพิจารณาจาก ประสิทธิภาพ ความปลอดภัยสอดคล้องกับองค์ความรู้และทรัพยากรของชุมชน สอดคล้องกับ สิ่งแวดล้อมของท้องถิ่น เป็นสมุนไพรที่ประชาชนนิยมใช้และสามารถปรุงยาใช้เองได้ สำหรับการ ใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐานนั้น เป็นการใช้สมุนไพรที่หาง่าย ในสวนครัวรั้วกินได้ ปลอดภัยที่ สำคัญเป็นอาหารด้วย เป็นระบบที่ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการช่วยเหลือดูแลสุขภาพของตนเอง ซึ่งเกิดที่ ระดับครอบครัว ระดับหมู่บ้าน ระดับชุมชน ซึ่งจะได้รับการฝึกอบรม ด้านวิธีการและทักษะ ให้มีความสามารถช่วยเหลือชาวบ้านได้ รวมทั้งอบรมชาวบ้านทุกคนให้พึ่งตนเองได้ทางสุขภาพอนามัย กระทรวงสาธารณสุขได้ตระหนักถึงความสำคัญของการพัฒนาสมุนไพร โดยมีการร่างเป็นนโยบายไว้ เป็นแผนพัฒนาการสาธารณสุขฉบับที่ ๖ เพื่อให้บุคลากรสาธารณสุขในระดับต่างๆ รวมถึงหมอ พันธ์บ้านและแพทย์แผนไทยได้มีความรู้เรื่องสมุนไพรขั้นพื้นฐาน เพื่อให้มีหลักในการศึกษาและเรียนรู้ อย่างถูกต้องให้เข้าใจถึงประโยชน์และข้อจำกัดของสมุนไพรต่างๆ เพื่อที่จะได้นำไปใช้ในการรักษาโรค ได้อย่างถูกต้องและปลอดภัยต่อไป

๔.๒ ประโยชน์ที่ได้จากการใช้สมุนไพร

๑. ปลอดภัย สมุนไพรส่วนมากมีฤทธิ์อ่อน ไม่เป็นพิษหรือมีอาการข้างเคียงมาก แตกต่าง กับยาแผน ปัจจุบันที่บางครั้งจะมีฤทธิ์เฉียบพลันถ้าบริโภคเกินขนาดเพียงเล็กน้อยอาจเสียชีวิตได้

๒. ประหยัด ราคาของสมุนไพรถูกกว่ายาแผนปัจจุบันมาก เนื่องจากเป็นทรัพยากรที่มีอยู่ แล้ว จึงควรอย่างยิ่งที่เราจะนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์เพิ่มมากขึ้น ทั้งยังช่วยกันลดดุลการค้าที่เสียเปรียบต่างประเทศ เป็นการสอดคล้องกับภาวะเศรษฐกิจของชาติอีกด้วย

๓. เหมาะสำหรับผู้ที่อยู่ห่างไกล คนไข้ที่อยู่ตามชนบท บางครั้งไม่สามารถมารับบริการ จากสถานบริการทางการแพทย์แผนปัจจุบันได้ควรใช้สมุนไพรที่เชื่อถือได้รักษาโรค

๔. ไม่ต้องกลัวปัญหาขาดแคลนยา ปัจจุบันมียาหลายตัวที่ทำมาจากวัตถุดิบที่ได้จากผลผลิตของน้ำมัน ซึ่งปัจจุบันน้ำมันก็เริ่มจะขาดแคลนทำให้ทุกสิ่งทุกอย่างถูกระทบกระเทือนรวมไปถึงการรักษาโรค เราจึงต้องศึกษาเกี่ยวกับยาสมุนไพรและนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์มากขึ้น

๕. เป็นพืชเศรษฐกิจ ส่งเสริมการปลูกสมุนไพรที่ใช้ในประเทศ และเพื่อการส่งออกอย่างจริงจัง และต้องคำนึงถึงผลผลิตที่มีคุณภาพดีและต้นทุนต่ำสำหรับการส่งออกในรูปของสารสกัด ทำให้ได้ราคาดีกว่าการส่งออกในรูปวัตถุดิบ

๖. ใช้เป็นยาบำรุงรักษาให้ร่างกายมีสุขภาพแข็งแรง

๗. ใช้เป็นอาหารและปลูกเป็นพืชผักสวนครัวได้ เช่น กะเพรา โหระพา ชিং ข่า ตำลึง ใช้ในการถนอมอาหารเช่น ลูกจันทร์ ดอกจันทร์และกานพลู ใช้ปรุงแต่ง กลิ่น สี รส ของอาหาร เช่น ลูกจันทร์ ใช้ปรุงแต่งกลิ่นอาหารพวก ขนมปัง เนย ไข่กรอก แยม เบคอน

๘. สามารถปลูกเป็นไม้ประดับอาคารสถานที่ต่าง ๆ ให้สวยงาม เช่น คุณ ชุมเห็ดเทศ

๙. ใช้ปรุงเป็นเครื่องสำอางเพื่อเสริมความงาม เช่น ว่านหางจระเข้ ประคำดีควาย

๑๐. ใช้เป็นยาฆ่าแมลงในสวนผัก, ผลไม้ เช่น สะเดา ตะไคร้ หอม ยาสูบ

๑๑. เป็นพืชที่สามารถส่งออกทำรายได้ให้กับประเทศ เช่น กระวาน ขมิ้นชัน เร่ว

๑๒. เป็นการอนุรักษ์มรดกไทยให้ประชาชนในแต่ละท้องถิ่น รู้จักช่วยตนเองในการ นำพืชสมุนไพรในท้องถิ่นของตนมาใช้ให้เกิดประโยชน์ตามแบบแผนโบราณ

๑๓. ทำให้คนเห็นคุณค่าและกลับมาดำเนินชีวิตใกล้ชิดธรรมชาติยิ่งขึ้น

๑๔. ทำให้เกิดความภูมิใจในวัฒนธรรม และคุณค่าของความเป็นไทย

จะเห็นได้ว่า ต้นไม้มีความสำคัญและมีประโยชน์ต่อมนุษย์อย่างมากมาย และมีประโยชน์ต่อสัตว์โลกทั้งปวงด้วย

สรุป

การใช้สมุนไพรระหว่างพุทธศาสนาและงานสาธารณสุขมูลฐานมีทั้งข้อแตกต่างและข้อเหมือนกัน จะเห็นได้ว่าการใช้สมุนไพรทั้ง ๑๑ ชนิดนั้นมีข้อแตกต่างอยู่หลายประการ เช่น

ข้อแตกต่างในการใช้ตัวยา แนวพุทธศาสนาใช้แห้วหมูทำยา นำไปผสมกับตัวยาอื่นได้ แต่แนวงานสาธารณสุขมูลฐานเน้นให้ใช้เป็นสมุนไพรเดี่ยว

ข้อแตกต่างในเรื่องสรรพคุณยา แนวพุทธศาสนาส่วนใหญ่จะไม่บอกสรรพคุณยา จะมีก็เพียงส่วนน้อย เช่น กระเทียม แห้วหมู เป็นต้น แต่แนวงานสาธารณสุขมูลฐานจะต้องรู้รสและบอกสรรพคุณยาทุกครั้งที่มีการใช้ยา

ข้อแตกต่างในเรื่องการไ้ยา แนวพุทธศาสนาจะไม่บอกขนาดและการไ้ยาว่า กินก่อนหรือ
หลังอาหาร ไ้ยาครั้งละเท่าไร เป็นต้น แต่แนวทางสาขาสาธารณสุขมูลฐานจะบอกรายละเอียดทุก
ขั้นตอนในการไ้ยา

ข้อที่เหมือนคือ ทั้งสองแนวทางเน้นการไ้ยาเพื่อรักษาโรคให้หายจากการเจ็บไข้เหมือนกัน
ผลที่ได้จากการไ้สมุนไพรทั้งสองแนวทางแล้วยังก่อให้เกิดประโยชน์อีกมากมาย เช่น
ประหยัด ปลอดภัย เป็นพืชเศรษฐกิจ เป็นต้น

๔.๓ ความรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับสมุนไพรทั้ง ๑๑ ชนิด

๑. ขิง

ชื่อวิทยาศาสตร์ *Zingiber officinalis* Roscoe

ชื่อวงศ์ *Zingiberaceae*

ชื่ออื่น ๆ ขิงแกลง ขิงแดง ขิงเผือก สะเอ Ginger

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

พืชล้มลุก มีเหง้าใต้ดินขึ้นเป็นกอ แทะหน่อใหม่ออกทางด้านข้างด้านนอกสุด เหง้าหรือลำต้นแท้จะเป็นข้อ ๆ เนื้อในสีขาวหรือเหลืองอ่อน สูดของข้อจะเป็นยอดหรือต้นเทียม สูงพ้นพื้นดินขึ้นมา 50-100 ซม. ลำต้นเทียมมีกาบหรือโคนใบหุ้ม ใบเป็นใบเดี่ยว ออกเรียงสลับกันเป็นสองแถว ใบรูปหอกเกลี้ยง ๆ หลังใบห่อจิบเป็นรูปรางน้ำ ปลายใบสอบเรียวแหลม โคนใบสอบแคบและจะเป็นกาบหุ้มลำต้นเทียม ตรงช่วงต่อระหว่างกาบกับตัวใบจะหักโค้งเป็นข้อคอก ดอกสีขาว ออกเป็นช่อรูปเห็ดหรือกระบอง ซึ่งแทงขึ้นมาจากเหง้าทุก ๆ ดอกมีกาบสีเขียวปนแดงรูปโค้ง ๆ ห่อรองรับกลีบดอกและกลีบเลี้ยงมีอย่างละ 3 กลีบ อุ้มน้ำและหลุดร่วงไป โคนกลีบดอกมีวงห่อ ส่วนปลายกลีบผายกว้างออก เกสรตัวผู้มี 6 อัน ผลกลมแข็งโต

สรรพคุณ

ราก	เจริญอาหาร แก้เสมหะในลำคอ ทำให้หลอดลำคอโปร่ง ทำให้เสียงเพราะ ฆ่าพยาธิ เป็นต้น
เหง้า	เจริญอากาศธาตุ แก้ไข้ แก้พรรดิก แก้นอนไม่หลับ แก้ลมพานไส้ เป็นต้น
เปลือกเหง้า	ขับลม ขับปัสสาวะ แก้บวม น้ำ ท้องอืดแน่น แก้แผลบวมมีหนองและโรคผิวหนัง เป็นต้น
ต้น	ขับลม แก้นิว แก่น้ำเบาหดย้อย แก้ลมปวงทุกชนิด แก้อาเจียน แก่คอเปื่อย เป็นต้น
ใบ	แก้กำเดาให้บริบูรณ์ ขับลม ช่วยย่อยอาหาร แก้ฟกช้ำจากหกล้มหรือกระทบกระแทก เป็นต้น
ดอก	แก้โรคอันบังเกิดแต่ดวงหทัย บำรุงหัวใจ แก้โรคตา แก่คอเปื่อย บำรุงธาตุไฟ เป็นต้น

น้ำมันระเหยแก้โรคที่เกิดจากความเย็นจัด ช่วยย่อยอาหาร ละลายเสมหะ

ข้อมูลการวิจัยที่สำคัญ

สารเคมี acetaldehyde (1) acetic acid (2, 3) acetone (1) aromadendrene (5) benzaldehyde (3) borneol acetate (5, 6) caffeic acid caryophyllene (9)

ฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา

ลดคอเลสเตอรอลในเลือด ลดไขมันในเลือด ต้านยาเสพติด ต้านการชัก เป็นต้น

๒. กระเทียม^๑

ชื่อวิทยาศาสตร์ *Allium sativum* Linn.

ชื่อวงศ์ *Liliaceae*

ชื่ออื่น ๆ กระเทียมขาว กระเทียมจีน เทียมปะเซ้วา หอมขาว หอมเทียน หัวเทียม Garlic

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

พืชล้มลุก มีหัวอยู่ใต้ดิน ประกอบด้วยหัวเล็ก ๆ หลายหัวอยู่รวมกัน มีเปลือกนอกสีเทา ซึ่งเป็นส่วนโค้งของใบหุ้มอยู่ ๒-๓ ชั้น ใบรูปยาวแคบ แบนและกลวง ปลายแหลม ส่วนโคนใบหุ้มซ้อนกัน ด้านล่างมีรอยพับ เป็นสันตลอดความยาวของใบ ดอกออกเป็นช่อ ติดเป็นกระจุกที่ปลายก้าน ลักษณะกลม ประกอบด้วยดอกหลายดอก มีกาบหุ้มเป็นจอยยาว กลีบดอกมี ๖ กลีบ รูปยาวแหลมสีขาวแต้มสีม่วง หรือขาวอมชมพู (พ๕)

สรรพคุณ

หัว ขับเสมะ รักษาปอด แก้ปวดพิการ รักษาแผลเรื้อรัง ขับลมในลำไส้ เป็นต้น

ลำต้น แก้ฟกบวม

ใบ แก้สะอึก แก้หูตึง หูอื้อ แก้ฟกบวม แก้ไข้หวัด แก้กำเดา

ทั้งห้า แก้โรคผิวหนัง แก้ไอ ขับผายลม บำรุงธาตุไฟ แก้ธาตุพิการ

ข้อมูลการวิจัยที่สำคัญ

สารเคมี Adenosine (1, 2) ajoene (3, 7) ajoene, cis (8) ajoene, dimethyl;; ajoene,methyl: (4, 9) ajoene, trans-cis: (10) alliinase

ฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา

ลดคอเลสเตอรอล และไขมันในเลือด ผลต่อการย่อยไขมัน กระตุ้นการสังเคราะห์ไขมัน เป็นต้น

๓ กะเพรา :Ka phrao

ชื่อพฤกษศาสตร์ *Ocimum sanctum* Linn.

ชื่อพ้อง *Ocimum tenuiflorum* L.

ชื่อวงศ์ *Labiatae*

^๑ วันดี กฤษณพันธุ์, สมุนไพรไม้พุ่มบ้าน, (กรุงเทพมหานคร : คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๘).

ชื่ออังกฤษ *Holy Basil, Sacred Basil*

ชื่ออื่น กอมก้อ กอมก้อดง กะเพราแดง (ภาคกลาง)

เอกลักษณ์ทางพฤกษศาสตร์

เป็นไม้พุ่มขนาดเล็ก โคนต้นเนื้อไม้แข็ง กิ่งก้านส่วนปลายจะอ่อนและเป็นสี่เหลี่ยม ต้นและใบมีขน โดยเฉพาะส่วนที่เป็นยอดอ่อนจะมีขนปกคลุมมากกว่าส่วนที่แก่กว่า ใบเป็นใบเดี่ยว ออกตรงข้าม รูปไข่กลม ขอบใบหยักเป็นฟันเลื่อย ดอกออกเป็นช่อ กลีบดอกชั้นนอกสีม่วง กลีบดอกสีขาว-สีชมพูอมม่วง มีใบประดับสีม่วงรองรับดอกย่อย ผลเป็นผลแห้ง ภายในมีผลย่อย 4 ผล

ส่วนที่ใช้ ใบ ราก และเมล็ด

สารองค์ประกอบทางเคมี

ใบ และลำต้นมีน้ำมันหอมระเหย ประกอบด้วยสารหลายชนิด ได้แก่ ยูจีนอล (cugenol), โอซิโมล (ocimol), ซินีออล (cineol), โลโมนีน (limonene), แคมฟิน (camphene), เมทิลชิวาวิคอล (methylchavicol) แครีโอฟิลลีน (caryophyllene) และสารอื่น ๆ อีกมากมาย

สรรพคุณความเชื่อ ขับลมในลำไส้

ฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา

ต้านการบีบตัวของลำไส้, ขับปัสสาวะ, ต้านแบคทีเรียและเชื้อรา, เป็นต้น

๔. ตีปลี

ชื่อวิทยาศาสตร์ *Piper chaba Hunter*

ชื่อวงศ์ *Piperaceae*

ชื่อพ้อง *Piper arnottianum* C. DC, *P. callosum* Opiz, *P. officinarum* C. DC, *P. retrofractum* Vahl, *P. sarmentosum* Wall.

ชื่ออื่น ๆ ตีปลีเชือก Indian long pepper, Javanese long pepper.

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ไม้เถา ไม้มีขนตามลำต้น เมื่อแห้งเป็นลายละเอียด ใบเป็นใบเดี่ยว ออกสลับกัน รูปรีแกมขอบขนาน ปลายใบเรียวแหลม โคนใบเบี้ยว เนื้อค่อนข้างมาก มันคล้ายหนัง เส้นใบออกจากโคนใบ 3-5 เส้น ตอนบนเส้นใบออกแบบขนนก ดอกออกตรงข้ามใบ เป็นดอกช่อชนิดดอกย่อยไม่มีก้าน ช่อดอกเพศผู้ และเพศเมียอยู่คนละต้น ผลอัดกันแน่นเป็นช่อ

สรรพคุณ

ราก บำรุงธาตุ แก้ลม แก้ตัวร้อน แก้คุดทะราด ให้ปิตธาตุ แก้เส้นอัมพฤกษ์ แก้อัมพาต

เถา บำรุงเสมหะ แก้เสมหะพิการ แก้เส้นอัมพฤกษ์ แก้เส้นมุตฆาต แก้ปวดท้อง แก้ปวดฟัน เป็นต้น

ใบ แก้วเส้นสุมนา แก้วเส้นอัศตาดากาส แก้วลมเจริญไพธาตุ แก้วหืดไอ แก้วปวดเมื่อย แก้วเส้นเอ็น
ผล แก้วอัมพาต แก้วเส้นปัดตะฆาต แก้วเส้นอัมพฤกษ์ แก้วคุดทะราด ให้ปัดธาตุ เป็นต้น
ทั้งต้น แก้วพิษงู แก้วเสมหะ แก้วน้ำลายเหนียว แก้วไอ

ข้อมูลการวิจัยที่สำคัญ

สารเคมี filifiline (1) gumeensine (3) kosunokinin pellitorine piperamine (4) dienoic acid (4) piperonaline (6) piperonaline (3)

ฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา

ต้านพิษ strychnine กดประสาทส่วนกลาง เสริมฤทธิ์ยานอนหลับ ต้านการฝังตัวของตัวอ่อน ต้านมะเร็ง เป็นต้น

๕. ข่า

ชื่อวิทยาศาสตร์ *Alpinia galangal (Linn.) Sw.*

ชื่อวงศ์ *Zingiberaceae*

ชื่อพ้อง *Languas galangal (Linn.) Stuntz.*

ชื่ออื่น ๆ กฏุกกโรหิณี ข่าหยวก ข่าหลวง สะเอเซย สะเออเคย False galangal, Galangal Greater galangal

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

พืชล้มลุก เหง้ามีข้อหรือปล้องเห็นได้ชัด เหง้าสีน้ำตาลอมแสด ใบเดี่ยว เรียงสลับกัน แผ่นใบรูปหอกปลายแหลม รูปรีหรือเกือบขอบขนาน ปลายใบแหลม ขอบใบเรียบ โคนใบแหลมเกลี้ยง ก้านใบมีขนเล็กน้อย กาบใบหุ้มต้น ดอกออกเป็นช่อ ก้านช่อเกลี้ยง แกนกลางช่อมีขน ดอกขนาดเล็ก ใบประดับรูปไข่ กลีบเลี้ยงสีขาวอมเขียว มีขนโคนเชื่อมติดกัน ปลายแยกเป็นหยักมน ๆ กลีบดอกมีโคนเชื่อมติดกันเป็นหลอดสั้น ๆ ปลายแยกเป็น 3 กลีบ มีกลีบบนหนึ่งกลีบ กลีบล่างสองกลีบ ที่โคนกลีบดอกชั้นในมีเกสรผู้เทียมเล็ก ๆ 2 อัน เกสรผู้ 1 อัน รูปโค้งก้านเกสรแบน อับเรณูยาวประมาณ 6-7 มม. รังไข่ 1 อัน รูปเกือบกลมภายในหรือรี สีแดงอมส้ม แก้วจัดสีดำ ภายในมี 2-3 เมล็ด

สรรพคุณ

ราก แก้วเสมหะ แก้วเหน็บชา แก้วเลือดเสีย ขับลม บำรุงโลหิต

เหง้า รักษาโรคผิวหนัง บำรุงกระเพาะอาหาร แก้วปวดกระเพาะอาหาร แก้วท้องเสีย เป็นต้น

เนื้อไม้ ขับเลือด ขับน้ำเหลือง แก้วท้องขึ้น แก้วจุกเสียด บำรุงธาตุ

ใบ แก้วกลากเกลื้อน รักษาโรคเหน็บชา

ผล ช่วยย่อยอาหาร แก้วปวดท้อง คลื่นไส้ ท้องเสีย ท้องอืด แน่นเรอเปรี้ยว เป็นต้น

ทั้งห้า แก้วกระษัย แก้วเส้นเอ็นพิการ แก้วบิต แก้วพิชโลहित

น้ำมัน ขับลม แก้วโรครกระเพาะ ขับเสมหะ ลดไขมัน แก้วหลอดลมอักเสบ เป็นต้น

ข้อมูลการวิจัยที่สำคัญ

สารเคมี alanine alanine, phenyl argentine aspartic acid (1) benzaldehyde, borneol acetate camphene caryophyllene I (4) chavicol acetate (3) cinnamic acid

ฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา

ยับยั้งเอนไซม์ รักษาแผล ต้านเชื้อรา ต้านเชื้อแบคทีเรีย ต้านยีสต์ ยับยั้งเนื้องอก เป็นต้น

๖. แห้วหนู

ชื่อวิทยาศาสตร์ *Cyperus rotundus* Linn.

ชื่อวงศ์ *Cyperaceae*

ชื่ออื่น ๆ หญ้าขนหนู Nut Grass, Nut Sedge, Purple Nut Sedge, Red Nut Sedge

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ไม้ล้มลุกอายุหลายปี มีไหลและหัว ลำต้นสามเหลี่ยม สูง 10-60 ซม. ใบเดี่ยว เกี่ยวกับลำต้น รูปแถบ กว้าง 2-5 มม. ยาวถึง 60 ซม. ปลายเรียวแหลม กาบใบสีน้ำตาลอ่อน ดอกช่อกระจุกออกรวมเป็นช่อแยกแขนงที่ปลายยอด ใบประดับมี 9 อันหรือมากกว่า รูปไข่ถึงไข่แกมวงรี กว้าง 2 มม. ยาว 3-3.5 มม. ปลายมนมีติ่งหนามโค้งเล็กน้อย สีแดงหรือน้ำตาลแกมม่วง ผลเปลือกแข็งเมล็ดเดี่ยว รูปทรงกระบอกถึงรูปไข่กลับกึ่งทรงกระบอก มีสามมุม สีน้ำตาล กว้าง 0.5-0.7 มม. ยาว 1.3-1.5 มม.

สรรพคุณ

หัว บำรุงกำลัง บำรุงธาตุ บำรุงหัวใจ เป็นยาอายุวัฒนะ บำรุงครรภ์ แก้อาตุพิการ เป็นต้น

ใบ ห้ามเลือด

ทั้งต้น ถ่ายกระษัย แก้อาตุไม่ปกติ

ข้อมูลการวิจัยที่สำคัญ

สารเคมี Arabinitol , 2-carboxy (1) ascorbic acid (2) aureusidin (3) benzoic acid caryophylleneoxide (11) chlorophyll A

ฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา

ต้านเชื้อแบคทีเรีย ต้านเชื้อรา ต้านเชื้อมาลาเรีย ต้านยีสต์ ต้านเชื้อไวรัส ฆ่าแมลงไล่แมลง เป็นต้น

๗. แมงลัก

ชื่อวิทยาศาสตร์ *Ocimum basilicum* (Linn. f. *citratum* Back)

ชื่อวงศ์ *Labiatae*

ชื่ออื่น ๆ ก้อมก้อขาว มังลัก

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ไม้ล้มลุกฤดูเดียว ลำต้นตั้งตรง แตกกิ่งก้านมาก มีกลิ่นหอม สูง 0.3-1 เมตร ลำต้น และกิ่งก้าน เป็นสี่เหลี่ยม สีเขียวแกมเหลือง เมื่อยังอ่อนอยู่มีขนสีขาวหนาแน่น ใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปใบหอก ถึงรูปวงรี กว้าง 1-2.5 ซม. ยาว 2.5-5 ซม. โคนใบรูปลิ้น ปลายใบแหลม ขอบใบเรียบ ผิวใบเรียบ มีต่อมมันทั่วไป ก้านใบยาวได้ถึง 2.5 ซม. ดอกช่อยาวได้ถึง 15 ซม. ประกอบด้วย ช่อย่อยแบบกระจุกๆ ละ 3 ดอก ช่อละ 2 กระจุก

สรรพคุณ

ราก แก้ลมตานซาง ช่วยเจริญอาหาร แก้พิษตานซาง ขับลม แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อในเด็ก เป็นต้น

ต้น แก้จุกเสียด ขับลมในลำไส้ แก้พิษตานซาง แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อในเด็ก แก้ลมตานซาง

ใบ แก้ไอ แก้หวัด แก้หลอดลมอักเสบ แก้โรคผิวหนัง ขับเสมหะ ยาพอก เป็นต้น

ดอก แก้ลมตานซาง

เมล็ด แก้พิษตานซาง ขับลม แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อในเด็ก ขับปัสสาวะ ขับลม แก้ลมตานซาง เป็นต้น

เปลือก แก้ลม สมานแผลล้างแผลทุกชนิด

ทั้งห้า แก้พิษตานซาง แก้ลม ขับผายลม ขับเหงื่อ แก้ไอ โรคเกี่ยวกับทางเดินอาหาร เป็นต้น

น้ำมัน แก้ปวดท้อง ขับผายลม แก้ท้องขึ้นอืดเฟ้อ เป็นต้น

ข้อมูลการวิจัยที่สำคัญ

สารเคมี ∞ -caryophyllene, 1-8 cineal, citral; eugenol; geranial; 6-methyl; linalool (1)

ฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา

ฆ่าลูน้ายุงลาย ไล่แมลง ดูดซับ toxin และกรด เป็นยาระบาย (5-7) เป็นต้น

๘. บอระเพ็ด *Boraphet*

ชื่อพฤกษศาสตร์ *Tinospora crispa* (L.) Miers. Ex Hk. F & Thomo

ชื่อพ้อง *T. tuberculata* (Landmarck) Beumee ex K. Heyne, *T. rumphii* Boerlage

ชื่อวงศ์ Menispermaceae

ชื่ออังกฤษ Heart-Leaved Moonseed, Boraphet

ชื่ออื่นๆ จุ่งจาลิง, เจตมูลย่าน จุ่มจิง (ภาคเหนือ) เครื่องเขาค้อ ตัวเจตมูลย่าน (หนองคาย)
 เถาหัวด้วน หางหนู (สระบุรี) หางหนู เครื่องเทาฮอ (อุบลราชธานี)

เอกลักษณ์ทางพฤกษศาสตร์

เป็นไม้เถาเลื้อย พาดพันตามต้นไม้ใหญ่ เนื้อไม้แข็ง ยาวประมาณ 15 ม. ขนเกลี้ยง ลำต้นเป็นปุ่มขรุขระ ลำต้นกลวง เถาอ่อนผิวเรียบสีเขียว เถาแก่สีน้ำตาลอมเขียว มียางขาว รสขม มีรากอากาศ คล้ายเส้นด้ายยาว ใบ เดี่ยว เรียงเวียนสลับ มักเป็นรูปหัวใจ รูปไข่กว้าง หรือรูปกลม กว้าง 6-12 ซม. ยาว 7-14 ซม. ปลายใบเรียวแหลมยาว ฐานจักเป็นรูปหัวใจลึกหรือตื้น เนื้อคล้ายแผ่นกระดาษบาง มักมีต่อม ใบด้านล่างบางครั้งพบต่อมแบนตามโคนง่ามของเส้นใบ เส้นใบออกจากฐานใบรูปฝ่ามือมี 3-5 เส้น และมีเส้นแขนงใบอีก 1-3 คู่ ก้านใบยาว 5-15 ซม. บวมพอง

ส่วนที่ใช้ ลำต้น (เถา) ใบ ดอก ผล หรือทั้ง ๕ สดหรือแห้ง

สรรพคุณความเชื่อ

ราก	รสขมเอียน แก้ไข้เหนือ ไข้สันนิบาต แก้ไข้พิษ ไข้จับสั่น ดับพิษร้อน ถอนพิษไข้ เป็นต้น
ต้นและใบ	รสขม แก้ไข้ ลดน้ำตาลในเลือด ขับพยาธิ ทำให้อาเจียน บำรุงธาตุ แก้โรคผิวหนัง เป็นต้น
เถา	รสขมผสมกับน้ำมันมะพร้าวบำบัดโรครูมาติสซั่ม แก้ไข้ ขับเหงื่อ ลดความอ้วน เป็นต้น
ใบ	รสขม ตำพอกฝี แก้ปวดแสบร้อน ฟกบวม รักษาพยาธิในฟันและท้อง เป็นต้น
ดอก	รสขมเผ็ด ฆ่าพยาธิในท้อง ฟัน หู
ผล	รสขมเมา แก้เสมหะเป็นพิษ แก้ไข้พิษ สะอึก อุจจาระเป็นเลือด เป็นต้น

องค์ประกอบทางเคมี

ประกอบด้วยสาร tinosporine, tinosporidine, picroretin, N-trans-feruloyl, N-cis-feruloyl tyramine, tinotuberide, borapetoside A, borapetol A, ceryl alcohol, stigmasterol and phytosterol

ฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา

ฤทธิ์ช่วยเจริญอาหาร เนื่องจากความขมของบอระเพ็ด จึงสามารถใช้เป็นยาที่ทำให้เจริญอาหารได้

ฤทธิ์ในการต้านอนุมูลอิสระ มีรายงานการศึกษาฤทธิ์ในการต้านอนุมูลอิสระของบอระเพ็ด พบว่าสารสกัด 3 ชนิด ได้แก่ N-trans-feruloyltyramine, N-cis-feruloyltyramine, secoisolariciresinol มีฤทธิ์ในการต้านอนุมูลอิสระมากกว่า BHT ซึ่งใช้เป็นสารมาตรฐาน

๙. สะเดา

ชื่อวิทยาศาสตร์ *Azadirachta indica* A. Juss.

ชื่อวงศ์ *Meliaceae*

ชื่อพ้อง *A. indica* A. Juss Var. *minor* Backer., *A. Juss* Var. *soa*, *emsis* Bacler, *A. indica* A. Juss var. *siamensis* Vaterton, *Antelaca azadirachta* (Linn.) Adelb., *Azedarach fraxinifolia* Moench, *Melia azadirachta* Linn.

ชื่ออื่น ๆ กะเดา ควินิน สะเดาบ้าน สะเดาอินเดีย สะเลียม Margosa, Neem, Neem tree, Nim

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ไม้ยืนต้น สูงได้ถึง 16 เมตร ใบประกอบแบบขนนก เรียงสลับ ยาว 15-35 ซม. ใบอ่อนสีแดง ก้านใบยาว 3-7 ซม. โคนก้านใบงอ ใบย่อย 4-7 คู่ รูปใบหอกแกมรูปใบเคียว เบี้ยว กว้าง 1.5-3.5 ซม. ยาว 5-9 ซม. เรียงตรงข้ามหรือเกือบตรงข้าม ปลายใบเรียวแหลมยาว ขอบใบจักฟันเลื่อย เส้นใบประมาณ 15 คู่ ก้านใบย่อยยาวประมาณ 1-2 มม. ดอกช่อกระจุกแยกแขนง ยาวได้ถึง 30 ซม. ออกที่ซอกใบ มีกลิ่นหอม

สรรพคุณ

ราก	แก้เสมหะที่อยู่ในอกและคอ แก้ไข้ แก้ลงท้อง แก้ฝีเปื่อยพัง แก้บวม แก้ตัวพยาธิ
เปลือกกราก	แก้ไข้จับสั่น แก้ไข้ ทำให้อาเจียน แก้โรคผิวหนัง ผาดสมาน
เปลือกต้น	แก้บิดมูกเลือด แก้ท้องเดิน แก้ไข้ แก้กระษัย แก้พิษคุณเสมหะ เป็นต้น
แก่น	แก้คลื่นเหียนอาเจียน แก้ลมอันทำให้คลื่นเหียนอาเจียน แก้ลมอันทำให้ผูก เป็นต้น
กระพี้	แก้ปวดศีรษะ บำรุงน้ำดี แก้ไข้ตัวร้อน แก้ไข้กำเดา แก้ถุงน้ำดีอักเสบ รักษาฝีชาน
ใบ	บำรุงไฟธาตุ ช่วยย่อยอาหาร ทำให้อุจจาระละเอียด บำรุงธาตุ ทำให้ฝีสุกเร็ว เป็นต้น
ก้านใบ	แก้ไข้ แก้ไข้จับสั่น แก้ไข้หวัด แก้ดีกระตุก รักษาตีพิการ บำรุงน้ำดี เป็นต้น
ดอก	แก้พิษโลหิตกำเดา แก่ริดสีดวงในลำคอ บำรุงธาตุ รักษาโรคกำเดา เป็นต้น
ผล	แก้โรคหัวใจเต้นผิดปกติ แก้ลมท้าววาท แก้ลมสัตถกวาต เป็นต้น
เมล็ด	ฆ่าเชื้อ
น้ำมันจากเมล็ด	แก้โรคผิวหนัง
ยาง	ดับพิษร้อน ถอนพิษไข้
ทั้งต้น	บำรุงไฟธาตุ แก้ตีพิการ แก้ไข้ ช่วยย่อยอาหาร ทำให้อุจจาระละเอียด

ข้อมูลการวิจัยที่สำคัญ

สารเคมี Androsta-1, 4-dien-3, 16-dione, 14-diene-3, 16-dione-3, azadirachta arabinoglactan, azadirachta indica glycoprotein (5), Azadirachta indica meliacin 1, Azadirachta indica meliacin 2, Azadirachta indica meliacin 3, Azadirachta indica meliacin 4 (7), azadirachta A, azadirachtin B, azadirachtin C azadirachtin D

ฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา

ฆ่าแมลง ฆ่าตัวอ่อนของแมลง รบกวนการกินอาหารของแมลง ไล่แมลง เป็นต้น

๑๐. มะขามป้อม

ชื่อวิทยาศาสตร์ *Phyllanthus emblica* Linn.

ชื่อวงศ์ *Eyphorbiaceae*

ชื่อพ้อง *Embelia officinalis* Gaertn.

ชื่ออื่น ๆ กันโตน กำหวด มั่งลู๋ สันยาสำ Emblic, Eblic myrobalan, Indian goodeberry, Malacca tree, Myrobalan

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ไม้ยืนต้น สูง 8-20 เมตร ใบเดี่ยว เรียงสลับ, รูปขอบขนาน กว้าง 0.25-0.5 ซม. ยาว 0.8-1.2 ซม. ดอกช่อ ออกเป็นกระจุกที่ซอกใบ แยกเพศอยู่บนต้นเดียวกัน ดอกย่อยสีนวล ผลเป็นผลสด รูปกลม ผิวเรียบ มีเส้นพาดตามยาว 6 เส้น เมล็ดกลม สีเขียวเข้ม (พ. 22, พ.38)

สรรพคุณ

ราก แก้อ่อนใน รักษาความดันโลหิตสูง แก้ท้องเสีย แก้โรคเรื้อน แก้พิษตะขาบกัด เป็นต้น

เปลือกต้น แก้บาดแผลเลือดออก แก้บิด แก้บาดแผลฟกช้ำจากหกล้มหรือกระแทก (ส26/129) เป็นต้น

ใบ แก้ผิวหนังเป็นผื่นคัน มีน้ำเหลือง แก้บิดแบคทีเรีย แก้ผิวหนังเป็นแผล เป็นต้น

ปมที่ก้าน แก้ปวดกระเพาะอาหาร แก้ปวดเมื่อยกระดูก แก้ตานขโมย แก้ไอ เป็นต้น

ผล แก้ไอ แก้ไข้เจือลม ทำให้คอชุ่มชื้น แก้ไข้เพื่อเสมหะ แก้กระหาย แก้พรรดึก เป็นต้น

ข้อมูลการวิจัยที่สำคัญ

สารเคมี Acorbic acid, astragalín chebulagic acid, chibulínic acid, ellagic acid gallic acid gallic acid ethyl ester gallic acid di Gallin gluco linolenic acid myristic acid; oleic acid phyllenblic acid stearic acid

ฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา

ต้านเชื้อแบคทีเรีย ต้านเชื้อรา ยับยั้งเอนไซม์ ต้านยีสต์ รักษาดีซ่าน เป็นต้น

๑๑. ขมิ้น

ชื่อวิทยาศาสตร์ *Curcuma longa* Linn.

ชื่อวงศ์ *Zingiberaceae*

ชื่อพ้อง *Curcuma domestica* Valetton

ชื่ออื่นๆ ขมิ้นแกง ขมิ้นชัน ขมิ้นหยอก ขมิ้นหัว ขมิ้น ตายอ สะยอ หมิ้น Turmeric

ลักษณะทางพฤกษศาสตร์

ไม้ล้มลุก มีเหง้าใต้ดิน เนื้อในสีเหลืองอมส้ม มีกลิ่นหอม ใบออกเป็นรัศมีติดผิวดิน รูปหอกแกมขอบขนาน ดอกออกเป็นช่อ ใบประดับสีเขียวอ่อน ๆ หรือสีขาว รูปหอกเรียงซ้อนกัน ใบประดับ 1 ใบ มี 2 ดอก ใบประดับย่อยรูปขอบขนาน ด้านนอกมีขน กลีบเลี้ยงเชื่อมติดกันเป็นรูปท่อ มีขน กลีบดอกสีขาว โคนเชื่อมติดกันเป็นท่อยาว ปลายแยกเป็น 3 ส่วน เกสรผู้คล้ายกลีบดอก มีขนอับเรณูอยู่ที่ใกล้ ๆ ปลาย ท่อเกสรเมียเล็ก ยาวยอดเกสรเมียรูปปากแตร กลีบเลี้ยง 3 ช่อ แต่ละช่อมีไข่อ่อน 2 ใบ

สรรพคุณ

ราก ยาบำรุง แก้อาการชัก ลดไข้ แก้ลมชัก ขับปัสสาวะ ป้องกันโรคหนองใน เป็นต้น

เหง้า แก้โรคผิวหนังผื่นคัน แก้ท้องร่วง ขับลม รักษาไข้ แก้ท้องมาร แก้ท้องอืด เป็นต้น

ข้อมูลวิจัยที่สำคัญ

สารเคมี anthraquinone ๑-atlantone ๙-atlantone (2) bisabolene (2) bisacumol caffeic acid (9) camphor coumaric acid curcumene (7, 8)

ฤทธิ์ทางเภสัชวิทยา

ต้านเชื้อแบคทีเรีย ต้านยีสต์ ต้านเชื้อรา ต้านเชื้อบิดมีตัว ฆ่าพยาธิ ยับยั้งการหลั่งสารจากกระเพาะอาหาร เป็นต้น

๔.๔ การใช้สมุนไพรตามพหุฐานุญาตเพื่องานสาธารณสุขมูลฐานในเชิงนโยบาย

โลกเราทุกวันนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ทั้งในด้านเศรษฐกิจและสังคม รวมถึงสถานการณ์ด้านการใช้สมุนไพร ทุกสิ่งในโลกนี้ย่อมเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงสิ่งที่ถูกคาดหวังกันมากคือ เรื่องสมุนไพรและภูมิปัญญาไทย อยุ่ให้ความโลภเข้ามาครอบงำจนลืมนึกว่าอะไรควร อะไรไม่ควร จงช่วยกันอนุรักษ์ป่าจากทุกฝ่ายทั้งภาครัฐและภาคเอกชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งรัฐต้องมีนโยบายออกมาให้ชัดเจนและจริงจัง และขอความร่วมมือจากสามองค์กร

คือ บ้าน วัด โรงเรียน ให้เข้ามาร่วมมือกันเพื่อดำเนินการปลูกป่า นอกจากนั้น ยังต้องส่งเสริมและให้ทุนในการวิจัยสมุนไพร ตลอดจนให้มีการจดทะเบียนลิขสิทธิ์ของสมุนไพร เพื่อป้องกันไม่ให้มีปัญหาในการนำมาใช้งานสาธารณสุขมูลฐาน ก็จะดำเนินการไปด้วยดีตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้

๔.๕ แนวทางการใช้สมุนไพรตามพหุฐานะเพื่องานสาธารณสุขมูลฐานในการบำบัดโรค

สังคมสงฆ์นั้นเป็นสังคมที่อยู่ภายใต้ระเบียบวินัยเดียวกัน เหมือนอยู่ในครอบครัวเดียวกัน ไม่มีบิดามารดา การครองตนและดำเนินชีวิตจึงเป็นแบบเดียวกัน และมีความใกล้ชิดผูกพันกันเป็นพิเศษ ดังนั้นเมื่อเกิดปัญหาขึ้นในสังคมของท่านโดยเฉพาะการเกิดโรคร้ายไข้เจ็บ พระสงฆ์จึงต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทั้งนี้โดยความจำเป็นและพระวินัยบังคับ ความรู้และประสบการณ์ในการใช้ยา และรักษาความเจ็บป่วยได้รับการถ่ายทอดซึ่งกันและกัน ทำให้พระสงฆ์ทั้งหลายมีความชำนาญในการบำบัดรักษาความเจ็บป่วย

ด้วยเหตุดังกล่าว พระสงฆ์จึงมีความชำนาญในพื้นฐานของการใช้ยารักษาโรคเป็นอย่างดีในเภสัชชั้นธกะกล่าวถึงสรรพคุณในการรักษาโรคอย่างมากมาย การมีความรู้ในสรรพคุณยาเหล่านั้น พร้อมทั้งวิธีการรักษาโรค พระสงฆ์ที่มีความเมตตาจึงนำมาใช้เพื่อช่วยเหลือทุกข์โดยเฉพาะผู้ที่อยู่ห่างไกลจากสถานพยาบาล หรือไม่สะดวกต่อการเดินทางไปยังศูนย์กลางการรักษาโรค พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้พระสงฆ์ประกอบยารักษาโรคให้กับบุคคลต่าง ๆ ได้โดยไม่มีโทษ ถ้าหากคนมีความรู้ในเรื่องเวชกรรมเหล่านั้น

จะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงแนะนำให้ปริภคยารักษาโรคในระดับที่เหมาะสม ไม่มากเกินไป ไม่น้อยเกินไป ทำให้เกิดความสมดุลและเป็นผู้มีสุขภาพดี โดยพระสงฆ์บริการพระสงฆ์

แนวทางการใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐานเป็นเรื่องของประชาชนจึงไม่มีข้อบังคับอะไรมากนัก ดังนั้น เมื่อนำสมุนไพรที่มีพหุฐานะมาใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐานก็สามารถนำมาใช้ได้เลย เพราะว่าเป็นเรื่องของ ประชาชนบริการประชาชน

๔.๖ แนวทางการใช้สมุนไพรตามพหุฐานะเพื่องานสาธารณสุขมูลฐานโดยการนำธรรมเข้ามาเสริม

มนุษย์ไม่ว่าในอดีตหรือปัจจุบัน ได้ประสบกับโรคร้ายไข้เจ็บมาโดยตลอด ไม่มีใครรอดพ้นไปได้ โรคคือสิ่งที่เสียดแทงกาย เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็จะหาสมุนไพรมาทำการรักษาโรค นอกจากนั้นยังมีธรรมโอสถอีกด้วยที่จะช่วยเสริมการรักษาด้วยสมุนไพร กล่าวคือ

สัญญา ๑๐ คือ

๑. อนิจจสัญญา คือ ภิคุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี พิจารณา ว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง เป็นผู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงในอุปาทานชั้น ๕ นี้อย่างนี้ นี้เรียกว่า อนิจจสัญญา

๒. อนัตตสัญญา คือ ... พิจารณา เห็นว่า ตาเป็นอนัตตา รูปเป็นอนัตตา หูเป็นอนัตตา เสียงเป็นอนัตตา จมูกเป็น อนัตตา กลิ่นเป็นอนัตตา ลิ้นเป็นอนัตตา รสเป็นอนัตตา กายเป็นอนัตตา ฝนภูษัพพะ เป็นอนัตตา ใจเป็นอนัตตา ธรรมารมณ์เป็นอนัตตา เป็นผู้พิจารณาเห็นโดยความเป็น อนัตตาในอายตนะทั้งหลายที่เป็นภายในและภายนอก ๖ ประการนี้อย่างนี้เรียกว่า อนัตตสัญญา

๓. อสุภสัญญา คือ ...พิจารณาเห็นกายนี้เท่านั้น ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ ว่า ในกายนี้มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น ... ไชข้อ มุตร เป็นผู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่งามในกายนี้อย่างนี้ นี้เรียกว่า อสุภสัญญา

๔. อาทิวาสสัญญา คือ ...พิจารณาเห็น ว่า กายนี้มีทุกข์มาก มีโทษมาก เพราะฉะนั้น อาหารต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นในกายนี้ คือ โรคตา โรคหู โรคจมูก โรคลิ้น โรคกาย... เป็นผู้พิจารณาเห็นโดย ความเป็นโทษในกายนี้อย่างนี้ นี้เรียกว่า อาทิวาสสัญญา

๕. ปหานสัญญา คือ ...ไม่รับกามวิตกที่เกิดขึ้น ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ทำให้ถึงความ เกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป ไม่รับพยาบาทวิตกที่เกิดขึ้น ... ไม่รับวิหิงสาวิตกที่เกิดขึ้น ละ บรรเทา ทำให้ สิ้นสุด ทำให้ถึงความเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป ไม่รับบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเกิดขึ้นอีก ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ทำให้ถึงความเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป นี้เรียกว่า ปหานสัญญา

๖. วิจารณ์สัญญา คือ ...พิจารณาเห็นว่า ‘ภาวะที่สงบ ประณีต คือความระงับสังขารทั้งปวง ความสละคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนด นิพพาน’ นี้เรียกว่า วิจารณ์ สัญญา

๗. นิโรธสัญญา คือ ...พิจารณาเห็นว่า ภาวะที่สงบ ประณีต คือความระงับสังขารทั้งปวง ความสละคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความดับ นิพพาน’ นี้เรียกว่า นิโรธสัญญา

๘. สัพพโลก อนภิตตสัญญา คือ ...การละอุปาทานในโลกที่เป็นเหตุตั้งมั่น ยึดมั่น และเป็น อนุสัยแห่งจิต งดเว้น ไม่ถือมั่น นี้เรียกว่า สัพพโลก อนภิตตสัญญา

๙. สัพพสังขารสุ อนิจจสัญญา คือ ...ยอมอึดอัด ระอา รังเกียจในสังขารทั้งปวง นี้เรียกว่า สัพพสังขารสุ อนิจจสัญญา

๑๐. อานาปานสติ คือ ภิคุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก... ในขณะที่พระศิริมานนท์ท่านนั่งฟังพรอานนทอยู่นั้น ได้พิจารณาตามและทำจิตให้ตั้งมั่นโดยการพิจารณาภูมิจิตธรรมนั้น

ไม่นานนักอาพาธของพระศิริมานนทก็ได้หายขาดจากการอาพาธนั้น เพราะการอาพาธเป็นโรคที่ท่านศิริมานนทได้ละได้แล้ว^๒

๔.๗ แนวทางการใช้สมุนไพรตามพหุทานุญาติเพื่องานสาธารณสุขมูลฐานในการอนุรักษ์เป็นภูมิปัญญา

สังคมโลกทุกวันนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วทั้งในด้านเศรษฐกิจและสังคม รวมถึงสถานการณ์ด้านสมุนไพรทุกสิ่งในโลกนี้ย่อมเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา ไม่สามารถหยุดนิ่งได้ ไม่ว่าสิ่งนี้จะมีชีวิตหรือไม่ก็ตาม ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงสิ่งที่ถูกคาดหวังกันมากคือเรื่องสมุนไพรและภูมิปัญญาไทย อย่าให้ความโลภเข้ามาครอบงำจิตใจจนลืมและขาดสติที่จะพิจารณาว่าอะไรควร อะไรไม่ควร จงตั้งสติให้ดีแล้วหันเข้ามาร่วมด้วยช่วยกันอนุรักษ์ภูมิปัญญาของบรรพบุรุษที่ได้สั่งสมเอาไว้ จากรุ่นสู่รุ่น ในเรื่องของการใช้สมุนไพร ทางที่ดีรัฐต้องให้การส่งเสริมและสนับสนุนให้อนุชนคนรุ่นหลังได้รู้คุณค่าของภูมิปัญญาไทยในเรื่องของการใช้สมุนไพร ซึ่งถือได้ว่าเป็นมรดกทางวัฒนธรรม ขอให้คนไทยได้เห็นความสำคัญและคุณค่าของภูมิปัญญา จงช่วยกันอนุรักษ์ให้ยาวนานตลอดไป

^๒ อก ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๐/๑๒๘-๑๓๓.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาการใช้สมุนไพรที่ใช้ทำยา โดยแบ่งการศึกษาออกเป็นสองแนวทาง คือ แนวทางพุทธศาสนา และแนวทางของกระทรวงสาธารณสุข เป็นการศึกษาวิจัยภาคเอกสารจากคัมภีร์พุทธศาสนา ตำราจากคณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล และเอกสารจากกระทรวงสาธารณสุข หรือตำราอื่นที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งเนื้อหาออกเป็นประเด็นใหญ่ ๆ ๓ ประเด็น คือ การใช้สมุนไพรตามพุทธานุญาต การใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน และแนวทางการใช้สมุนไพรตามพุทธานุญาตเพื่องานสาธารณสุขมูลฐาน พร้อมกับประโยชน์ที่ได้จากการใช้สมุนไพรดังกล่าว

ประเด็นแรก การใช้สมุนไพรตามพุทธานุญาต

ในสมัยพุทธกาลนั้น หากมีความจำเป็นที่จะต้องใช้สมุนไพรเพื่อทำการรักษาโรค จะต้องมีการขออนุญาตจากพระพุทธเจ้าก่อนเป็นกรณีไป ซึ่งพระองค์ประสงค์เพื่อให้ร่างกายดำรงอยู่ได้เพื่อมีสุขภาพที่ดี เพื่อกำจัดความหิวกระหาย เพื่อบำบัดความเจ็บป่วย เพื่อเอื้อต่อการศึกษาปฏิบัติธรรม อันถือว่าเป็นคุณค่าแท้ ไม่ใช่เพื่อหลงติดประมาทมัวเมา ไม่ใช่เพื่อเสริมความงามบำรุงผิวพรรณ ไม่ให้ฟุ่มเฟือย อยู่โคนไม้ฉันยาตองน้ำมูตรเน่า พระองค์ทรงให้พิจารณาก่อนโดยเลือกใช้ เลือกฉัน เลือกปฏิบัติ ไม่เป็นไปเพื่อสะสม แต่ให้ทำเพื่อมีสุขภาพดี ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บและให้ปฏิบัติอย่างเหมาะสมตามสมณวิสัย ที่สำคัญจะต้องไม่ขัดต่อพระวินัยและมุ่งให้พระสงฆ์ดูแลพระสงฆ์ด้วยกันที่เจ็บป่วย

สำหรับการใช้สมุนไพรตามพุทธานุญาตนั้นเป็นการใช้โดยมีเจือใจและข้อจำกัด กล่าวคือ เมื่อมีภิกษุอาพาธจึงนำมาใช้ในการรักษาโรคได้ โดยสงฆ์จะรักษาตนเอง เพราะว่าสังคมสงฆ์อยู่ร่วมกันเป็นจำนวนมาก ไม่มีบิดา-มารดา จึงจำเป็นต้องมีวินัยไว้เพื่อความเป็นระเบียบ เพื่อความเลื่อมใสของคนภายนอก

ดังนั้น การใช้สมุนไพรเพื่อทำการรักษาโรคก็ต้องอยู่ในกฎเกณฑ์ที่ได้ตั้งไว้ เพื่อให้เหมาะสมกับสมณวิสัย ไม่ฟุ่มเฟือย ไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนท่าน และมีเหตุจำเป็นจึงนำมาใช้ได้

ในช่วงต้นพุทธกาลนั้น การใช้สมุนไพรก็นำมาจากพุทธบริษัทที่ได้บวระณาทนเองไว้ ในระยะต่อมา แม้ว่าจะมีหมอชีวกโกมารภัจจ์ก็ตาม เมื่อมีเหตุจำเป็นที่จะต้องใช้สมุนไพรก็ต้องขออนุญาตจากพระพุทธเจ้าก่อนเป็นกรณีไป จึงจะนำมาทำการรักษาโรคได้ และจะต้องไม่ขัดต่อพระวินัยสมุนไพรที่มีพุทธาอนุญาตส่วนใหญ่เป็นพืชพันธุ์ไม้ที่รับประทานแล้วเก็บไว้ใช้ได้ตลอดชีวิต เมื่อมีสิ่งอาหารก็นำมาใช้ได้เลย จะเห็นได้ว่าการใช้สมุนไพรอย่างเหมาะสมและมีการใช้อย่างได้ผล ทั้ง ๆ ที่ในสมัยพุทธกาลนั้น วิทยาศาสตร์การแพทย์ยังไม่ก้าวหน้ามากนัก เป็นการบ่งบอกถึงความมีพระปรีชาญาณของพระองค์ในเรื่องการแพทย์

สำหรับการใช้สมุนไพรในสมัยพุทธกาลนี้ ได้มีการนำมาใช้ในกลุ่มโรคต่าง ๆ ดังนี้ คือ กลุ่มโรคระบบทางเดินอาหาร กลุ่มโรคทางเดินหายใจ กลุ่มโรคผิวหนัง กลุ่มโรคและอาการเจ็บป่วยอื่น ๆ นั้นแสดงให้เห็นว่าการใช้สมุนไพรในสมัยพุทธกาลมีทั้งข้อกำหนดเงื่อนไขและวินัยก็ยังสามารถนำมารักษาโรคได้ถึงสี่กลุ่มโรคดังกล่าว การที่มีวินัยกำกับเช่นนี้ พระองค์เกรงว่าพระสงฆ์จะกลายเป็นหมอรักษาโรคจนลืมนิบัติธรรมของพระองค์

กล่าวโดยสรุป

การใช้สมุนไพรที่มีพุทธาอนุญาต เป็นการใช้ในสังคมสงฆ์ โดยพระสงฆ์ เพื่อพระสงฆ์ ด้วยความเมตตาและเอื้ออาทรต่อกัน พระองค์ตรัสว่าพวกเราไม่มีพ่อไม่มีแม่ ถ้าเราไม่ดูแลกัน ใครจะมาดูแล

ประเด็นที่สอง การใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน

กระทรวงสาธารณสุขมีนโยบายและวิธีการพัฒนาการสาธารณสุขมูลฐาน โดยมีการส่งเสริมมีการริเริ่มและขยายสาธารณสุขมูลฐานให้ชุมชนในท้องถิ่นต่าง ๆ ทั้งเขตเมืองและชนบทให้สามารถแก้ปัญหาสาธารณสุขมูลฐานและมีการพัฒนาสาธารณสุขมูลฐานเพื่อส่งเสริมคุณภาพชีวิตของประชากรได้รับความจำเป็นพื้นฐานและมีการอบรมผู้นำชุมชนเกี่ยวกับการดูแลสุขภาพ โดยให้บริการในชุมชนร่วมกับผู้ให้บริการในหลากหลายอาชีพ และมีศักดิ์ศรีเชิงวิชาการไม่น้อยกว่าบริการในโรงพยาบาล

ต่อมาองค์การอนามัยโลกได้จุดประกายให้บริการปฐมภูมิมีความสำคัญสร้างสรรค์การมีส่วนร่วมทั้งในระดับรายบุคคล ครอบครัว และชุมชน ตลอดจนสร้างความร่วมมือกับภาคส่วนต่าง ๆ อันจะส่งผลให้มีการเพิ่มศักยภาพเป็นการดูแลตนเองในทุกระดับ โดยมีอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน รวมทั้งอบรมชาวบ้านทุกคนให้พึ่งตนเองได้ทางสุขภาพอนามัย เพราะแนวคิดของสาธารณสุขมูลฐานคือ ประชาชนบริการประชาชน เพื่อประชาชนทุกคนในชุมชนของตนได้มีสุขภาพอนามัยที่ดีตลอดไป จึงได้มีการนำเอาสมุนไพรเข้ามาใช้

สมุนไพรสำหรับงานสาธารณสุขมูลฐาน หมายถึง สมุนไพรที่ถูกคัดเลือกมาเพื่อใช้ประโยชน์ในการส่งเสริมสุขภาพและรักษาโรค/อาการเบื้องต้น โดยพิจารณาจากประสิทธิภาพ ความปลอดภัย

สอดคล้องกับองค์ความรู้และทรัพยากรของชุมชน สอดคล้องกับสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่น เป็นสมุนไพรที่ประชาชนนิยมใช้และสามารถปรุงยาได้เอง

ดังนั้น การที่นำจะสมุนไพรใดมาใช้ประโยชน์ ต้องคำนึงถึงหลักเกณฑ์ที่สำคัญหลายประการ ทั้งนี้เพื่อให้เกิดประโยชน์ตามที่ต้องการ และปราศจากพิษภัยที่อาจจะเกิดขึ้นได้โดยใช้หลักการทั่วไปดังนี้

การใช้ให้ถูกโรค

การใช้สมุนไพรเพื่อรักษาตนเองนั้น ผู้ป่วยต้องมีความระมัดระวังเป็นอย่างมาก และมีข้อจำกัดให้กระทำได้เฉพาะโรคสามัญที่สามารถสังเกตอาการได้ด้วยตนเองเท่านั้น ได้แก่ อาการท้องอืด ท้องเฟ้อ แน่นจุกเสียด อาการท้องผูก อาการท้องเสีย^๑

การใช้ให้ถูกชนิด

เมื่อตัดสินใจว่าจะใช้สมุนไพรชนิดใด ต้องแน่ใจว่ารู้จักต้นที่ถูกต้อง เพราะชื่อสมุนไพรไทยมีการซ้ำซ้อนกันบ้าง หรือชื่อในแต่ละท้องถิ่นแตกต่างกันบ้าง จึงทำให้เกิดการสับสนอยู่เสมอ เช่น เสดดพังพอนที่สามารถแก้พิษแมลงสัตว์กัดต่อยได้ดีนั้น มีปรากฏอยู่ ๒ ต้น ต้นแรกเป็นไม้พุ่มแกมเลื้อย ลำต้นและใบสีเขียวเข้ม ออกดอกยาก เรียกชื่ออื่นว่าพญาอบ้าง พญาปล้องทองบ้าง กับอีกต้นหนึ่งเป็นไม้พุ่มลำต้นมีหนามคม เส้นกลางใบมีสีแดง ช่อดอกออกง่ายเป็นสีเหลือง เรียกชื่ออื่นว่าของระอา ดังนั้น เพื่อป้องกันการสับสนจึงเรียกของระว่าว่าเสดดพังพอนตัวผู้ และพญาอบ้างว่าเสดดพังพอนตัวเมีย เป็นต้น

การใช้ให้ถูกส่วน

จากการวิจัยพบว่าส่วนต่าง ๆ ของพืช ได้แก่ ราก เหง้า ลำต้น เปลือก แก่น ใบ ดอก ผล และเมล็ดนั้นอาจจะมีสารชนิดเดียวกันหรือต่างชนิดกันก็ได้ ซึ่งตรงกับตำราสมุนไพรไทยที่ต้องระบุส่วนที่ต้องปรุงยาไว้เป็นชนิด ๆ ไป เช่น ใช้ทั้งต้นหรือเรียกว่าใช้ทั้งห้า ได้แก่ ราก ต้น ใบ ดอก และผล

การใช้ให้ถูกขนาด

วิธีชั่งตวงวัดของตำราสมุนไพร ยังคงใช้ตามแบบเดิมซึ่งมีผู้ไม่เข้าใจอีกมาก แต่ปัจจุบันนี้นักวิทยาศาสตร์พยายามทำให้ง่ายขึ้น โดยนำขนาดที่ระบุในตำราแผนไทยมาชั่งตวงวัดด้วยระบบเมตริก และบันทึกเป็นกรัม หรือ ซีซี เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น

การใช้ให้ถูกวิธี

วิธีการปรุงยาตามตำราเวชศึกษาระบุไว้ละเอียดถึง ๒๘ วิธี แต่สำหรับผู้ที่ไม่ใช่แพทย์แผนไทย อาจทำได้เป็นบางวิธี ได้แก่ ยาต้ม ยาชงน้ำ ยาดอง ยาลูกกลอน ยาฝนหรือตำทาพอกภายนอก เป็นต้น

^๑ พร้อมจิต ศรีสัมพันธ์, **สมุนไพรและยาที่ควรรู้**, (กรุงเทพมหานคร : คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล,

การใช้ให้ถูกคน

ประการนี้สำคัญมาก ขนาดยาที่ระบุไว้จะเป็นของผู้ใหญ่ ถ้าจะให้เด็กรับประทานจะต้องลดขนาดลง โดยทั่วไปเด็กอายุ ๖-๑๒ ขวบ ใช้ขนาดครึ่งหนึ่งของขนาดผู้ใหญ่ สำหรับคนชราหรือคนที่ มีสุขภาพไม่แข็งแรง ควรลดขนาดลงเช่นกัน

ในการใช้สมุนไพรนั้น จะต้องมีความรู้ความชำนาญในการปรุงยาก่อนที่จะนำไปใช้ในการ รักษาโรค และรู้คุณ-โทษ รู้วิธีการป้องกันอันตรายที่อาจจะเกิดขึ้นจากการใช้ยา สมุนไพรไทยเป็น ทรัพยากรที่มีคุณค่าอย่างยิ่งหนึ่งของประเทศ การเลือกสมุนไพรมาใช้ในการรักษาโรคของบรรพบุรุษ นั้น ถือได้ว่าเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ที่ล้ำลึก และเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ทรงคุณค่ายิ่ง

วิธีการใช้สมุนไพรจะต้องศึกษาจากแหล่งข้อมูลที่เชื่อถือได้ เช่น มหาวิทยาลัยที่มีคณะ เกษศาสตร์ กรมวิทยาศาสตร์การแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้เกิดประโยชน์ ตามที่ต้องการ และปราศจากพิษภัยที่อาจจะเกิดขึ้นได้ โดยจะต้องผ่านวิธีการใช้สมุนไพรทั่วไป เช่น การศึกษาข้อมูลจากสถานดังกล่าวและรู้วิธีการใช้โดยใช้ให้ถูกโรค ใช้ให้ถูกชนิด ใช้ให้ถูกส่วน ใช้ให้ถูก ขนาด ใช้ให้ถูกวิธี ใช้ให้ถูกคน เป็นต้น

ตามที่กล่าวมานี้ เป็นหลักและวิธีการใช้สมุนไพรที่ถูกต้องและปลอดภัยสำหรับชีวิต เพื่อ ความมีสุขภาพอนามัยที่ดีต่อไป

การใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐานนั้น กระทรวงสาธารณสุขมีนโยบายให้ประชาชน เข้าถึงบริการทางการแพทย์โดยส่งเสริมสนับสนุนให้ประชาชนใช้สมุนไพรในสวนครัวรั้วกินได้ หาง่าย ปลอดภัย และประชาชนนิยมใช้ เพื่อนำมาทำการรักษาโรคโดยไม่ต้องใช้เทคโนโลยีขั้นสูง ที่สำคัญใช้ เป็นอาหารได้ด้วย สมุนไพรส่วนใหญ่เป็นพืชล้มลุกมีผลงานวิจัยรองรับและใช้เป็นสมุนไพรเดี่ยวเพื่อใช้ ในการรักษาโรคร้ายไข้เจ็บ โดยยึดหลักให้ชุมชนช่วยเหลือกันเองอย่างปลอดภัยและสามารถนำมาใช้ รักษาตนเองได้ด้วย กระทรวงสาธารณสุขมองเห็นความสำคัญในเรื่องนี้ จึงได้นำเอาสมุนไพรดังกล่าว มาใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐาน เพื่อให้ชุมชนทั่วประเทศได้ใช้สมุนไพรอย่างทั่วถึงและเหมาะสมสำหรับ รักษาโรค/อาการเบื้องต้น อย่างถูกต้องปลอดภัย กล่าวคือ กลุ่มโรคระบบทางเดินอาหาร กลุ่มโรค ระบบทางเดินหายใจ กลุ่มโรคทางเดินปัสสาวะ กลุ่มโรคผิวหนัง กลุ่มโรคและอาการเจ็บป่วยอื่น ๆ

ประเด็นที่สาม แนวการใช้สมุนไพรตามพหุฐานญาติเพื่องานสาธารณสุขมูลฐาน

ตามที่ได้ศึกษาการใช้สมุนไพรแล้วพบว่า ในส่วนของพระพุทธรูปศาสนานั้น เนื่องจาก พระสงฆ์จะต้องดำเนินชีวิตอย่างเคร่งครัดตามหลักพระวินัย พร้อมทั้งการปฏิบัติธรรมอย่างพากเพียร และทำสมาธิ อาจทำให้ร่างกายอ่อนแอได้ อันเป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงการบรรลุธรรม พระสงฆ์จึง ต้องขจัดความเจ็บป่วย ซึ่งมีผลต่อการบรรลุธรรมแต่ละขั้น ในสังคมสงฆ์นั้นอยู่ภายใต้ระเบียบวินัย เดียวกัน เหมือนอยู่ในครอบครัวเดียวกัน พ่อแม่ไม่มี การครองตนและการดำเนินชีวิตจึงเป็นแบบ เดียวกันและมีความผูกพันใกล้ชิดกันเป็นพิเศษ ดังนั้นเมื่อเกิดปัญหาโรคร้ายไข้เจ็บ พระสงฆ์จึงต้อง ช่วยเหลือซึ่งกันและกันหรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือพระสงฆ์บริการพระสงฆ์ ทั้งนี้โดยความจำเป็นและ

วินัยบังคับความรู้และประสบการณ์ในการใช้ยาและรักษาความเจ็บป่วยได้รับการถ่ายทอด ซึ่งกันและกัน ทำให้พระสงฆ์มีความชำนาญในการรักษาโรค

ด้วยเหตุดังกล่าว พระสงฆ์จึงมีความรู้พื้นฐานและความชำนาญในการรักษาโรคด้วยการใช้สมุนไพรเป็นอย่างดีและได้ผล ในเภสัชชั้นธกะกล่าวถึงสรรพคุณยาในการรักษาโรคเป็นจำนวนมาก การมีความรู้ในสรรพคุณยาเหล่านั้นพร้อมทั้งวิธีการรักษาโรค พระสงฆ์ที่มีความเมตตาจึงนำมาใช้เพื่อช่วยเหลือคฤหัสถ์ที่อยู่ห่างไกลจากสถานพยาบาล พระองค์ทรงอนุญาตให้พระสงฆ์ประกอบยารักษาโรคให้กับบุคคลต่าง ๆ ได้โดยไม่มีโทษ ถ้าหากมีความรู้ในเรื่องเวชกรรมเหล่านั้น

ตามที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น คือการใช้สมุนไพรตามพุทธานุญาต วัตถุประสงค์คือเพื่อให้ร่างกายดำรงอยู่ได้ เพื่อมีสุขภาพดี เพื่อกำจัดความหิวกระหาย เพื่อบำบัดความเจ็บป่วย เพื่อเอื้อต่อการปฏิบัติธรรม อันถือว่าเป็นคุณค่าแท้ ไม่ใช่เพื่อหลงติดประมาทมัวเมา ไม่ใช่เพื่อเสริมความงาม บำรุงผิวพรรณ พระองค์ทรงแนะนำให้สงฆ์พิจารณาก่อนแล้วจึงฉัน โดยเลือกใช้ เลือกฉัน เลือกปฏิบัติ ให้ถูกต้องตามหลักวินัยและปรับเปลี่ยนตามความเหมาะสม โดยไม่เป็นไปเพื่อสะสม แต่ให้ทำเพื่อความมีสุขภาพดี และปฏิบัติอย่างเหมาะสมกับสมณภาวะต่อไป

สำหรับในส่วนของงานสาธารณสุขมูลฐานนั้น มีจุดประสงค์เพื่อใช้สมุนไพรในชุมชน มีการให้ความรู้แก่บุคลากรทุกระดับ และมีอาสาสมัครสาธารณสุขให้คำแนะนำด้านสุขภาพอนามัย และให้ความรู้ทางวิชาการด้านการใช้สมุนไพรอย่างถูกต้องปลอดภัย เพื่อรักษาตนเองได้ การใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐานมีจุดประสงค์ให้ประชาชนนำไปใช้ทุกหมู่บ้านทั่วประเทศและมีเจตนารมณ์ให้ประชาชนบริการประชาชน โดยรัฐคอยดูอยู่เบื้องหลังและให้คำแนะนำ เพื่อให้มีสุขภาพดีถ้วนหน้าต่อไป

ผลการใช้สมุนไพรเชิงบูรณาการจำนวน ๑๑ ชนิด ในที่นี้ผู้วิจัยจะขอกกล่าวแต่เพียงบางส่วนพอเป็นสังเขป ดังต่อไปนี้

สมัยพุทธกาลพระองค์ทรงอนุญาตให้ใช้ขิงเป็นยา แต่ให้นำมาใช้ได้เฉพาะที่มีพระสงฆ์อาพาธ และจะต้องไม่ขัดต่อพระวินัย ในสมัยปัจจุบันได้มีการนำเอาเหง้าขิงแก่สดมาใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐานเพื่อทำการรักษาโรคท้องอืด บำรุงธาตุ เป็นต้น นอกจากนั้นยังได้มีการนำเอาขิงมาประกอบอาหารอีกด้วยเช่น ไก่ผัดขิง เป็นต้น

สมัยพุทธกาลพระองค์ทรงอนุญาตให้ใช้กระเทียมเป็นยาแก้ลมเสียดท้อง เมื่อมีพระสงฆ์อาพาธจึงสามารถนำมาใช้ได้ และไม่ขัดต่อพระวินัย ในสมัยปัจจุบันได้มีการนำเอากระเทียมมาใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐาน เพื่อใช้เป็นยารักษาโรคท้องอืดเพื่อ กลากเกลื่อน เป็นต้น นอกจากนั้นยังนำมาประกอบอาหารอีกด้วย เช่น หมูผัดกระเทียมพริกไทย เป็นต้น

สมัยพุทธกาลพระองค์ทรงอนุญาตให้ใช้กะเพราเป็นยา ให้ใช้ได้เฉพาะมีการอาพาธและไม่ขัดต่อพระวินัย ในสมัยปัจจุบันได้นำเอาใบสดหรือเจ้ามาใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐานเพื่อใช้เป็นยา

รักษาโรคปวดท้อง ขับลม เป็นต้น นอกจากนั้นยังนำมาประกอบอาหารอีกด้วย เช่น ผัดกะเพราไก่ เป็นต้น ที่เหลือนอกนั้นโปรดดูรายละเอียดได้ในบทที่ ๔

กล่าวโดยสรุป

แนวความคิดการใช้สมุนไพรทั้งสองแนวทางนี้เป็นการใช้องค์ความรู้แบบองค์รวมเพื่อนำมาประยุกต์ใช้ในเชิงบูรณาการ ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นการแพทย์บูรณาการ

อานิสงส์ที่ได้จากการใช้สมุนไพรยังก่อให้เกิดประโยชน์ในด้านอื่นอีกมากมายสำหรับมนุษยชาติเพื่อที่จะนำไปใช้ในการดำรงชีพของตนต่อไป ซึ่งประโยชน์ทั้งหลายเหล่านั้นมีดังต่อไปนี้

๑. ปลอดภัย สมุนไพรส่วนมากมีฤทธิ์อ่อน ไม่เป็นพิษหรือมีอาการข้างเคียงมาก แตกต่างกับยาแผนปัจจุบันที่บางครั้งจะมีฤทธิ์เฉียบพลันถ้าบริโภคเกินขนาดเพียงเล็กน้อยอาจเสียชีวิตได้

๒. ประหยัด ราคาของสมุนไพรถูกกว่ายาแผนปัจจุบันมาก เนื่องจากเป็นทรัพยากรที่มีอยู่แล้ว จึงควรอย่างยิ่งที่เราจะนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์เพิ่มมากขึ้น ทั้งยังช่วยกันลดดุลการค้าที่เสียเปรียบต่างประเทศ เป็นการสอดคล้องกับภาวะเศรษฐกิจของชาติอีกด้วย

๓. เหมาะสำหรับผู้ที่อยู่ห่างไกล คนไข้ที่อยู่ตามชนบท บางครั้งไม่สามารถมารับบริการจากสถานบริการทางการแพทย์แผนปัจจุบันได้ควรใช้สมุนไพรที่เชื่อถือได้รักษาโรค

๔. ไม่ต้องกลัวปัญหาขาดแคลนยา ปัจจุบันมียาหลายตัวที่ทำมาจากวัตถุดิบที่ได้จากผลิตภัณฑ์ของน้ำมัน ซึ่งปัจจุบันน้ำมันก็เริ่มจะขาดแคลนทำให้ทุกสิ่งทุกอย่างถูกระทบกระเทือนรวมไปถึงการรักษาโรค เราจึงต้องศึกษาเกี่ยวกับยาสมุนไพรและนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์มากขึ้น

๕. เป็นพืชเศรษฐกิจ ส่งเสริมการปลูกสมุนไพรที่ใช้ในประเทศ และเพื่อการส่งออกอย่างจริงจัง และต้องคำนึงถึงผลผลิตที่มีคุณภาพดีและต้นทุนต่ำสำหรับการส่งออกในรูปแบบของสารสกัด ทำให้ได้ราคาดีกว่าการส่งออกในรูปวัตถุดิบ

จะเห็นได้ว่า ต้นไม้มีความสำคัญและมีประโยชน์ต่อมนุษย์อย่างมาก

ตามที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น คือการใช้สมุนไพรทั้งสองแนวทาง ก็มีข้อแตกต่างกันบ้าง ในส่วนที่เหมือนและสอดคล้องตรงกันคือสมุนไพรตามพหุทธานุญาตตรงกันกับสมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐานถึง ๑๑ ชนิดนั้นแสดงให้เห็นว่าพระองค์เป็นแพทย์ที่ยิ่งใหญ่ สมแล้วที่ได้พระนามว่า ผู้รักษาพยาบาลชาวโลกทั้งปวง

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ควรศึกษาวิจัยถึงคุณสมบัติทางเคมีของสมุนไพรที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก นอกจากที่ทรงอนุญาตไว้

๕.๒.๒ ควรศึกษาวิจัยคุณสมบัติทางยาของต้นไม้ที่เกี่ยวกับการบรรลุลุธรรมในพระไตรปิฎก

๕.๒.๓ ควรศึกษาวิจัยเกี่ยวกับสมุนไพรที่ไม่ใช่พืชในพระไตรปิฎก

บรรณานุกรม

๑) ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.**

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเดปีก์ ๒๕๐๐.** กรุงเทพมหานคร: โรง

พิมพ์มหาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

การศาสนา, กรม. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๗.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง พ.ศ. ๒๕๑๔ : พระวินัยปิฎกเล่มที่ ๑-๘.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๑๔.

กรรณิการ์ พรหมเสาร์, บรรณาธิการ **พุทธศาสนากับการเยียวยาธรรมชาติ.** พิมพ์ครั้งแรก.

กรุงเทพมหานคร : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, ๒๕๓๖.

กรุณา เรื่องอุไร กุศลาสัย. **อินเดียสมัยพุทธกาล.** กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์,

๒๕๓๒.

ก่องกานดา ชยามฤต. **สมุนไพรรไทย ตอนที่ ๔.** กรุงเทพมหานคร : กรมป่าไม้, ๒๕๒๘.

กองทะเบียนการวิจัย สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. **เอกสารการวิจัยปริทัศน์สมุนไพรร.**

กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและการพลังงาน, ม.ป.ป.

กัญจนา ตีวิเศษ และคณะ. **คู่มือเภสัชกรรมแผนโบราณ ฝ่ายธรรมชาติบำบัด.** กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก, ๒๕๓๗.

การปิโตรเลียมแห่งประเทศไทย. **สวนสมุนไพรร สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี**

การปิโตรเลียมแห่งประเทศไทย, ๒๕๒๘.

คณะกรรมการประชาสัมพันธ์ สำนักงานป่าไม้เขตสุราษฎร์ธานี. **ต้นไม้ตามพุทธประวัติและวรรณคดี.**

สุราษฎร์ธานี : ม.ป.ป.

- ทิพย์ ปาณะโตชะ. **การควบคุมอาหารและยาเพื่อสวัสดิภาพของประชาชน**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๙.
- ธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), **พระ คนไทยกับป่า**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗.
- ประเวศ วะสี. **สมุนไพรรักษาบ้าน**. กรุงเทพมหานคร : หมอชาวบ้าน, ๒๕๔๒.
- ฝ่ายวิชาการ สุทรไพศาล. **กฎหมายสาธารณสุข พระราชบัญญัติยา พระราชบัญญัติวิชาชีพเภสัชกรรม พ.ศ. 2537**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสารการพิมพ์, ๒๕๔๔.
- เพียว เหมือนวงษ์ญาติ, รศ. **วิทยาศาสตร์ สมุนไพร**. กรุงเทพมหานคร : ศูนย์การพิมพ์ พลชัย, ๒๕๒๙.
- พร้อมจิต ศรีลัมพ์. **สมุนไพรและยาที่ควรรู้**. กรุงเทพมหานคร : คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๗.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **การแพทย์ยุคใหม่ในพุทธทัศน์**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๒.
- พิรพรรณ พันธุมนาวิน, รศ.ดร. และคณะ. **มนุษย์กับธรรมชาติ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙.
- พุทธทาสภิกขุ. **พุทธประวัติ สำหรับเยาวชน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. ภาพพิมพ์, ๒๕๒๕.
- พริตจ็อง คาปรั้า. **จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ ๓ : มองความจริงด้วยทัศนะใหม่**. แปลโดย พระประชา ปสนนธมโม. พระไพศาล วิสาโล. สันติสุข โสภณสิริ และ รสนา โตสิตระกูล. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๖.
- ยงยุทธ์ วัชรดุลย์. **สถานภาพหมอแผนโบราณที่รักษาโรคกระดูกและข้อในประเทศไทย ในการแพทย์แผนไทยภูมิปัญญาแห่งการพึ่งตนเอง**. กรุงเทพมหานคร : เอช. เอน. การพิมพ์, ๒๕๒๔.
- รุ่งระวี เต็มศิริฤกษ์กุล. วงศ์สถิตย์ ฉั่วกุล และ อาทร รวีไพบูลย์. (๒๕๓๒). **สมุนไพรและยาที่ควรรู้**. กรุงเทพมหานคร : อาร์ ดี พี.
- วันดี กฤษณพันธ์. **สมุนไพรไม้พื้นบ้าน**. กรุงเทพมหานคร : คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๘.
- วิชาการ, กรม. **พดุงและต้นไม้สำคัญในพุทธประวัติ**. เอกสารประกอบการจัดนิทรรศการศาลาวันเด็ก กองพิพิธภัณฑ์การศึกษา กรมวิชาการ, ม.ป.ป.
- วิทย์ เทียงบูรณธรรม, ดร. **พจนานุกรม สมุนไพรไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. ประชุมทองการพิมพ์, ๒๕๓๖.
- วิไลพร ภาวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม. **บทบาทของพระสงฆ์ไทยที่เป็นหมอพระในด้านการบำบัดรักษาโรคแห่งชุมชน**. ม.ป.ท., ๒๕๒๑.

ศูนย์ศึกษาและพัฒนาหญาแฝก สำนักงานประสานงานโครงการพัฒนาตอยตุง จังหวัดเชียงรราย.

หญาแฝกโครงการพัฒนาตอยตุง (พื้นที่ทรงงาน) อันเนื่องมาจากพระราชดำริ.

กรุงเทพมหานคร : บริษัท วัชรินทร์การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๖.

ศูนย์สนเทศการเกษตรและสหกรณ์. **พืชสมุนไพร เล่มที่ ๒.** กรุงเทพมหานคร : ศูนย์สนเทศการเกษตรและสหกรณ์ สำนักงานเกษตรภาคกลาง สำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, ๒๕๒๘.

ส.พลายน้อย. **พืชพรรณไม้มงคล.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรพิทยา, ๒๕๓๗.

สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข. **ประวัติหมอชิวโกมารภักจ.**

พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก, ๒๕๓๗.

สมพร ภูติยานันต์. **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการแพทย์แผนไทย ว่าด้วยสมุนไพรกับการแพทย์แผนไทย.**

กรุงเทพมหานคร : คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๐.

สมพร หิรัญราชเดช (ภูติยานันต์), รศ. **สมุนไพรใกล้ตัว ตอนที่ ๓.** เชียงใหม่ : คณะเภสัชศาสตร์

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จัดพิมพ์ ๒๕๒๕.

_____ **ตำราการตรวจเอกลักษณ์พืชสมุนไพร เล่มที่ ๕.** คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๒๙.

สาธารณสุข, กระทรวง. **คู่มือสมุนไพร เล่มที่ ๑.** กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอชเอ็น การพิมพ์, ๒๕๒๗.

สำนักงานคณะกรรมการสาธารณสุขมูลฐาน. **คู่มือการปฏิบัติงานสาธารณสุขมูลฐานสำหรับ**

อาสาสมัครอาสาสมัครสาธารณสุข. นนทบุรี : องค์การทหารผ่านศึก, ๒๕๓๖.

สิวลี ศิริไล. **จรรยาบรรณสำหรับพยาบาล.** พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

โสภณคณาภรณ์ (ระแบบ จิตญาโณ), **พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร

: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

(๒) บทความ

วิโรจ นาคชาติ. “การรักษาโรคในพระไตรปิฎก”. **วารสารรามคำแหง ฉบับมนุษยศาสตร์,** ๒๕๔๗.

ส่วนวิจัยเกษตรกรรม ฝ่ายวิชาการ, **สมุนไพร.** เอกสารวิชาการ ของธนาคารกสิกรไทย ปีที่ ๑๐ ฉบับที่

๑/๒๕๓๒.

(๓) วิทยานิพนธ์

ทิวา ธรรมอำนาญโชค. “พุทธศาสนาและการรักษาพยาบาล : วิเคราะห์บทบาทของพระสงฆ์ในการรักษาพยาบาลของชาวบ้านในกรุงเทพมหานครและจังหวัดใกล้เคียง”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๐.

นภาพร นำเบญจพล. “บทบาทของพระสงฆ์ไทยที่มีต่อสาธารณสุขมูลฐาน : ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดนครราชสีมา”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๒๙.

บุญตา อัจฉรินทร์. “ต้นไม้ในพระพุทธศาสนา : กรณีศึกษา ต้นไม้ที่ปรากฏในพุทธประวัติและต้นไม้ที่ใช้เป็นยา”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙.

ประดิษฐ์ จิระเดชประไพ. “การดำรงอยู่และปรับเปลี่ยนของระบบการแพทย์พื้นบ้าน ศึกษากรณีการใช้ยาสมุนไพรในจังหวัดพิษณุโลก”. **ปริญญาบัตรการศึกษาคุณวุฒิบัณฑิต**. คณะศึกษาศาสตร์ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๔๐.

พระครูอินทสารวิจักษ์ อินทสโร (กิจไร). “ศึกษาการรักษาโรคด้วยยาสมุนไพรและธรรมโอสที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระมหาธานี นันทวิสาร. “บทบาทของพระสงฆ์กับการรักษา : กรณีศึกษาพระครูจันทคุณวัฒน์ วัดน้ำวน ตำบลบางเตือ อำเภอมือง จังหวัดปทุมธานี”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๐.

พระมหาบุญเรือน ปวงกโร (พิลาพันธ์). “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องเมตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระมหาปองปรีดา ปริบุญโณ (จำปาศรี). “การป้องกันและการรักษาโรคตามหลักพระพุทธศาสนา.” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

สมชาย สุรชาติ. “บทบาทของพระสงฆ์ไทยในการส่งเสริมการใช้สมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเองของชาวชนบท : ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดอุบลราชธานี”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๐.

(๔) เอกสารอื่นๆ

เพ็ญนภา ทรัพย์เจริญ. “การนวดไทยสำหรับเจ้าหน้าที่สาธารณสุข”. **สรุปรายงานการประชุมเชิงปฏิบัติการ** กรุงเทพมหานคร: กระทรวงสาธารณสุข, ๒๕๓๗.

หลวงปู่เรศรบำรุงการ. **ต้นไม้สำคัญในพระพุทธประวัติ ต้นไม้กับมนุษย์ หลักการปลูกต้นไม้และการบำรุงรักษา**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนายสวัสดิ์ ฝั่งผายงาม เมื่อวันที่ ๓๑ พฤษภาคม ๒๕๑๓.

(๕) สื่ออิเล็กทรอนิกส์

สมศักดิ์ นวลแก้ว. “สมุนไพรในงานสาธารณสุขมูลฐาน”. สืบค้นจาก <https://drugindailylife.files.wordpress.com/2014/06/e0b8aae0b8a1e0b8b8e0b899e0b984>, ๒๕๕๗.

สำนักงานวิจัยและพัฒนาระบบสุขภาพชุมชน (สพช.). “บทเรียนต่างประเทศสู่การพัฒนาระบบบริการปฐมภูมิในบริบทประเทศไทย”. <http://www.thaiichr.org/upload/forum/006-4.pdf>. ๑๘ มกราคม ๒๕๕๕.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	นายเสนาะ ขาวขำ
ที่อยู่ปัจจุบัน	๔๗ ม. ๙ ต.สาธิตา อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก ๒๖๐๐๐
การศึกษา	<ol style="list-style-type: none">๑. ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ โรงเรียนวัดเขาทุเรียน อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก๒. ชั้นมัธยมปีที่ ๖ (ม.๖) โรงเรียนวัดอุดมธานี จังหวัดนครนายก๓. เตรียมอุดมศึกษา (ม.๘) โรงเรียนไพศาลศิลป์ กรุงเทพมหานคร๔. วิทยาศาสตรการแพทย์ มหาวิทยาลัยมหิดล๕. วิทยาศาสตรบัณฑิต (สาขารังสีการแพทย์) มหาวิทยาลัยรามคำแหง๖. วิทยาศาสตรบัณฑิต (แพทย์แผนไทยและแพทย์ทางเลือก) มหาวิทยาลัยรามคำแหง๗. วิทยาศาสตรบัณฑิตทั่วไป มหาวิทยาลัยราชภัฏจันทรเกษม กรุงเทพมหานคร๘. นิติศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยรามคำแหง๙. ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (บริหารองค์การ) มหาวิทยาลัยเกริก
ประสบการณ์ทำงาน	<ol style="list-style-type: none">๑. นักวิทยาศาสตร์การแพทย์โรงพยาบาลสมุทรปราการ จังหวัดสมุทรปราการ๒. นิติกรสำนักงานสาธารณสุข จังหวัดลพบุรี๓. นิติกรสำนักงานสาธารณสุข จังหวัดปทุมธานี๔. นักรังสีการแพทย์โรงพยาบาลศูนย์มหาวิทยาลัยราชภัฏจันทรเกษม จังหวัดปทุมธานี๕. เภรัญญิกมูลนิธิโรงพยาบาล ๕๐ พรรษา มหาวิทยาลัยราชภัฏจันทรเกษม๖. นักวิชาการสมาคมรังสีการแพทย์แห่งประเทศไทย
ที่อยู่และเบอร์โทรศัพท์	๔๗ ม. ๙ ต.สาธิตา อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก ๒๖๐๐๐ โทรศัพท์ ๐๘๔-๑๒๙-๕๓๗๐